ИЛЛЮЗИЯ

ISSN 0207-642 X

6

1989

ИЛДЫЗ

ЭКИ АЙЛЫКЪ
ИЧТИМАИЙ-СИЯСИЙ
ВЕ ЭДЕБИЙ-БЕДИИЙ
ЖУРНАЛ

Озьбекстан ССР Языджылары бирлигининъ органы

6

1989

НОЯБРЬ

ДЕКАБРЬ

*ОНУНДЖЫ
СЕНЕ ЧЫКЪУВЫ*

Баш редактор
АЙДЕР ОСМАН

Редколлегия:

Миразиз АЗАМ
Сервер АРИФОВ
Аблязиз ВЕЛИЕВ
Зиядин ДЖАВТОБЕЛИ
Борис ТИХОМОЛОВ
Зарема ТРАСИНОВА
Нузет УМЕРОВ
Эмин УСМАН
Риза ФАЗЫЛ
(месуль секретарь)
Миад ХАКИМОВ
ЧЕРКЕЗ-АЛИ
(баш редактор муавини)
Урие ЭДЕМОВА

КРЫМСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ИНДУСТРИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
ИНСТИТУТ
БИБЛИОТЕКА

Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешрияты

МУНДЕРИДЖЕ

АКЪИКЪАТ — АШКЯРЛЫКЪ РЕИНИ

Ватан ёлу отаймаз 3

ИБРАИМ ПАШИ. Узюльген зынджыр. Роман 6

ДЖЕВАИРЕ. Къалемим. Анамнынъ сёзлери. Бала ве Ленин. Къайракъ таш. Вакъытнен адымла. Шиирлер 51

ДЖЕНКЯВЕР ШАН-ШУРЕТ ЕЛЛАРЫ

РЕФИКЪ МУЗАФАРОВ. Халкъымызнынъ огъул-къызлары партизан арекетинде 55

ДЖАФЕР КЪУРТСЕИТОВ. Эльмаздан къыйметли. Эфсане . . . 70

МЕДЕНИЕТИМИЗ ТАРИХЫНДАН

СЕЙТГЪАЗЫ ГЪАФАРОВ. Исмаил Гаспринский. Аяты ве фаалиети . 79

ДИЛЬШОДА. Сабыр керек. Арзум эккен гуль-чечек. Тилли сюкюнет. Дагълар раатлыкъта. Шиирлер 101

САНЬАТ

АЙШЕ РЕФАТ. Куреш мейданында. 104

ХАТЫРА САИФЕЛЕРИ

ЭБАЗЕР БЕКИРОВ. Паалы ве къанлы зафер 117

ЯЯ КЪАСЫМОВ. Екяне арзу 137

В. Ф. ШАРАПА, А. А. НЕПОМНЯЩИЙ. В. Кондараки — кърымтатарларнынъ этнографы 142

© «Йылдыз», 1989

ВАТАН ЁЛУ ОТАЙМАЗ

Фааль иджадий арекет, халкънынъ кучюни гъайрыдан къурув девирининъ кемалына кельген вазифелерининъ эдасына догърултмакъ, джемиетте авангардлыкъ ролюни амелий ишлернен тасдыкъламакъ — озюнинъ XXVIII съездине кениш колемде азырланып башлагъан партиянынъ баш вазифеси бойледир. КПСС Меркезий Комитетининъ якъында олып кечкен сентябрь Пленумында бу фикир ачыкъ айтылды, земане шараитинде партиянынъ миллий сиясети акъкъында КПСС платформасы музакере этильди ве къабул олунды. Пленумда этрафлы принципиаль дискуссиялар нетиджесинде коммунистлернинъ ишлериндеки эсас догърулышларны, партиянынъ шимдики девирдеки миллий сиясетини бельгилеген меселелер боюнджа фикир алышып-беришильди.

Бизим мемлекетимизде бир чокъ йыллардан берли миллий меселеге аит проблемалар чезильмеди, нетиджеде оларнынъ кескинлиги даа да артты. Миллий меселелернинъ озь вакъытында чезилюви гъайрыдан къурувнынъ талийи ичюн, бутюн мемлекетимизнинъ келеджеги ичюн эмиетлидир. Улу Ватан дженки девиринде бир сыра халкъларнынъ тарихий ватанларындан кочюрилюви миллий меселени гъает кескинлештирген себеплернинъ биринджисидир. О дешетли йылларда къалмыкълар, къарачайлар, балкъарлар, чеченлер, ингушлар, кърымтатарлар, Месхетия тюркляри, немселер, корейслер, греклер, курдлар бойле фаджиагъа огърадылар. Бир чокъ партия ве девлет хадимлери акъсыз оларакъ миллетчиликте къабаатланды ве такъип этильдилер. Партия XX съезди шахскъа табынув девиридеки сталинджде баштакълыкъны къараласа да, ёл берильген адалетсизликлер сонъунадже тикленильмеди. Миллий меселедеки бир сыра тююмлер даа сыкъ багъланды. Дургъунлыкъ девири ватанына къайтарылмагъан халкъларны сюргюн этильген ерлеринде пекитмек ичюн бутюн чарелерни корьди, укъукъ ве незарет органлары озьлерининъ биваста вазифелерини унутып, бу халкъларгъа тазыйыкъ этювнен огъраштылар.

Миллетининъ акъ-укъукъыны къорчалап, адалетсизликке къаршы баш къалдыргъан адамлар миллетчиликте, укюмет сиясетине къаршы кетювде къабаатланды, такъип этильди, джезаландылар. О агъыр йылларда биз озь миллетимизнинъ адыны, шеэр ве койлернинъ асыл адларыны биле язып оламадыкъ, тарихымыз исе унутылув дереджесине кельди. Атта Улу Ватан дженки йылларында Кърымда олып кечкен вакъиалар акс эттирильгенде биле, оларнынъ ичинде татарлар пек аз косьтериле, я да бир тамам косьтерильмей эди. Амма энъ агъыр вакъытларда биле халкъымызнынъ метин иradели эвлятлары мевджут вазиетнен узлашып оламадылар. Кърымтатар халкъынынъ имдат истейиджи сеси де зайыфлады, де юксельди, лякин ич бир вакъыт сёнип къалмады. Халкъымызнынъ озь тарихына, медениетине, аньанелерине олгъан мерагъы бир вакъыт эксильмеди. Бойле итияджларнынъ къандырылмасына миллетлерни тезликнен якъынлаштырув акъкъындаки косьтериш, «бизим мемлекетимизде миллий меселе толусынен ве кесен-кес чезильди» деген фикир мани олды, нетиджеде бутюн миллетлернинъ тарихы бири-бирине ошап къалды, миллий чешитлик, маневий аятнынъ озюне махсус къысымлары джоюлып башлады.

Гъайрыдан къурув девири йыллар девамында ватан асретлиги чекерек хырпалангъан юреклерге мельэм олды. Ниает, кърымтатарларнынъ фаджиасы акъкъында ачыкъ айтылып башланды. КПСС Меркезий Комитетининъ миллий меселеге багъышлангъан Пленумында къабул олунгъан платформада исе шойле сатырлар бар: «Кърымтатарларнынъ, совет немселерининъ, греклер, курдлар, корейслер, месхетиялы тюркляр ве дигерлерининъ проблемаларыны чезмек ичюн бутюн чарелерни корьмек керек». «Репрессиягъа огъратылгъан ве кутьлевий суретте сюргюн этильген халкъларнынъ толу реабелитациясыны теминлеген ве бойле алларнынъ илериде ич де текрарланмайджагъыны гарантирлеген къанун акты керек. Бу иш тарихий акъикъат ве адалет ичюн, бизим ахлякъий идеалларымыз эшкъына япылмакъ керек».

Октябрьде догъгъан ве Улу Ватан дженки атешлери сынавындан кечкен халкълар достлугъы совет адамларынынъ бир чокъ несиллери ичюн къан-джан иши, мемлекетимизде миллетлерара мунасебетлернинъ инкишафы ичюн къавий реин олды. Яш несильни интернационализм ве ватанперверлик рухунда тербиелев биринджи дереджели вазифедир. Шай исе де, интернациональ анъны шекиллендирюв

саасындаки ишлернинъ усулыны ве мундериджесини денъиштирмек керек. Бирлик, къардашлыкъ акъкъында аяттан узюп алынгъан сёзлер чокътан кимсеге тесир этмейлер. Мында янъы сиясий фикир керек. Интернационализм — миллий укъукъларны инкяр этмей, аксине, бу — халкъларнынъ эп осьмекте олгъан миллий менфаатларына дикъкъатнынъ артувы ве айны заманда умуминсаний къыйметлерни къорчалав демектир. Энъ муими, интернационализм тыштан кетирип багълангъан шей киби дегиль де, анълы ички итиядж оларакъ къабул этильмек керек.

Достлукъ, къардашлыкъ деген сёзлернинъ манасы терен. Бизим мемлекетимизде бир де-бир халкъ афаткъа огъраса, мушкюль алда къалса, башкъа халкълар деръал ярдымгъа келелер. Бу энди адет олып къалды. Ташкент зельзелесинден сонъ достларнынъ ярдымынен янъы шеэр къурулды. Къардаш Эрменистангъа афат кельгенде бутюн халкълар аякъкъа къалкъты. Ирадели ве джесаретли адамларнынъ бирликли сафыны корьген сонъ табиий афат биле кери чекильди. Достлукъ, къардашлыкъ дуйгъулары даа ачыкъ корюнди, сынавлардан кечти. Я, кърымтатарлар да ярдымгъа мухтаджлар да? Оларнынъ талийинде сталинизм афаты 45 йылдан берли девам этмекте! Бу девирлерде кърымтатарларына дегиль ярдым этильмеди, оларнынъ ватанларына къайтув огърундаки арекетлери шефкъатсызлыкънен бастырылды. Сонъки вакъытларда Кърымда адам пек чокъ, бош ер ёкъ, деген лафлар долана, базы юксек мертебели адамлар бу куфни юксек минберлерден, олдыкъча джиддий тавурнен айталар. Бириндже, алан-аланны, тутан-тутанны дегиль, экинджиде, ана топракъ озь эвлятларыны къабул этмеге даима ер тапар ве шимди анда яшаяткъанларнынъ ич бири бундан замет, я да зарар корьмез.

Ана топракъ, онъа келири олмаз, онъа дегерлиси булунмаз. Яш балагъа: «Сенинъ анъанъ къарт, къамбур, чиркин экен, биз санъа яш, дюльбер ана берейик, мына, оны кендинъе ана яп да, къуванып, гъурурланып, бахтлы олып яша»,— деселер, бала не дер? Бунъа къайиль олурмы? Догъмуш ана насыл олса-олсун, амма онъа дегерлиси булунмаз, о бир заман денъиштирильмез. Ватан да бунынъ киби. Адамы чокъ олса да, аз олса да, гурьлеген ульке, я да кунеште къавджырагъан чёль олса да — эписи бир о ана-Ватан, бу халкъны'о догъурды ве ич бир дигер ульке озюнинъ дюльберлигинен оны денъиштирип оламаз. Чюнки Ватан — халкънынъ анасы. Халкъ, халкъ оларакъ тек озю догъгъан ве шекилленген ерде яшая ве инкишаф эте биле. Эр анги яра савула биле, эр анги яныкъны вакъыт эскирте биле, лякин Ватан яныгъы огюнде вакъыт кучьсиз, оны тюзетип де, эскиртип де оламай. Бу яныкъ хатырада тюневинки кунь киби тазе ве ондан бир якъкъа къачып къуртулмакънынъ чареси ёкъ. Бу яра даима агъыра, ондан даима къан тамлай.

Кърымтатарлары Кърымдан чыкъарылгъандан берли къайтув акъкъында тюшюнелер. Бу акъта тюшюнмеген куньлери, саатлери, дакъикъалары олмагъан олса керек. Бу тюшюнджелер юреклерге, мийлерге синъип къалды, кет-кете Ватан дуйгъусы кърымтатарларынынъ мийинде махсус бир нокътагъа чевирильди. Бу нокъта озьбашына чалыша, бир заман юкъламай, татар кульгенде де, агълагъанда да о арекет эте. Эндиден сонъ балалар да мийлеринде бойле нокътанен догъалар. Асретлик дуйгъусы юреклерни эп кемире... Гъайрыдан къурув девири бу адалетсизликнинъ устюни ачты, миллетнинъ эсассыз оларакъ сюргюн этильгенини ачыкъ айтты. Гъайрыдан къурув девири бизге акъсызлыкъларны тюзетюв девири оларакъ корюнди.

Миллетчиликнен акълы миллий менфаатлар арасындаки фаркъны анъламакъ пек муимдир. Бирев озюнинъ миллетине устюнлик, имтияз истей, бирев исе озь халкъынынъ акълы укъукъы тикленмесини талап эте. Буларнынъ экисини бир ольчевнен ольчев баштакълыкъ, зорбалыкъ догъура.

Эр бир совет эмекчиси, бильгиси ве малюматына бакъмадан, кърымтатар меселесини догъру анълай, онъа дуйгъудашлыкънен бакъа, амма бизим укюметимиз аман-аман къыркъ беш йыл девамында оны анъламакъ истемеди. Ниает, якъын вакъытларда башлангъан ве эп къуветленмекте олгъан гъайрыдан къурув бизим юреклеримизге умют берди. Энди, бу къадар йылдан сонъ, кърымтатарлары да озь дертлерини ачыкъ айтып башладылар. Мисильсиз дереджеде эзиетленген халкъ гъайрыдан къурув девирининъ эр бир янъылыгъыны озь агърылары, озь макъсадлары ичинден кечирип къабул эте. Гъайрыдан къурув тек келеджекни догъурмакънен къалмайып, кечмишни де янъыдан анъламагъа давет эте. Чюнки, келеджек, бу — тарихнынъ девамыдыр. Гъайрыдан къурув еллери чокъ керелер кърымтатар проблемасынынъ янындан кечтилер, дефаларджа бу проблемагъа да токъунаязды ве ниает СССР халкъ депутатларынынъ бириндже съезди бу меселеде ачыкъ фикир айтты, оны чезмек ичюн комиссия тешкиль олунды.

СССР Юкъары Советининъ кърымтатар меселеси боюнджа тизильген комиссиясы Кърымда, Озьбекстанда, Таджикстанда, Краснодар улькесинде, кърымтатарлары нисбетен топлу яшагъан дигер ерлерде булунды, вазиетни огренди, адамларнен корюшти ве Москвагъа къайтты. Бу гурьдели корюшювлер, самимий субетлер

халкъымызда терен теэссурат къалдырды. Комиссия: кърымтатар халкъыны бир тамам акъламакъ, Кърым Автоном Совет Социалист Республикасыны тиклемек, кърымтатар халкъыны тешкилятлы суретте Кърымгъа къайтармакъ керек, деген къараргъа кельди. СССР халкъ депутатларынынъ невбеттеки съездинде бу меселе бакъылыр деп умют этемиз.

Ал-азырда кърымтатарлар озь Ватанларына къайтмакъталар. Бу къайтувны олар сабырсызлыкънен бекледилер ве узун йыллар девамында «саткъын халкъ» деген агъыр тамгъаны ташыдылар. Халкъ ич бир вакъыт саткъын ола бильмей. Дженк вакъытында саткъынлар руслар, украинлер, белоруслар ве дигер миллетлер арасында да бар эди. Амма айры адамларнынъ къабаатларыны бутюн бир халкъкъа япыштырмакъ, бутюн бир халкъны булгъаламакъ акъылгъа яткъан шей дегиль. Сталин озюнинъ отуз йыл девам эткен укюмранлыгъы девиринде пек чокъ акъылгъа ятмагъан, мантыкъкъа уймагъан шейлер япты. Дургъунлыкъ девири исе оларгъа токъунмады, эр шейни олгъан еринде, тургъан нокътасында къаттырды. Шимди акъсымлангъан миллетлернинъ акъларыны тиклев — янъы девир адамларынынъ шан-шереф ишине чевирильди. Эм бу меселелерни ойле чезмек керек ки, бундан ич бир дигер адам зарар корьмесин.

Шимди Кърымда кергин вазиет мейдангъа кельди. Базы эскидже фикирлеген бошбогъаз адамлар кочип келеяткъан кърымтатарлар адына чешит лафлар айталар, базы ерлерде исе провокация митинглери кечирелер. Олар Кърымда автономия тиклense тек татарлар шорбаджы олурлар беллейлер. Автономия анда яшагъан миллетлернинъ алий органда толу векялетини теминлев ёлунен бутюн халкъларнынъ менфаатларыны къорчалар. СССР халкъ депутаты В. Иванов шойле яза: «Миллет терегининъ тамырлары балталанса, онынъ япракълары къуруй, бойле вакъытта къургъан миллетлерара орманнынъ туташмасы ичюн бир къыгъылчым кяфи. Бу орманны урьмет сувунен, анълав чыкъынен, муим меселелерни чезюв тамчыларынен сувармакъ керек. О вакъытта орман янъыдан ешерир, чешит терек-миллетлернинъ пытакълары бирлешир ве бири-бирини анълав, бири-бирини урьмет этюв эсасына къурулгъан бизим умумий эвимиз — СССРнинъ такъдири ичюн умумий месулиет догъар».

КПСС Меркезий Комитетининъ сентябрь Пленумында СССР Юкъары Совети Миллетлер Советининъ Реиси Р. Н. Нишанов шойле деди: «Биз шимди миллетлерара мунасебетлердеки эсас «тююмлер»нинъ кечмиште багълангъаныны акълы оларакъ къайд этмектемиз. Амма о «тююмлер»ни эписи бир бизге чезмек керек. Бойле къатты «тююмлер»нинъ бири — эсассыз оларакъ, репрессирленген халкъларнынъ такъдиридир. Онларнен йыл кечти, амма оларгъа нисбетен адалет тикленмеди. Кърымтатарларына Озьбекстанда, совет немселерине Къазахстанда автономия тешкиль этюв ёлунен меселени чезюв огърундаки арекетлер чултутмады. Мында Назарбаев аркъадаш бу акъта айтты. Не ичюн чултутмады? Чюнки республикаларнынъ лидерлери буны истедилер, халкълар исе истемедилер. Йыллар кечтилер, бу проблемаларнынъ чезилюви исе кеттикче мурекkeплеше.

Белли ки, СССР Юкъары Совети совет немселери, Месхетия тюрклери, кърымтатарлары проблемалары боюнджа комиссиялар тешкиль этти. Комиссиялар гъает мурекkеп вазиетте чалышалар, якъын вакъытларда олар Миллетлер Советининъ бакъымына озь теклифлерини бередjеклер...»

«Совет немселери, кърымтатарлары, Месхетия тюрклери озьлери бир вакъытларда шефкъатсызлыкънен сюргюн этильген ерлерге къайтмакъ ичюн исрарлыкънен, изченликнен курешмектелер. Бу истек эсаслымы? Эбет, шубесиз. Оны омюрге кечирювде къыйынлыкълар бармы? Эбет, арадан кечкен аман-аман ярым асыр ичинде Кърымда, Волга боюнда, Месхетияда олып кечкен денъишмелерни козь огюне алмамакъ мумкюн дегиль.

Эсассыз сюргюн этильген халкъларнынъ эписи толу сиясий реабелитирленгени акъкъында ресмий къанун акты къабул этмек зарур. КПСС Меркезий Комитетининъ Баш секретары, СССР Юкъары Советининъ Реиси Михаил Сергеевич Горбачев СССР халкъ депутатларынынъ II съездине бу меселе боюнджа теклиф берсе пек яхшы олур эди».

Умют этемиз ки, миллий меселени чезювде екяне девлет программасы ишленип чыкъылыр, бу программа эсасында халкъымыз яваш-яваш ана топракъкъа къайтыр ве анда озюнинъ девлетчилигини олгъаны киби тиклер, асретликте кечкен йылларнынъ адджысы яваш-яваш кечер, тарихкъа дёнер, янъы несиллер бу дешетли фаджианы тек китаплардан окъуп билир ве кърымтатар халкъынынъ шимдики несилини итирамнен анъарлар.

Кърымтатар халкъынынъ бир аягъы энди Кърымда, халкъ эп кете, Ватангъа алып баргъан ёл бир заман отаймаз, бу ёлдан кечиджилернинъ сайысы йыл-йылдан артар.

Ибраим Паши

УЗЮЛЬГЕН ЗЫНДЖЫР

Роман

Мамеди ятакъханеге тез бармакъ ичюн къыскъа, кестирме ёлнен кете биле эди, лякин Гульсюмнен тойгъандже лаф этмек истеп, о, энъкъастан айланчыкъ ёлларны сайлап алды. Тек шимди, машинагъа мингенден йигирми дакъикъа кечкен сонъ, ятакъханеге кеткен ёлгъа келип чыкътылар. Мамеди таныш-билишлернинъ машинада ябаний къадыннынъ отургъаныны корьгенлерини истемеди. Ошектен къоркъты. Гульсюм буны анълар киби аселет башыны тышкъа сокъа ве кейфининъ яхшылыгъындан къатый назар, кокреги сызлай, ничюндир иддетлене эди.

Ёл гъает фена эди. Машина де бир тарафкъа, де дигер тарафкъа урулды, сарсылды. Быланчыкъ къакъ сувы чевре-четке чаптырыла эди. Ниает, дере-тёпе ерлер кечильди. Тар сокъакъкъа бурулдылар. Дамлары шифернен орьтюли бир къатлы эвлерни, чокъ къатлы эвлер, мемуриет биналары денъиштирди. Машинаны озгъаргъан быралкъы копеклер исрар иле авлай, хоразлар къычыра эдилер. Бу ерлер машинада отургъанларгъа догъгъан ерлерини хатырлатты. Мамеди бирден машинаны чаналатып, арыкъ янында токътатты.

— Отур, сёйлешейик, раатланмагъа етиштирирсинъ, — деди о. — Бизге кельмеге истер эдинъми?

— Насыл ишке?

— Заводда баш инженернинъ ери бош. Истесенъ, тевсие эте билем.

— Сенинъ иле бир ерде чалышаджагъыммы? Меракълы шей.

— Истемейсинъми?

— Тюшюнмек керек. Бильмейим, мен тегин отургъан къадын дегилим. Акъсызлыкъны корьсем даянып оламайым, илле бир алекет чыкъарам.

— Манъа ондан къоркъмагъа аджет ёкъ.

— Инанмайым. Эски еримде агъаларнен узлашмай, эки кере ишимден кетмеге меджбур олдым.

— Къоркътынъмы?

Къадыннынъ козьлери ялкъ этип яндылар.

— Кетмесем тири ашайджакъ эдилер, сенинънен де ойле олур, деп тюшюнем. Амма бильмейим, насыл дейим санъа, къыскъасы, ярын телефон этерим, — деди Гульсюм ве сёзюни девам этти. — Якъынларда Мамметни корьдим. Эфкярлы эди. Сени макътады. Ахмеди акъкъында сёйленмек биле истемеди. Агъамнен арамыз уймай, деди. Насылдыр эв давасы айтты, догърусы, не экенини аслы анълап оламадым.

Девамы. Башы 5-нджи санда.

Мамеди юзюни экшитип, агъа-къардаш арасындаки бозгъунлыкънынъ сырыны ачмакъ истемей, умумий сёзлернен кифаетленди.

— Эльбет, — деди о юрек агърысынен, — эв меселесинде анълашып оламайлар.

— Оларны барыштырмакънынъ ёлларыны къыдырмайсынъмы?

Мамеди индемеди, артына узанып къапыны ачты.

— Кетеджек оласынъмы? Айды, корюшкендже!

— Сагъ ол, Мамеди, — деди Гульсюм ве къолуны салларкен, арыкъны атлап кечти. Мамеди электрик чыракъларынынъ ярыгъында онынъ чабик-чабик юрьгенини корьди.

О, машинаны айландырып, кери къайтты. Машинада Гульсюмден къалгъан духининъ къокъусы башыны тутты. Къадын шимди де яшлыгъындаки киби анълашылмаз инсан затларындан бири. Затен онда анълашылмагъан сырлар чокъ эди. Бу дакъикъалары онынъ башында эр шей: Гульсюмнинъ айткъанлары, духи къокъусы, Мамметнинъ такъдиринен багълы лафлары бир ерге къарышып кеттилер.

5

Маммет агъасы Ахмединен олгъан даваны юрегине якъын бир уйгъунсыз вакъиа, деп къабул этсе де, ишининъ чокълугъы, ресимлернинъ талийи эр шейни унутмагъа меджбур этти. Кендисини сыкъынты ичинде ис эткен Маммет, шимди истер-истемез досту Зейнур Алини хатырлады. О, бу арада онъа дердини ачмакъ, энди азыр олгъан базы ресимлерини косьтерип, онынъ ачыкъ фикирлерини бильмек истеди. Маммет насыл бир ресим япмасын, достунен фикирлеше, онынъ акъыллы, тенкъидий тевсиелерини бегене ве оларгъа дегерли къыймет кесе эди.

Рессамнынъ татлы ойларыны коридордан кельген давушлар бозды. Бу давушлар кесильди дер экеч, аякъ тапырдылары эшитильди. Маммет огюндеки керексиз кягъытларны, газеталарны йыгъыштырып, бир ерге обалап къойды, динъленди. Тапырдылар устаханеге якъынлаша эдилер. Рессам бугунь кимсени беклемегенинден, тааджипленди, юреги кедерденми, ёкъса къуванчтанмы дукюльдеп алды. Бир къач саниеден сонъ, къапы ачылып, ичери Зейнур Али кирди. О, озюнен берабер шенълик кетирмекнен, достуны яры уйкъудан уятты. Онъа буюк тебессюмнен, самимиетнен бакъты. Рессам айрет ичинде къалды.

— Зейнур, кельтенинъ чокъ яхшы олды. Сабадан бери сени корьмеге арзу эте эдим. Ишлеген еринъе эки кере телефон эттим, джевап берген олмады.

— Эвде де, иште де ёкъ эдим. Вакъытым бугунь чапкъаламакънен кечти. Мен санъа тамамы иле башкъа ниетнен кельдим.

Маммет назар дикъкъатыны Зейнур Алиге тикти. Оны баштан аякъ козьден кечирди. «Чапкъалагъанынынъ себеби не экен?» — деп ойланды о.

— Насыл ниет о? — деп сорады.

Зейнур Али макъсадынынъ амельге кечириледжегине эмин олса да, чекине-чекине:

— Эсерлерининъ сергисини тешкилятландырмакъны мунасип коремиз, — деди.

Маммет индемеди. Ред этсинми, ёкъса такъдирлесинми, бильмей эди. Эки дакъикъа арекетсиз отурды. Анджакъ къуванч чокъ эди. О, кевдесини скемленинъ аркъалыгъына быракъты. Дерсинъ оны кимдир бириси эфсаневий дюньядан акъикъий дюньягъа тартып кетирген. Козьлери йылтырадылар.

— Бунъа аслы ихтиядж бармы? Не мунасебетнен?

Бу сёзлер Зейнур Алининъ юрегине ятмадылар. О, козьлерини ашагъы эндирип, Мамметни къандырмагъа тырышты.

— Ёкъса сен бунъа ляйыкъ дегильсинъми? — деди исрарнен. — Он йыл эвельси олгъан фаджианы энди унут. Бир къач кунь эвельси топланып, сенинъ эсерлеринъни козьден кечирдик. Билесинъ, экимиз оларны энъ яхшылары, деп айыргъан эдик. Энъ эсасы, дост, бегендилер. Сен не индемейсинъ? Къоркъасынъмы? Эски къоркъу юрегинъе синъип къалгъан, гъаль-

ба. Бельки сергиде нумайыш этильгенини истемейдирсинъ! Мен санъа догърусыны айтмакъ борджлум. Базы эсерлеринъни бегенмедилер. Тенкъид этильди. Джаным, бу табиий шей.

Рессам чокъ тюшюнди, ташынды. Юзюндеки теляш деръал гъайып олды. Оны гонъюль хошлугъы денъиштирди. Кейфи котерильди. Эгер башта о бу теклифке керексиз бир шей, деп бакъкъан олса, шимди сергининъ тез ачылмасынен меракъланды.

— Тенкъид иле эсаплашмамакъ мумкюн дегиль, — деди Маммет ве бутюн кевдесинен ойле къыбырданды ки, отургъан скемле жыйкъылдап аз къалды йыкъыладжакъ эди. — Эгер о косьтеришлер, къайдлар акъылгъа ятса, ничюн къабул этмейджегим. Анджакъ урып йыкъмакъ, саньаткяр ичюн буюк фелякет олур эди. Мен буны джелькемде сынап кечирдим. Онынъ адджысыны билем. Истинасыз, бутюн айтылгъанларгъа догърумы, янълышмы, эмель этеджек олсанъ, муэллифнинъ услюбинден, шекилинден ве ниает мундериджесинден ич бир шей къалмаз. Тенкъид акъикъий, сагълам олмакъ керек. Девир, куннинъ талабы даима денъише. Шимдики талаплар бам-башкъа. Я биз денъишемизми? Ёкъ. Бундан отуз йыл эвель башлангъан даваны кутемиз.

Зейнур Али бу фикирнен разы олмагъанына даир башыны саллап алды. О, козьлерини къымып, къаршы дивардаки чобан ресимине бакъты. Сессиз-солукъсыз дигер курсюге кечип отурды. Бу ерден ресим даа да яхшы корюне эди.

— Эльбет, сен акълысынъ, — деди.

— Бизде, базан бойле ола: эсерде нукъсанлыкъ тапылмагъан сонъ, эксикликлерни озьлери уйдурып чыкъаралар. Бир шей айтмасанъ гуя, эсерден анъламай экенсинъ. Бу исе адалетсизликке алып келе.

Маммет аякъкъа къалкъып, кягъытларны къарыштырды ве «Чам агъачынынъ козьяшлары» ресимини достунынъ алдына къойды.

— Дикъкъатнен бакъ ве фикиринъни ачыкъ айт! — деди. Озю эзиет чеке эди. Кенаргъа чекильди. Де ресимге, де достуна бакъты. Бегенмез, деп къоркъып сарсылды. Ичине недир атеш тюшкен киби олды.

Зейнур Али бир къач дакъикъа зарфында козьлерини ресимден алмады. Тюшюнди-ташынды. Бетинден кольгелер кечтилер. О, дудакъларыны бурюштирди.

— Ничюн чам агъачы? Затен бу, чам агъачына бенъзеймми? — О, пармагъыны ресимге тиреди. — Ресимде драматизм аз, инсангъа кучьлю тесир къалдырмай. Лякин айып дегиль, бойле де мумкюн. Мен ресимни бириндже кере корьгенде онынъ дюльберлигини ве сонъ дередже озьгюнлигини сездим. Экинджи кересинде мени адджы дуйгъу сарып алды, умютим бошкъа чыкъты. Сени къабаатладым. Эгер мен ресимни тюкянда корьген олсам, сатын алмаз эдим.

Зейнур Али Мамметни ялынъыз истидатлы бир саньаткяр оларакъ бильгени ичюн дегиль де, садыкъ дост, яхшы инсан олгъаны ичюн буны айтты.

Бугунь ава ягъмурдан сонъ бираз тазерген. Кунеш де эп къыздыра. Мас-мавы кок къуббеси ювулгъан киби темиз.

— Юрь, азбарда кезинейик, ильхам периси анда, — деди Зейнур Али ве теренден нефес алды.

Ягъмурдан агъырлашкъан терек пытакълары ашагъы эгильгенлер. Рузгяр эскен сайын ягъмур тамчылары тып-тып этип ерге тюшелер. Тирилер. Йылтырайлар.

— Мына чам агъачы, сенинъкине бенъзеймми? Яхшы этип бакъ! Аджайып манзара.

— Мен ресимлеримни тарифлемек истейим. О меним джанымны сыкъа. Акълынъдамы, Гёте не деген эди: рессам табиаткъа къарап дегиль де, ресимлерден тесирленип саньаткяр ола.

— Итираз этмейим, сен акълысынъ, амма... ёкъ, насиат бермек ниетинде дегилим. Мени догъру анъла, биз, эр алда, якъын достлармыз. Эм...

Маммет онъа битирмеге имкян бермеди, сёйленди.

— Менде яз куню тасвирленген. Гъаеси ойле, саде, табиатны къорув. Экология меселеси. Арал денъизи йылда 38,3 сантиметр чёке, боранлар адждыы тузларны чёллерге алып кетелер. Этрафта ешиль думан саркъып ята. Булар тек заманымызнынъ бугуни, ярыны насыл оладжакъ кимсе бильмей. Тереклерни де шай, амансызджа кесип къыйрайлар.

— «Чам агъачынынъ козьяшлары»нен Арал арасында бир тувгъанлыкъ бармы?

Маммет кульди. О, къолуны терс сильтеп, теректе асылгъан юньлю топузны узюп аларакъ, бар къуветинен достуна фырлады. Урып оламады.

— Сенден яхшы нишанджы олмаз, — деди Зейнур Али.

— Билем, тюфек атувда даима эки ала эдим.

Достлар когетлер арасындан атлап, кениш мейдангъа келип чыкътылар. Арасы чокъ кечмеди кок юзюни текрар къара булутлар къаплады ве инджеден ягъмур ягъа башлады. О, насылдыр енгиль, лякин сыкъ думанны анъдыра эди. Тереклер, адамлар, эвлер — думан чаршысы ичине баткъанлар.

— Экология, о-о, бу джиддий меселе. Тек бир ресимнен кифаетленеджексинъми? — деди Зейнур Али ем-ешиль япрачыкъны авучында сыкъып. Пармакълары сувландылар. — Онъа бир къач ресим даа багъышла. Сымарышны аслы беклеме.

— О чалылар, тереклер кимге керек!

— Сен ашыкъма, ойлан. Табиат фаджиасы азмы? Бундан йигирми йыл эвель Сары-Челекте балыкъ авлагъанымызны, ювунгъанымызны билесинъми? Шимди балыкънынъ тюсю къалмады, ювунмакъ, алла сакъласын, зеэрленирсинъ. Мына, санъа, сюжет. Ёкъса, бу да азмы?

Зейнур Али Мамметнинъ не айтаджагъыны сабырсызлыкънен бекледи. О исе индемей, бесе-белли планлар къура, илеридеки эсерининъ насыл оладжагъыны хаялындан кечире. О, бойле тюшюнмектен ёрулып безген олса да, фикирлеринден айырылмады.

— Не сустынъ, сесинъ чыкъмай къалды. — деди Зейнур Али.

— Эгер янъы ресимлер «Чам агъачы»ндан осал оладжакъ олсалар, мен оны башламакъны биле акъылыма кетирмейим.

— Сен акълысынъ. Айттым эм де айтаджагъым, истидатнен шакъа олмаз.

— Сен, гъалиба, мени кулесинъ. Бакъ анда, эгер ачувлансам, ишинъ бар!

Зейнур Али достунынъ айткъанларынынъ джиддийлигине инанмады ве хурназлыкънен кульди. О, Мамметни тынчландырмакъ ичюн къолуны кокрегине басаракъ, башыны эгди.

— Ах, достум, сенинъ истидатынъа таш аткъан вакъытым олгъан эдими? Билем, буны айтып оламазсынъ. Энъ яхшысы юрь, «Буратиногъа» барайыкъ, сосиска сагъындым. Сыджакъ къаве де ичермиз. Эм токъта, я ресимлер меселеси насыл олды? Агъанънен анълаштынъызмы?

Маммет индемеди. Олып кечкенлерни айтсынмы, ёкъса гизлесинми, о бильмей эди. Ниает, терен нефес алып:

— Насыл беллейсинъ, агъамнен анълашмакъ мумкюнми? — деди.

— Мен Ахмедини аз билем.

— Олмады, достум, олмады. Аз къалды котеклешеджек эдик.

— Инанмайым, оладжакъ шейми бу?

— Эбет, тааджипли, лякин акъикъат ойле.

Достлар солгъа, тар сокъакъкъа бурулды, гурь тереклер арасындан адымладылар. Кафе адамларнен толу эди. Ичеридеки сыджакъ ава, аш къокъусы алев киби бетлерине урды. Энъ четте, кошедеки бош маса башына кечип отурдылар. Зейнур Али невбет беклеркен, достуна аш ичюн масрафларны озю тёлейджегини тенбиеледи. Маммет дудакъларыны бурюштирсе де, итираз этмеди. Инат этмекнинъ файда бермейджегини яхшы анълады. Арагъан дердини де, дерманыны да булур, деп разы олды. Ашыкъмай ашады, къаве ичтилер. Ашап битирген сонъ, башта Маммет турды. Аджеле иши бар экен.

— Сен шимди къайда бараджакъ оласынъ? — деп сорады Зейнур Али достундан.

— Манъа мытлакъа устаханеге бармакъ керек.

— Мен де сенинънен кетейимми?

— Ёкъ, мен бир озюм олмакъ истейим.

— Яхшы. Эр алда, серги меселесини анълаштыкъ. Къаршы дегильсинъ, ойлеми?

— Коктен не ягъды да, ер къабул этмеди.

6

Бугунь салы куню. Мамеди Боралиев саат он бирде Гульсюм Келеджини къабул этти. Келеджи сабырлы адымларнен директорнынъ къаршысындаки креслогъа кечип, сакътлыкъ иле отурды. Гуя къоркъа эди. Неден къоркъкъаныны озю де бильмеди. О, сары чичекли антер устюнден мелевше тюсте свитер кийген, беяз юнь шалыны омузларына ташлагъан. Къоллары юмрукъ этилип, тизлери устюнде туралар. Къадыннынъ бакъышында джаризлик, даа олмагъанда гизли къоркъу сезильмекте. Келеджи козьлерини даима Боралиевден гизлемеге тырышыркен, чаре тапкъанда, сагъ къолунынъ косьтергич пармагъынен енгильден пудра якъылгъан бетине токъунып ала, янакъларыны къызыл лекелер баса. О, ничюндир сыкъыла ве раатсызлана эди.

Бу къоркъу директорны кедерлендирди. О, эснеп аларакъ, «ёкъса мен къоркъунчлы адамгъа чевирильдимми?» деп тюшюнджеге далды. «Меним узурыма кендисини косьтермеге кельди. Бизге ишкир, беджерикли адам керек». Директорны бойле эсассыз ойлар чекиштире эди. О, сакин отурмакънен, бу суаллернинъ артында не гизленгенини бильмек истеди. Мерамына наиль олып оламады. Эр экисининъ субети сакин, достане муитте кечип, панель чыкъарувны чабиклештирювнен, ишнинъ кейфиетини юксельтювнен, янъы техниканы менимсевнен багълы эди.

Боралиев узун кирпиклери арасындан эндамлы бу къадынгъа бакъаркен, секизинджи сыныфта окъугъанда, оны эвлерине озгъаргъан вакъытта къучакълагъан назик къызчыкъкъа аслы бенъземегенини анълады. Боралиевнинъ къаршысында омюрнинъ адджы сынавларындан кечкен, чокъ шей корыген, дюльберлигини аля даа джоймагъан къадын отура эди.

— Мен олюмни акъылыма кетире, берабер чалышаджагъымызны акъылыма кетирмей эдим, — деди Гульсюм, козьлерини сыкъ-сыкъ ойнатып.

— Такъдирнинъ шай буюргъанына пешман этесинъми?

— Мен даа бир сёз айткъаным ёкъ, — деди къадын Мамедини дикъкъат иле козьден кечирип. — Ёкъса, айтмакъ керек эдимми? Иште ялынъыз азыр, тапталгъан ёлларнен, эзберленген къаиделернен иш корьмекни севмейим. Адет этмегеним. Юрегинъ насыл эмир этсе, ойле япмалы.

— Себатлы иш, иджадий янашмакъны талап эте. Бизде азыргъа дуаджылар, ялтакълар аз дегиль. Биз яваш-яваш бойле адамчыкълардан якъамызны къуртармагъа тырышамыз. Бу топракъта къавий турмагъа ынтылгъанларгъа истекнен ярдым этем.

— Бу не, тенбилемекми? Мен онынъ эзиетини корип кечирдим. Онъа энди алышып къалдым.

Гульсюмнинъ козьлери атеш къорлары киби парылдадылар. Директор бир талай сусып отурды.

— Къатиен ойле дегиль, — деди о. — Сен эр шейни бильмек, огренмек керексинъ.

— Тек сенинъ дегенинъни япмакъмы?

Боралиев зорнен кульди ве юзю агъарды. О, башыны кенаргъа бурып, козьлерини юмды. Къальбинден раатсыз бир фикир кечти: билем сени, экимизге чалышмакъ къолай олмайджакъ, деп фысылдады. Сонъра, сесини котерип:

— Хайыр, мен ялынъыз къальбимдекини айтам. Бундан эр кес истеген мананы чыкъара билир.

Боралиев незакет иле лаф этерек, субетдешине беслеген урьметини исбатламагъа, затен кендисининъ фена къалипли адам олмагъаныны косьтермеге тырышты. Онынъ бир шубеси олса, о да Гульсюмнинъ оны янълыш анълап, мерамына догъру къыймет кесмеге бильмемеси эди.

— Олмаса огрет, мен динълемеге севген истидатлы шегиртлерденим.

Бу мыскъыл эдими, ёкъса юректен къопып чыкъкъан самимий сёзлер эдими, Мамеди ойле де анълап оламады.

Азбардаки машина ве инсанларнынъ давушлары ачыкъ пенджереден одагъа сокъулып, сёйленмеге кедер эте эдилер. Мамеди къалкъып, пенджерени къапатты. О, ода ичинде бир кошеден, дигер кошеге доланыркен, ерине барып отурмагъа ашыкъмады. Гульсюмден рухсет алып, сигар якъты. Мавы тютюн думаны алкъаланып, козьлери огюнден оданынъ таванына котерильди. Сонъ, гъайып олдылар.

— Вакъыт ойле тез кечип кетти ки, — деди Гульсюм эфкярланып, — атта инанаджагъынъ дахи кельмей. Дерсинъ яшамагъаным, омюрнинъ сефасыны сюрмегеним. Эгер бильген олсам...

— Не япар эдинъ?

— Башкъаджа, тек озюм ичюн яшар эдим. Лякин олмады, энди исе кеч...

— Эгер бильсенъ, Гульсюм Усеиновна, инсан бир вакъыт озю ичюн яшамай.

Боралиев айткъанларына ресмий бир мана бермек истеди.

— Ялан, эписи бош сёзлер, — деди Гульсюм ынджынувнен. — Инанмайым. Мен, меселя, балаларым, къоджам ичюн яшадым, эшек киби чалыштым. Неге макъпул олдым? Олар манъа омюрлеринининъ бир парчагъыны бердилерми? Къоджам айгъырнынъ бири эди. Оны сюйреклеген, адам эткен ким олды? Мен! Макътана, деп беллеме. Олгъаныны айтам. Не къошам, не эксильтем. Мен бутюн варлыгъымны онынънен пайлаштым. Я о? Ялынъыз озюни къайгъырды, эйилиги ичюн яшады. Заваллы анасы да шай эди. Алма терегинден узакъ тюшмей экен. Ана, бала бир ютум сув киби бири-бирине бенъзейлер. Мен буны къайнанам олгъанындан айтмайым. Мерametли, инсаниетли къайнаналарны билем.

Гульсюмнинъ козьлери торланды, юреги элем иле толу эди. О, косьтергич пармагъыны козьлерининъ чукъурларына токъундырып алды. Гульгули тырнагъы сыланды.

— Къайнанамнынъ худжур табиаты бар эди. Эвдеки чичеклер солып къалсалар биле, о оларны сувармаз. Эрте ятыр, кеч турар. Ашны тек кендисине етерлик пишырир. Етмиш йыл яшап, истисалда олгъаны-оладжагъы беш йыл чалышкъан бу анамыз, ёрулгъандан сонъ сенинъ беш-он дакъикъа раатлангъанынъны корьсе, алекет къопарыр, сени тенбелликте къабаатлап айтмагъан чиркин сёзю къалмаз. Керчек, онынъ бир сою мында, Орта-Сарайда яшай.

— Ким о?

— Гъани Мансуров.

— Гъани Мансуровмы? Токъта, о агъамнынъ киеви ола. Къарысыны, бир баласыны ташлап, Орта-Сарайдан къачып кетти.

— Бакъ сен утанмазгъа!

Эеджанлангъанындан Гульсюмнинъ сеси къалтырады. Кирпиклери сыланып агъырлаштылар. Буруны устюнде тер буртючиклери пейда олды. Енгильден боялангъан дудакълары эмчек истеген бала киби титредилер. О, къолунынъ терс тарафынен яшлы янакъларыны силип, пармакълары узериндеки инджиге бенъзеген козьяшларына бакъты. Къадынны бу арада азапланувдан, яныкътан тамагъына тыкъылгъан ынджынув дуйгъусы, кедер богъа эди. Боралиев буны эслемей оламады.

— О вакъытлары аят бизге насыл такъдир азырлагъаныны козь алдына кетире эдикми? — деп сорады. Сонъра озю джевап берди. — Ёкъ, кетирмей эдик. Эр шей, атта адджы омюр биле бизге яхшы олып корюне эди.

— Мен буны шикяет тарзында айтмайым. Умумен, кимгедир икяе этип, юрек агърымны бираз бошатмакъ керек эдим. Ёкъ, Мамеди, манъа къолай олмады. Гизлемек истемейим, мен сени бир вакъыт акълымдан чыкъар-

мадым. Сенинъ къайдынъны чекип яшадым. Себебини озюм де бильмейим. Мен сенинъ сайлап алгъан зенаатынъны бегенип, оны озюме ляйыкъ корьдим. Къуруджылыкъ инженери олдым. Бу, аз шей дегиль эди, анъласанъ. Бу тарафларгъа кочип кельген сонъ, мушавереде сени корип, чыкъышынъы меракъ иле, истек иле динъледим. Сесинъе асрет олгъан эдим, оны ишиттим. Сен омюрде озь еринъни тапкъансынъ, машалла! Экзюперининъ дегени киби, эски ерге къайтып бармакъ мерамынен яшайсынъ, аферин! Мен аля даа шашмалап юрем. Анги ялыгъа барып уруладжагъымны бильмейим.

— Буларны айтмакъ шарт эдими, Гульсюм! Эм бизге кельген сонъ да, шашмалайджакъсынъмы?

Гульсюм башыны терсине къакъты. Экиси де сусты, сонъ, кене къадын башлады.

— Айтып оламайым, ишим насыл мейиль алыр. Затен сизлернен тиль тапып олурыммы? Мен адалет севген, акъсызлыкъкъа коньмеген къадыным.

Боралиев инанмайым, деген тарзда субетдешине бакъты.

— О бизге ата-деделеримизден къалгъан асабалыкътыр, — деди. — Бельки заводны корьмек истерсинъ?

Гульсюм: «Мумкюн», — деди де аякъкъа къалкъты. Одадан чыкътылар.

Баш корпус озюнинъ шамата-гудюрдисинен яшай эди. О, Гульсюмге адеттен тыш тесир этмеди. Ихтимал, башыны агъырткъан, къулакъларыны шувултынен толдургъандыр. Онда айретленювден башкъа ич бир шей ёкъ эди. Лякин бу оны тюшюнмеге меджбур этти. Онынъ аятына насылдыр бир янъылыкъ кирсетильген эди.

Эр эки тарафта сыджакъ був чыкъарып фышнап, нефес алгъан тик батареялар ерлешкен. Директорнен Гульсюм орта ерден адымлап, де сагъгъа, де солгъа чевирилип бакътылар. Адамлар панеллерни чыкъара, кассетлерни бетон къалымтыларындан темизлейлер. Къара мыйыкълы эсмери яш узун демир уджуна багъланган чулны солярка толу къопкъагъа батырып-батырып ала да, кассетлерни майлай. Бираз кенарда лабораториянынъ беяз халатлы хадимлери, къолларында колбалары, сыджакълыкъ ольчев алетлеринен артына огюне долана, дефтерлерине насылдыр къайдлар япалар.

Конделен цех. Бу ерге кельгенде олар токътадылар. Боралиев сагъ къолуны огге узатып:

— Биз башталары арматура чильтерлерини къолнен багълай эдик, — деди о, — Бу, бизге эльвермеди. Ишнинъ къолайыны, эльверишли сойыны къыдырдыкъ. Баягъы къыйынлыкълардан сонъ таптыкъ. Шимди бутюн чильтерлерни манипуляторлар иле сварка этемиз. Эмек махсулдарлыгъы бир бучукъ-эки кере артты. Кейфиет яхшылашты. Бу да эписи дегиль. Биз эвлернинъ бутюн секцияларыны боялангъан, сылангъан, къапы, пенджереси къоюлып, тамамен азырланылгъан алда завод усулынен чыкъармакънынъ лойикъасыны ишледик. Лякин шимдилик юкъары тешкилятлар оны тасдыкъламакътан къачыналар. Маддий база ёкъ экен. Эльверишли оладжагъына да шубеленелер.

— Я сен насыл фикирдесинъ?

— Манъа ойле суаль берме! Озь къысметини тепкен адам олурмы?

— Ишиткениме коре, бу янъылыкъ сенден чыкъкъан, ойлеми?

— Онынъ не фаркъы бар! Тешеббюсни кимдир бириси котермек керек, эльбет.

— Шубесиз.

Олар кирли, майнен лекеленген мавы къапычыкъны ачып, ичери кирдилер. Бу, завод лабораториясы эди. Маса башында отургъан адамлар сакинден сёйлене эдилер. Дигер бир якъта, къапы аралыгъындан донатмалар корюне, къадынлар дёрткоше кубиклерни тазыйыкъ астында сынап бакъалар. Гульсюмнинъ козьлерине маса узериндеки шекерликте «Банан», «Футбол» конфетлери, кенарлары сараргъан пиалалар, сюмегине демир улучыкъ кечирильген къурсакълы чайник илишти.

Боралиев адамларны бири-биринен таныштырды. О, къолуны узун бетли, инджe, теке сакъаллы адамнынъ омузына къойды.

— Цех башы Иннокентий Сергеевич Дудин, — деди. — Лаборатория

мудири Ринат Ибрагимов, — деп къошты. Гульсюм эр экисининъ къолуны сыкъаракъ, кошедеки курсюге отурды.

— Гульсюм Усеиновна Келеджи, — деди директор айрыджа бир ургъунен. — Бугуньден итибарен заводнынъ баш инженери. Севип, шикяет эте билесинъиз.

Тааджипли козьлер Гульсюмге тикильдилер. Бакъышларында мемнюниет бар эди. Ибрагимов директоргъа ер бермек истер киби аякъкъа къалкъты. Боралиев отурмады. Юкъарыдан ашагъы Дудинге козь ташлады.

— Ненен мешгъульмиз, Иннокентий Сергеевич? — деп сорады о.

— Ринатны эвлендиреджек олам, къаиль олмай. Эвленмек заманы кельмеди, дей.

— Эвленмек истемесе, не япаджакъсынъ, лячаре беклейджексинъ.

— Эльбет, башкъа чаре ёкъ.

Гульсюм эркеклернинъ лафларыны динълеп йылмайды ве Ринаткъа бакъты. Яшнынъ бетини аллылыкъ кольгелери къаплагъан эди. Къадын козьлерини Ринаттан алып, къаршы дивардаки ресимге чевирди. Анда ишханенинъ умумий корюниши акс эттирильген эди. Фикирлери Боралиевге къайтты. «Оны бегенелер, ондан акъыл танышалар. О къандырмагъа, омюрден эр шейни алмагъа биле. Аят сыры ачылмагъан бир сандыкъкъа, хазинеге бенъзей. Онынъ эр бир дакъикъасында, саатинде дюнья къадар манасы олгъан китап бар. О бу китапларны ачмагъа, оларны халкънынъ вариетине чевирмеге тырыша, мурадына ирерми, бильмейим. Мен, догърусы, иришкенини истемейим. Ёкъ, ёкъ, бундан юксеги арткъач. Онъа ачувым пек буюк. Лякин интикъам алмакъ ниетим ёкъ. Олмады ве олмаз да».

Гульсюм гизлиден Боралиевге бакъты. Февкъульаде бир шей корьмеди. Директор хабери олмагъан адам киби Ибрагимовнынъ изаатыны динълей, Дудиннен давалаша эди. Бу дава ярым саат девам этти. Эр экиси де корюшювден мемнун къалмады. Иннокентий Сергеевич Боралиевнинъ кейфини текмиль бозгъан эди.

Баягъы бир вакъыттан сонъ, директор артына чевирилип, кеттикми, дер киби ёлдашына козь ташлады. Одадан чыкътылар.

— Билесинъми, Гульсюм Усеиновна, Дудинни башкъа вазифеге авуштыраджакъ олып эки кере ниетлендим, — деди директор ян-янаша адымлап, — эр экисинде де озь фикиримден вазгечтим.

— Ничюн?

— Ишни ёлуна къояр, деп сабыр эттим. Лякин нафиле, бунъа энди инандым. Я о санъа насыл теэссурат къалдырды?

— Айтып оламайым, — деди Гульсюм Боралиевге бакъмай. — Оны бириндже кере корем. Бир даа корюшкенде фикиримни мытлакъа сёйлерим. Эм бу шартмы?

— Бир адам янъыла биле.

Олар ишхане алдына кельгенде токъталды ве сагълыкълаштылар. Машина Келеджини мусафирханеге алып бармакъ борджлу эди.

7

Маммет фырчыларны маса узерине ташлады да, кечип пенджеренинъ первазына таянды. Козьлерине айдын бир табиат манзарасы ачылды. Ава сакин ве кунешли эди. Кок къуббеси шеэр узерине озюнинъ темиз мавы ренкини керген. Алтын тюс шавлелер ойнагъан озен сувы къыгъылчымлана ве аллы-пуллу олып яна эди.

Пенджере яныдан кетмеден этрафтаки гузелликке айретленип бакъкъан рессам, табиатнынъ анълашылмаз бу сырлары акъкъында тюшюнди. Дюнь ава титис, ягъмурлы эди. Бугунь о бам-башкъа: ачыкъ, темиз, кунешли — табиат муджизеси. Бири-бирине аслы бенъземеген алем. Онынъ фикирлери шу арада бундан чокъ йыллар эвельси олып кечкен вакъиалардан бирине къайтты. Дерсинъ олар дюнь олып кечкен эдилер. Рессамлар Арсланов ве Ахмедов устаханеге кельдилер. Арсланов кейфсиз эди. О, «Чам агъачынынъ козь яшлары», «Балыкъчылар», «Дагъ кою», «Юзюмджи къызлар», «Дава», «Бабалар ве огъуллар» ресимлерини чевирип-чевирип бакъты.

Бегенмеди, ачувнен кенаргъа итеп къойды. Арекетлери пек къаба олып чыкъты. Дудакълары чиркин къияфет алгъан мукъайт эдилер. Онда насылдыр кинли, атта зеэрли, даа олмагъанда бир итикъат дуюла эди. Бу корюшюв Мамметни къувандырмады.

— Санъа, Маммет, сёйлейджек фикирлерим бар, — деди курсюге отурып. — Анджакъ джанынъ агъырмасын.

Арсланов аякъкъа къалкъып, яваштан сёйленди. О, рессам достуны манасыз схематизмде къабаатлады, социалист реализмден узакълашкъаныны, омюримизге ифтира аткъаныны исбатламагъа тырышты. Маммет достуны динълеген сайын кендисининъ истидатсызлыгъына, къолундан бир шей кельмегенине, ялынъыз кягъыт былаштыргъанына къани олды. «Десене, мен ич бир шей дегилим? Онда бойле зарарлы фикирлер къайдан келип чыкъты? Ёкъса, тенкъиднинъ макъсады муэллифке эксикликлерни косьтерип, ярдым къолу узатмакъ дегиль де, урып йыкъмакътырмы?» Маммет керчектен де озюни ярамай дуйды. Юреги санчып-санчып алды.

— Бизим саделик, чабиклик девиринде яшагъанымызны унутмакъ олмаз, — деди Зуди Арсланов сесини котерип. — Мундеридже джеэтинден зайыф, темашаджыларгъа анълашылмагъан хам эсерлернинъ яратылмасына ихтиядж бармы? Акъикъий саньат одыр ки, оны чобан да, алим де къыйналмадан анъласын. Амма сенинъ эсерлеринъде, достум, манасыз схематизмге чокъ ер берильген. Сен сонъки заманларда яраткъан ресимлеринъде де, бу телюкели хасталыкътан арынмагъансынъ. Яшайышымызда олмагъан менфий вакъиаларны тасвирлейсинъ. Бу бизим гъаемизге, омюр тарзымызгъа тамамы иле ят бир шейдир.

Арсланов асабийлене, чабик-чабик лаф эте эди. Фикирлери тегиз, чубарлы, къарышыкъ джумлелерге расткелинмей. Демек, яхшы азырлангъан. Машалласы бар! Онъа не демек мумкюн. О, ресимлерни косьтерип, хош бир черенен иляве этти:

— Мына, «Чам агъачынынъ козь яшлары», «Къашкъыр ве къоюн сюрюси», «Дава», «Чобан» ресимлерини алып бакъайыкъ, — деди о. — Бу сызыкълар не демектир? Олар аджеба нени анълаталар? Ёкъ, достум, сен текмиль шашмаладынъ. Акъикъий реалист саньатнен алякъасы олмагъан бу формализмни, натурализмни, шаблонны къальбимизнинъ сафлыгъынен ред этейик. Сен омюримизни къара бояларнен тасвирлейсинъ. Мен санъа буларны темиз юректен айтам. Янълыш анълама. Сен сагълам эсерлер яратмакъ борджлусынъ, эм яратырсынъ. Мен бунъа эминим.

Ахмедов теэссюф иле Арслановгъа бакъты. Шубесиз, онынъ сёйлегенлерини бегенмеди. Айткъанларында акъикъат ёкъ эди. О иджадий коллективлернинъ пленумында айткъанларыны текрарлады.

— Зуди, — деди о серт бир давушнен, — сен, достум, къарарыны къачырдынъ. Янъылгъанынъны бельки озюнъ де дуйгъандырсынъ. Сагълам тенкъидми, бу? Ёкъ! Текрар дейим, ёкъ! Эбет, эксикликлер бар, лякин... сенинъ тарифлегенинъ къадар дегиль.

Зуди ёрулгъан адам киби омузларыны керди, уфакъ, къара козьлери, кирпиклери тез-тез ойнадылар.

— Мен эр сёйлеген сёзюм ичюн джевап бермеге азырым, — деди о.

Адети узьре кендисини сакин тутмагъа тырышкъан Маммет, бу сефер къызды. Чырайы ап-акъ кесильген эди.

— Белли ки, саделик гузелликтир, — деп башлады о. — Бунъа итиразым ёкъ. Анги бир саньат эсери не къадар саде олгъаны киби, о къадар да тюшюнджели, мурекеп олмакъ керектир. Эсер сейирджилерде зевкъ къозгъамалы, оны хаялланмагъа меджбур этмелидир. Ресимлерде яшайышымызгъа зерре къадар ифтира ёкъ, эписи аят акъикъаты. Сен, достум, буны, бесе-белли назар итибардан къачырдынъ. Ахмедов аркъадаш гъает догъру къайд этти. Сен исе меним къанатларымны къырмагъа макъпул олдынъ. Анджакъ, чокъ сагъ ол!

Сустылар. Арсланов шашкъынлыкъ ичинде эди. О, бирден гъафлет юкъусындан уяныр киби, къолайсызджа силькинип алды. Этрафына бакъып оламай эди.

— Джан агърысына сыра ёкъ, Маммет, — деди о сакин давушнен, —

мен сени урып йыкъмакъны назарда тутмадым. Акъылынъа фена шей кельмесин.

Бу сёзлер Мамметни инандырып оламадылар.

— Сенинъ мерамынъны бильмейим, лякин шай олып чыкъты. Мисаль кетирген ресимлерде анълашылмагъан не бар? «Чам агъачынынъ козь яшлары», «Къашкъыр ве къоюн сюрюси» табиатны къорувгъа, къайгъырувгъа багъышланъган. Ярамагъан шейми бу? Сенинъ анъламагъан бу сызыкълар яралы агъачтан уйрюлип акъкъан аят шырасы дегильми, олар! Къыйралып кесильген ве ич бир ерде къулланылмагъан агъачлар, зиярет, кулькю, ичкиджилик, бувланып тургъан эт, ракъы шишеси тюбюндеки акт, санъа бир шей анълатмайлармы?

— Мен бала дегилим, Маммет, — деди Арсланов элем этип, — тенкъидни, валлаи, къабул этмейсинъ. Мен буны артыкъ анъладым. Фарз этейик, мен сени яхшы анълайым. — О къызарды, ичини чекип девам этти, — Къоюнларны союп, этни ашап кейф чаталар, сонъра къоюнларны къашкъырлар парчалады, деп акт язалар, ойлеми? Лякин буны эр кеске насыл анълатырсынъ! Эм совет адамларыны ойле ахлякъсыз этип косьтермек керекми? Мен къошума кельгенлерни макътайым, кельмегенлерни макътамайым.

Маммет къолуны масагъа урып:

— Аз-бучукъ башынъны ишлетмели, фикир этип тюшюнмели. Сейирджининъ озюне де, бир шейлер къалсын, — деди. — Сенинъдже нукъсанлыкъларны косьтермек керекмей, ойлеми? Хырсызлар барсын хырсызлай берсинлер, шаймы? Эгер инсан озь имкянларына, истидадына инанмаса, о гъарез ола ве чешит тюрлю фитнеджиликлер тюшюне.

Давагъа Ахмедов къошулмады. О, ресимни къолуна алып:

— Ресимде, менимдже, бир икяе сюжети бар, — деди къавий инамнен.

— О-о-о... догъру. Бир икяе сюжети!..

Достлар одадан чыкътылар. Маммет еринден къыбырдамады, атта оларны бакъышынен де озгъармады. О, гъает ёргъун, кейфсиз эди. Санарсынъ дёрт дивар йыкъылып оны басып эзген. «Ким билир, бельки Зуди акълыдыр, — деп ойланды о. — Ёкъ, бугуньден итибарен рессамлыкъны текмиль ташлайджагъым. Эм Орта-Сарайдан кетмели. Меним ичюн мында къысмет котерильди. Рессамлыкъ меним арджым дегиль, гъальба». Маммет тюшюндикче азапланды. Ихтимал къалеми хаялындаки фикирлерини беяз кягъыт узерине кочюрмектен аджиздир. Рессам сол элинен бояларны четке итеди, ресимни алдына чекти ве онъа бир даа, дикъкъат иле бакъты. Бегенмеди. Достунынъ шу адджы сёзлери зеининде доландылар. «Акъикъий реалист саньатнен алякъасы олмагъан бу формализмни, натурализмни, шаблонны къальбимизнинъ сафлыгъынен ред этейик». Сагъ къолу озлюгинден папирос къутусына узанды. О, «Опал» сигарыны алып, эки кере серник черткен сонъ, оны якъаракъ, тютюнини бурун деликлеринден чыкъарып, оданынъ таванына уфюрди. Назик, асабий дудакълар яваштан къыбырдадылар. «Ёкъ, бу баш туткъан севдалыкътан вазгечмели. Бир афтадан бери чекишем, сонъу ненен битеджегине акъылым етмей. Яратыджылыкъны яры ёлда къалдырмакънынъ озю агъыр дерт олса да, не чаре, мадамки къолумдан бир шей кельмей, къыйналмакъ, акъсыз ерде опьке ашамакъ кимге керек?»

Мамметке севген ишинден айырылмакъ олюмден де бетер эди. О, сигарыны эм ичти эм де къалемини аректке кетирди. Беяз кягъыт устюне яваш-яваш, энди бам-башкъа акъикъий чобаннынъ джесюр къияфети пейда олды. Бу, бир ань ичинде яратылгъан махсул эди.

Маммет сагъ элини масагъа тиреп аякъкъа къалкъты, кягъытны озюнден узакълаштыраракъ, дикъкъатнен онъа бакъты. Кене бегенмеди. Дудакъларыны бурюштирди. «Яхшы чыкъмады. Юрегиме ятмай», — деди де, ерине отурды. Зудининъ дегенлерини бир даа хатырындан кечиререк, козьлери бир сание ичинде «Чобан», «Чам агъачынынъ козь яшлары», «Къашкъыр ве къоюн сюрюси», «Бабалар ве огъуллар» ресимлерине токъталды. О ресимлернинъ де о якъыны, де бу якъыны тюзетеджек олгъан рессам, деръал бу фикирни башындан котерип атты. Ресимлер кошеде обаланып

яталар. Мамметнинъ яшынлы кок къуббесине бенъзеп сытылгъан чырайына бакъмакъ биле къоркъунчлы эди. О, башыны омузлары арасына къысып, кучюклешкендай корюльди.

Рессам кендисини инкяр эткен, ирадесине бойсунмагъан адамгъа чевирильди. Лякин юректен севген бу ресимлер онъа саньаткяр намыны къазанмагъа кедер эте эдилер. Эзиет, аскъы ич де эксильмеди. Кокрегине дерсинъ къызгъан демирнен басып турдылар. О, сагъ къолуны исрар иле саллады.

— Лянет олсун, бар эдинъиз, ёкъ олунъыз! — деп, кошедеки ресимлерни иддетнен къолуна алды да, чиль-парча этип, чёплюк сепетине быракъты. О, бу дакъикъалары ресимлерни дегиль де, санарсынъ юрегини парча-кесек эткен эди. Анджакъ языкъсынмады. Эбет, языкъсынмады. Тенкъидчилерден корьген азабы буюк эди. Оларнынъ фикирлеринен разы олмаса да, къолундан бир шей кельмей эди. Онъа эки адамдан гъайры къолтуткъан да тапылмады. Шимди кин толу козьлерини къан баскъан. Онынънен бойле мушкюль ал даа бир заман олмагъан эди.

Онъа устаханеде отурып, йыртылгъан ресимлерге бакъмакъ агъыр кельди. Гуя бу диварлар, боялар, фырчылар сен хаинсинъ, хиянетсинъ, деген киби оны махкюм эте эдилер. Шу арада ишинден чыкъмакъ ичюн ариза язып, джебине сокъты. О, бойле чыкъымсыз, агъыр муитте чалышып оламайджакъ. Артыкъ одада отурып оламады, тышкъа, темиз авагъа ашыкъты. Мында онъа кимсе кедер этмейджек эди. Аризаны бермек ниетинен идареге догъру ёл алды. Башы тёпесинде токътап къалгъан кунеш, орталыкъны мераметсиздже къыздыра. Тынчыкъ. Атта чинар тереклерининъ кольгеси биле инсанны тандыр киби къызгъан авадан къуртарып оламай. Рессам къайгъы иле этрафына бакъына-бакъына адымлады. Идареде чокъ отурмады. Аркъадашларынынъ онъа ынджынувнен, айретленювнен бакъкъанларына эмиет бермей, аризаны маса узерине ташлады да, къолуны сильтеп, куськюн чырайнен тышкъа чыкъты. Бугунь ынджынгъан достларындан базылары, дюнь умумий топлашувда Мамметни тирилейин ашамагъа азыр эдилер. О, къайда, кимге кете, бильмей эди. Онъа бош-бошуна доланып, вакъыт кечирмек, эфкярыны дагъытмакъ керек эди.

Эки сокъакъ кечип. Пушкин мейданына келип чыкъты. Сув сепильген чечеклер янындан атлады. Япрачыкълардаки сув тамчылары парылдай эдилер. Улу шаирнинъ эйкелине бир даа бакъты. Ондан имдат, ярдым истей эди. Юреги тынчланып оламады. Терлегенинден кольмегининъ якъасындаки эки дёгмени чезди исе де, арарети эксильмеди. Ава фурун киби къызгъан эди.

Басыкъ, кейфсиз алда эвине къайтып кельди. Саргъош адамгъа бенъзей эди. Аман дивангъа авдарылды. Зекие хасталангъандыр, деп зан этерек, шашты-шашмалады, абдырагъанындан не олып кечкенини сорамагъа батмады. О, Мамметнинъ айтмайджагъыны да яхшы биле эди. Апакъайы акъайынынъ хаста я да саргъош олмагъаныны анълагъан сонъ, соравларынынъ ардыны кесмеди,

— Айт, не олды, ничюн индемейсинъ?

— Чокъ баш кутьме, Зекие! Ич бир шей олмады. Рессамлыктан бездим, весселям! Ишимден чыкъмакъ ичюн ариза яздым. Бу ерден кетеджегим.

— Ялан айтасынъ, козьлеринъ эписини айтып туралар.

Маммет башыны котерип апакъайына биле бакъмады. Яныкълы козьлери пенджере орьтюсининъ аралыгъындан корюльген сельби тереклерининъ кумюшимси япракъларына догърултылдылар. Юреги дюкюльдеди. Эеджанлангъаны даа кечмей эди. Теренден нефес алды. Лякин ичи-багърынынъ яныгъы сёнмеди. Зекие исе эп зорлады, сорады.

Маммет акъибети йымшады ве:

— Зудинен давалаштым, — деди. — О, мени бус-бутюн рессамлыктан чыкъаргъан. Ресимлерим антисоциаль характер ташый экенлер. Саньатнен дегиль де, джемиетимизге ифтира атмакънен огърашам. Коресинъ, меселе къайда барып тиреле.

Зекие акъайыны динълеген сайын ачувланды, оны ирадесизликте къа-

баатлады. Къадыннынъ серт козьлери бармагъа ер тапамай, акъайына ынджынувнен бакъа эдилер. Зекие янаша одагъа кечип, бираздан кене къайтып кельди. Акъайы энди деминкине нисбетен сакин корюне эди. О, маса янындаки скемлеге отурыркен, къоджасына хытап этип:

Пиреге бола ёргъанынъны якъма! — деди.

Мамметни ойле гонъюльсизлик делялети сарып алгъан эди ки, о кимсени, атта апакъайыны биле динълемек истемеди. Рессамны къандыраджакъ, догъру ёлгъа саладжакъ бир адам олса, о да къардашы Мамедидир, деп ойланды Зекие. Эртеси куню о акъайына Мамедининъ эвине бараджагъыны сёйлегенде, Маммет къатыен къаиль олмады. Афакъанланды.

— Керекмей, ишиме къарышманъыз, — деди серт-серт, — манъа раат чалышмагъа имкян бермейсинъиз. Эм энди, кеч олды. Мен артыкъ ишимден чыкътым.

Зекие къоджасыны динълемеди. Мамметке, шубесиз, маневий ярдым, къандырыджы огют, баба насиаты керек, деп ойланды о. Буны къардашы Мамединен башкъа кимсе япып оламаз эди. Зекие къоджасынынъ шалтырагъан такъдирини къайгъырып, эзиетни онынънен берабер чекти, пайлашты. Бу дуйгъулар оны эртеси куню Мамедининъ эвине алып кельди. Акъшам еди къарарлары, акъайы эвде ёкъ эди. Олса, ихтимал, дава этер, ёлламаз эди.

Къапыны Гъаниме ачты. О, аш азырламакънен мешгъуль эди. Сылакъ къолларыны оглюгине силе-силе босагъада пейда олды. Онынъ шенъ череси Зекиенинъ азабыны бирден енгиллештирди. Кучюк даиреге бенъзеген къонъур ренкли козь бебеклери буюклешип парылдадылар.

— А-а, Зекие абла, сенсинъми, кир! — деди.

Олар ашханеге кечтилер. Газ собасы устюнде къазан къайнап, яваштан фышылдай эди. Орталыкъ согъан къокъуды. Гъаниме соба этрафында айланып юрьди, тосат-тосат къашыкънен къазанны къарыштырды. Зекие курсюде отураракъ, фиятлар, хасталар акъкъында лаф ачты. Гъанименинъ йымшакъ сеси эшитильди.

— Дюнь къартоп керек олып къалды, — деди Гъаниме кедернен, — тюкянгъа барсам, сеткаларда къартоп толу. Кимсе ёкъ. Насыл шей бу, деп тааджиплендим. Бир даа бакъсам, килосы 60 капик. Кооператив фияты экен. Шаштым къалдым.

— Эбет, шимди оны тюшюнип чыкъардылар. Къайда барсанъ, шу фият. Бареме айлыкълар да кооператив фиятынен олгъан олса, не олур эди!

Зекие Гъанимени дикъкъатнен динълеген киби олса да, бутюн фикирлери къоджасынынъ ал-эвалында эди. О, айтмайджакъ олды, лякин озюни тутамады. Эр шейни ортагъа тёкти. Гъаниме къолларыны кокреги устюне хачлаштырып къояракъ, динъледи ве не сёйлейджегини, насыл огют береджегини бильмеди.

— Бойле вакъытта шашмалап къаласынъ, — деди о теляшлы давушнен.

— Эбет, ойле, лякин онъа маневий ярдым керек. Меним огютимни динълемей.

Гъаниме къазанны газ собасындан тюшюриркен, айрет толу козьлерини Зекиеге тикерек, онынъ омузларына япышып, янындаки скемлеге отуртты. Эки-учь дакъикъа сёйлешмедилер. Гъаниме сонъки заманларда Мамметнинъ башына кельген уйгъунсызлыкъларны чокъ эшитти. «Беля артындан беля,» — деди. Чыбалгъан къара сачлары манълайына саркъып тюшкен эдилер. О, Зекиенинъ агъаргъан бетини, къалтырагъан къолларыны, яшлы козьлерини эслеп, теренден ах чекти.

— Мушавере бар, кеч барырым, деп телефон этти Мамеди, — деди Гъаниме ынджынувнен. — Бираз беклейик, бельки келир. Эм аслы къасевет этменъиз, Зекие абла, Мамеди онынъ чаресини тапар. Иншалла, эр шей хайырлыдыр.

Бу, юрегинден аизарнен къопып чыкъкъан инсан нидасы эди.

— Бутюн гедже юкъламадым. Маммет де кирпик юммады.

— Инанам. Ойле юкъусыз геджелер энимизде ола.

Гъаниме кендисининъ незакетлилигинен бильденине коре Зекиени

КРЫМСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИНДУСТРИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ
БИБЛИОТЕКА

тынчландырмагъа тырышты. Аслында джан аджыйыджы олмакъ онъа яраша эди. Шимди о корюмджесине гизлиден назар ташларкен, онынъ юреги насыл ургъаныны дуярякъ, онъа джевап бергендай теренден нефес алмакъ-нен сесленди. Зекиенинъ чересини кедер кольгеси къаплады. Беклемеге сабыры етмеди. О, акъайы иштен къайтып кельгендже, эвине бармагъа ашыкъа эди.

Мамеди докъуз бучукъ къарарларында кельди. Гъаниме акъайына йыйкъанмагъа имкян бермей:

— Мамметнинъ башы сыкълетте, — деди о тамагъыны къырып, — энъ яхшы ресимлерини йыртып ташлагъан. Рессамлыкънен бир даа огърашмайджакъ ола. Ишинден чыкъмакъ ичюн ариза язгъан.

Мамеди апакъайынынъ сёйлегенлерине тамамынен инанса да, кене сорады. Бир къач дакъикъа индемей отурдылар. Гъаниме башыны ашагъы алгъан, чересинде гъам-къасевет бар эди.

— Не себептен йырткъан? — деп сорады Мамеди.

— Зуди Арслановнен давалашкъан. О, Мамметнинъ бир такъым ресимлерини бегенмей тенкъид эткен. Оны истидатсыз рессам, деп адландыргъан экен.

— Ёкъ, бунъа инанмакъ къыйын. Зуди Мамметни, шубесиз, тенкъид эткендир. Лякин истидаткъа кельгенде, багъышланъыз, бу мумкюн дегиль. Меселе бельки бираз башкъаджадыр.

Мамедининъ козьлери ирилешкен киби олды, башынынъ сачлары тимтик котерильдилер. О, пек айретленген эди. Бир дакъикъа лаф этмеди. Бетини сыйпады, сонъра яваштан озь башына сёйленди.

«Маммет рессамлыкътан вазгечеджек, Орта-Сарайдан кетеджек экен. Тёвбе, олмайджакъ шей. Инанмайым. Бала оюнына бенъзей. Тюшкюнлик агъамнынъ табиаты ичюн дегиль. О, маневияты къавий адам. Бир вакъыт башкъасынынъ ирадесине бакъып иш корьмез». Мамеди бойле тюшюнджелерде сакинлик тапа ве тынчлана эди. Лякин бугунь тапамады. О, ашкъасувгъа бакъмай, дос-догъру устаханеге, Мамметке ашыкъты.

Агъасы маса башында бир озю отура. Ода ракъы, сигар тютеви къокъуй, Маммет исе кейфли. Бир къач кунь эвельси йыртылгъан ресимлер, аля даа сепет ичинде томарланып яталар. Кягъытларнынъ устюне чай тёкюльген, былашкъанлар. Мамеди ресимлерге юрек агърысынен, буюк ынджынувнен бакъты.

— Сен не япкъанынъдан хаберинъ бармы? — деп багъырды о агъасына. — Бундан сонъ кендинъни насыл дуясынъ? Акъайсынъмы сен, ёкъса?..

Маммет сигар ичмекни девам этерек, бунарлы козьлерини къардашындан гизлемеге тырышып, азаплар ичинде чекише эди. Одадаки агъыр муит оны басып эзди. Мамметни баскъан оданынъ дёрт дивары дегиль де, юреги эди, юреги... Бельки бедени эди! Хайыр, юреги эди, о сызлап агъыра, санарсынъ кокюс къафесинден чыкъып къачмакъ истей.

— Кендинъни къолгъа ал! — деп тенбиеледи Мамеди оны. — Ёкъса, сен, агъа, тенкъиднинъ не экенини бильмейсинъми. Зуди яманлыкъ истеп айтмагъандыр. Эр молла бильгенини куте. Ресимни бири бегене, дигери бегенмей. Гувенме, эр алда, сен акъай кишисинъ. Джесаретли ол! Амма сен, ах, силекийлеринъни акъызып юресинъ.

Мамеди йыртылгъан ресимлерни сепеттен алып, маса узерине яйдырып къойды, къураштыраджакъ олып тырышты, бир шей чыкъмагъаныны анълагъан сонъ, кене сепетке котерип атты. Маммет сучлу адам киби индемей отура эди. Эльбет о, къызматабанлыкъ этти. Даянып оламады. Оны сыкълетлик, юрек агърысы сыкъа эди. Йыртмаздан эвель бираз ойланмакъ, сабыр этмек, даа олмагъанда достларынен, якъынларынен акъыл танышмакъ керек эди. О исе буны япмады. Не къадар айып шей! Шимди къардашынынъ айткъан эр бир сёзю манълайына агъач чёкючнен такъ этип ургъандай кельди. О, ресимлерини йыртмакънен, буюк янълышлыкъ япкъаныны, иджадына енгильден, хор бакъкъаныны анълады. Затен Мамеди акълы эди. Маммет къардашыны къучакълап:

— Машалла санъа, Мамеди, мени чиркеф чукъурындан тартып чыкъардынъ, — деди эеджан иле. — Мен энди талмай-ёрулмай чалышмакъ ичюн

озюмде такъат таптым. О да сенсинъ, сен! Амма бу ерден, Орта-Сарайдан, мытлакъ кетмек кереким. Эбет ойле. Манъа ачувланма. Ахмеди агъая эманет этип къалдыраджакъ ресимлеримни айырып къойдым. Бу такъдирнинъ хышымы, о меним ичюн буюк аятий дерс олур.

Ёкъ, къардашы агъасыны къандырып оламады, лякин саньаткъа беслеген севгисини къавийлештирди. Олар эвлерине саат он бирде къайттылар.

...О вакъыттан берли озенлерде чокъ сувлар акъты. Омюрде де, Мамметнинъ иджадында да буюк денъишмелер олып кечти. Он йыл ресимлерини къабул этмедилер, оларны саньат эсерлери оларакъ танымадылар. Амма Маммет рухтан тюшмеди. Исрар иле чалышты. Зенаатдашлары исе эп багъырдылар, оны амансызджа тенкъид эттилер. Рессам кимсенен иддалашмады, достларынен ялынъыз акъикъий ресимлер япмакънен курешти. О, енъеджегине эмин эди. Озь гъаесине, гражданлыкъ меаретине садыкъ къалды. Багъыравукъ рессамлар огюнде тиз чёкюп адыны кирлетмеди. Тек бекледи. Шимди о макътавлы рессамлардан бири Зуди Арслановнынъ бегенмеген, зарарлы сайгъан ресимлери бугуньде энъ дегерли эсерлер эсапланалар. Оларнынъ сергиси тешкилятландырыла. Макътав макъалелери языла.

Ах, сени дюньялар... Зуди шимди шамата котермей, суса, базы бир эсерлерни зорнен макътай. Дерсинъ тиш агърысындан чекише. Кимерде утангъанындан къызара.

Маммет бугунь пенджере янында турып, эп табиатнынъ аджайип манзарасынен, эм де «Дагъ кою» ресиминен фераланып къуванды. Бу ресминнинъ яхшы эсер оладжагъы акъкъында тюшюне.

8

Къыш айлары аязларнен, къарлы, къасыргъалы боранларнен кечти. Ер юзю афталарнен терен къар куртюклеринден арынмады. Кимерде Сары-челек озенчиги бою котерильген сувукъ, титис думан пердеси эр ерни къаплап алды, инсанларнынъ тенине ине киби санчылды. Къышнынъ агъыр ве мешакъатлы олгъанына бакъмадан, заводда батареялар, улукълар бузламадылар. Чиленгирлер, электриклер, усталар гедже-куньдюз невбетчилик япты, къаза олмасына ёл бермедилер.

Баарь кельди. О, озюнен берабер гонъюль джошкъунлыгъы да кетирди. Бугунь ава ачыкъ, темиз. Мемуриет бинасынынъ диварындаки электрик саати саба секиз бучукъны косьтергенде, Боралиев ишхане янында пейда олды. Цехлерден шувултылар, челик давушлары, кранларнынъ тиш къамаштырыджы жыйкъылдылары келе эди. Азбарда панель ташыгъан машиналар окюрелер. Бутюн булар эмек кунюнинъ чокътан башлангъанындан делялет бере эдилер.

Директор орталыкънынъ арекетине, сес-садаларгъа бир къач дакъикъа бакъты, адамларнен лаф этти, сонъра иш одасына котерильди. Ичери аякъ баскъанынен секретарь къыздан:

— Келеджи кельмедими? — деп сорады.

— Кельди, Мамеди Алиевич. Цехлерге кетти.

Маса узеринде имзаланджакъ, окъуладжакъ кягъытлар ята эдилер. Оларны корьгенинен акъаретленип, эки къолунен башына япышты. «Бакъ сен бу зевалгъа, — деди, — бир кунь кельмесенъ, орталыкъ джайрап къала». О, башта сонъки афтада япылгъан ишлернинъ нетиджесинен таныш олды. Аз иш япылмагъан эди. Тюменьге бинъ эки юз панель ёлланылды. Эписи иситильген сойлары. Спорт комплексининъ къуруджылыгъы девам эте. Тек сурьатыны чабиклештирмели. Сонъра, даа не япылды? Он секиз адамгъа квартира берильди, дачалыкъ ерлер такъсим этильди. Ах, даа не къадар япыладжакъ ишлер бар...

Баш айлана, фикирлер бири-бирини денъиштирелер. Олар эм къуванчлы, эм кедерлилер. Я кейфиет? Тюшюнджелер оны къырпалай. Ёкъ, бу саа аля даа акъсамакъта. Корюльген энъ зарур тедбирлер шимдилик кимсени къувандырмай. Не себептен? Бу онынъ аркъасында агъыр юк олып турды. Сонъки куньлердеки тюшюнджелери де эсасен бунынънен багълы эдилер.

Боралиев бир ань бу тюшюнджелерден бошалып, этрафына козь ташлады. Маса узеридеки кягъытлар дагъылып ята эдилер. О, деръал оларны окъуп чекмеджедеки папкагъа сокъты. Бираз раатланмакъ истеди. Хайыр, раатланмагъа имкян бермедилер. Телефон ташкъыны башланды. Заводдан монтаждан, цехлерден, атта эвлерден биле телефон эттилер. Сонъра эр шей тынды. Директор цехлерни доланмакъ истеди. Адети ойле, долана, коре, яза, адамларнен субетлеше. Буны энъ керекли иш деп сая. Шимди ашыкъмадан мердивенден ашагъы энди.

Азыр махсулат анбарында панеллер къарардан зияде чокъ топланып къалгъан. Ихтимал, вакъытында ёлланылмагъандыр. Ёкъса, бир сой панеллер чокъ, дигерлери аз чыкъарылдымы? Ойлеси де, бойлеси де ола, онъа истисал дегенлер. Боралиев бу киби акъсызлыкъны ич де бегенмей эди. Бунъа акъылы да етмеди.

Шимди панеллер арасындан адымларкен, незаретчи Зера Беналиеваны корип тааджипленди. «Ничюн бир озю? — деди. Къыз панеллерни пайнозю къабул эте эди. Я бригадирлер, усталар къайда? Бу арада директорнынъ кедерли сеси янъгъырады.

— Зера Ибришовна, — деди о тааджип толу козьлерини къызгъа тикип. — Ничюн бир озюнъ къабул этесинъ?

— Бильмейим, Мамеди Алиевич. Мен оларны тенбилеген эдим.

— Панеллерни эр вакъыт оларсыз къабул этесинъизми?

— Эльбет.

Директор къолуны исрар иле сильтеди.

— Ташла бу ишни юрь кеттик! — деди о.

Боралиев сыранен тизильген панеллерге козь ташлап, сагъгъа бурулды, бираз бекледи ве Зера Беналиеванен берабер цех башынынъ иш одасына догъру адымлады. Демир улукълар, тахталар, арматура теллери майгъа, тозгъа, бетонгъа быланып, анда-мында дагъылып ята эдилер. Тёльнен орьтюльген агъач ящикнинъ бир тахтасы къопкъан, андан ерге тёкюльген цемент обаланып турмакъта. Директор эснеп аларакъ токъталды. Дудакълар сыкъылгъан, башы сыкълетте. О, гъает эеджанлы эди. Сагъ къолуны джебинден чыкъарып, исрарнен къапыны итеп, боран киби ичери кирди. Анда алекет, багъырып-багъырып лаф эте, бригадир Дудинге бир шейлер айта эди.

— Насыл къавгъа бу? — деп сорады Боралиев цех башы Дудинден.

Дудин масанынъ кенарына отурып, эки аягъыны ашагъы салындыргъан, бригадирни динълей. Сёнген сигары дудагъына япышып къалды. О, директорнынъ кейфсизлигини корьмектен къачынып, козьлерини де юмды, де ачты. Масадан ерге тюшти.

— Иннокентий Сергеевич, — деди Боралиев, — панеллерни къабул эткенде бригадирлер, усталар иштирак этелерми?

Дудин джевап бермезден эвель кя бригадирге, кя устагъа, кя Зера Беналиевагъа бакъты. О, не олып кечкенинден хабери олмагъан адам киби:

— Эльбетте, иштирак этелер, — деп козьлерини эндирди. — Буны, Мамеди Алиевич, ничюн сорадынъыз?

Эр кес сусты. Тааджипли, къоркъу синъген козьлер чатыштылар.

— Иштирак этмейлер, асабам. Мен мына, буны бильмек истедим. Беналиева анда панель къабул эте, сизлер исе мында бошбогъазлыкънен огърашасынъыз.

— Бизге кимсе бир шей айтмады.

— Сизге не айтмакъ кереклер, — деп океленди Боралиев. ОТКа башы сизни тенбиледими, тенбиледи. Сонъ, даа не керек! Эм сиз буны энди чокътан билесинъиз.

Дудин кене масанынъ кенарына отурды. О, директорнынъ оны сёгеджегини козь огюне кетирип оламай эди. Анджакъ сучлу экенини деръал анълады. «Инсан кимерде ёкъ ерде озюне беля, дерт къазана», деп тюшюнди о. Бу, энъ эвеля кендисине аит эди. «Керчек, бу насыл олды?» — деди тааджипли бакъышнен. Онъа ойле корюнди ки, бу чаресизлик оны амансызджа эзип богъаджакъ. Дудин кенаргъа чекилип Боралиевге:

— Бу, Мамеди Алиевич, бельки сонъкисидир. Бутюн вакъыт бойле девам этмек мумкюн дегиль, — деди.

— Бунъа тахминен эминсинъми? Ёкъ, инанмайым.

Цехке кельгендже лаф этмедилер. Директор этрафтаки перишанлыкъны корип сертейди. О, демир обасына ишмар этип:

— Буларны коресинъми? — деди. Сеси йымшакъ ве табиий чыкъты. — Майлангъан арматура теллери энди бир шейге кечмейлер. Мына, Иннокентий Сергеевич, байлыгъымыз къайда гъайып ола.

Директор артына айлангъанда панель чыкъаргъан ишчилернинъ онъа бакъкъанларыны корьди. Гурюльти, алекеттен сеслери эшитильмесе керек, чалышкъанлар бу эки адамгъа къулакъ асмай, озь ишлеринен мешгъуль эдилер. Боралиев Дудинге иляве этип:

— Юрь, Иннокентий Сергеевич, идареге барайыкъ. Бираз лаф бар, — деди.

Дудин индемеден, башыны ашагъы алып, директорнынъ артындан адымлады. Не хусуста субет этеджеклерини о атта тасавур биле этмеди. Лякин эр шейни яхшылыкъкъа ёрамагъа тырышса да, эр алда, юреги раат дегиль эди.

Одагъа кирдилер. Директор озь ерине кечип отурды. Дудинге къаршысындан ер косьтерди. Бир къач дакъикъа сёйленмедилер. Боралиев насылдыр кягъытларны козьден кечирди, сонъра оларны четке итеп къойды.

Цех башы агъыр юк ташып ёрулгъан адам киби букленип отура эди. О, Боралиевнинъ янында кендисини сыкъылгъандай ис этти. Къабаатыны энди анълямагъа башлады, гъалиба. Къыйын лаф оладжагъыны да дуйды. Сонъки заманларда ёлбашчылыкъ япкъан цехи адамларнынъ тилинде теспи олды. Эр кес онъа элем эте. Эбет, буны анълямакъ мумкюн. Айлыкълар, шубесиз, юксек дегиль. Панеллернинъ кейфиетсиз олмасы да оны хырпалай. «Эписинде мен къабаатлым, ишни яхшы тешкилятландырып оламадым, — дей. — Адамлар мени динълемейлер. Ачувлансам да, яхшылыкънен айтсам да кулелер. Анджакъ къувангъанларындан дегиль, мыскъыл кулькюси бу». Дудин козьлерини юмып, кевдесининъ бутюн агъырлыгъыны скемленинъ аркъалыгъына ташлады. Тиш агъырысындан чекишкен адам киби чырайыны сытты, омузларыны къысты. О, директорнынъ асабий юзюнде тёхметли хусусиетлер эследи. «О манъа озь фикирлерини сёйлемек ичюн энъкъастан иш одасына чагъырмакъны тюшюнип тапты», — деди. Сонъра, бу фикирден вазгечти. «Ёкъса, айтаджакъ мерамы олса, анда, цехте айтмаз эдими», — деди бираз тынчланып.

Дудин шай дер экеч, Боралиев сёзге башлады.

— Не сустынъ, Иннокентий Сергеевич, не тюшюнесинъ? — деди.

— Адамларнен чалышмакъ гъает къыйын, Мамеди Алиевич, гъает къыйын.

— Бойле нетиджеге не вакъыт кельдинъ?

— Бу, шимдики акъибетлернинъ нетиджеси дегиль.

— Билем. Санъа, шубесиз, къыйын. План, кейфиет акъсай. Я асабам, бизге къолаймы?

— Планларымызны толдурамыз, Мамеди Алиевич. Буны сонъки афталарнынъ ракъамлары ачыкъ косьтерип туралар.

Дудин джесаретленип, ичине джан киргендай олды. Сигар якъмакъ истеп джебине узанса да, якъмады, тышкъа, пенджере янындан учып кеткен къар данечиклерине бакъты. Ушюсе керек, башыны пальтосынынъ якъасына сокъты.

— О ракъамлар, эгер сен бильсенъ, Иннокентий Сергеевич, насыл къыйынлыкънен къазаныла. Бизге пек паалыгъа отуралар. Сёйле бакъайым, бойле иш эльверишлими?

Боралиев пармакъларынен масаны тасырдатты. О, бугунь, бу дакъкъалары озь фикирлерини цех башлыгъына кесен-кес сёйлемеге къарар берди.

— Мемуриет сени Иннокентий Сергеевич, башкъа ишке авуштырмакъны мунасип корьди.

— Бу меселе, эвельде, Мамеди Алиевич, бир вакъыт зарур деп танылмагъан эди. Шимди...

— Билем, котерильмеди, лякин буны шимди энъ зарур, деп саямыз.

Директорнынъ зорламакъ мерамы ёкъ эди. О, Дудинни къандырмагъа тырышты. Шимди козьлерини чырайы бозулгъан субетдешинден алмай, девамлы суретте онъа бакъты.

— Разы олмасанъ, зорламайым. Анджакъ санъа къыйын, бутюн вакъыт адамларнынъ опькесини динълемек керек ола. Умумий ишнинъ файдасына, бир тюшюнип бакъ.

Дудин эппейи вакъыткъадже индемеди, лякин шамар ашагъан адам киби элесленип алды. Эеджан ве айретленювден козьлери кенишледилер. Сеси къарыкъ эди.

— Меселя, насыл ишни ляйыкъ коресинъиз? — деди о.

— Технология болюги сенинъ ичюн яхшыдыр, беллейим.

Директор Дудинге бакъты. Бу онъа тюшюнмеге, бир къараргъа кельмеге имкян бере эди. Лякин о беклетмек истемей, сакин сеснен:

— Мадамки мунасип коресинъиз, лячаре къаиль оладжакътырмыз даа, — деди.

Боралиев онынъ самимиетлигине шубеленди. Директор ойле адамлардан эди ки, дегенинден арткъа чекильсин. О, шимди мерамында къавий турды. Субетдешине иляве этип:

— Айт, айт, юрегинъдекининъ эписини айт, ичинъде дерт олып къалмасын, — деди.

— Валлаи, башкъа мерамым ёкъ, Мамеди Алиевич, аксине, гонълюм хош.

Директорнен олып кечкен бу лакъырды онъа ойле тесир эткен эди ки, о аз къалды ондан афу этмесини сорайджакъ эди. Амма буны япмады. Боралиевнинъ ачувланаджагъыны ашагъан отьмеги киби биле эди. Кендисини енгиль ис этти. Онъа энди кимсе опьке этмейджек, айлыкълар эксик, деп оны сёгмейджек, адамларнынъ кин толу козьлерини корьмейджек. О, сайыдан да шимди юрек раатлыгъы тапты.

Бир къач сание сёйленмедилер. Дудин бойле олур деп аслы умют этмеген эди. О, лафымыз битти дер киби, эки къолуны тизлери узерине къойды. Турмагъа ашыкъмай эди. Директор исе озь ишинен мешгъуль, насылдыр кягъытларны окъумай, тек козьден кечире. Дудин ичюн бу етерлик эди. О турды, къапыны яваштан ачып, одадан чыкъты.

Директор оны башынен озгъарарак: эйилик ичюн кене бир иш япылды, деп теренден нефес алды. О, бу иште ойле буюк гъайрет косьтерди ки, онынъ догърулыгъына ич де шубеси къалмады.

9

Кузь айлары бу сене ягъмурсыз, джыллы, йымшакъ кечмекте. Кунешнинъ зайыф шавлелери агъачларнынъ сараргъан япракълары арасындан сюзюлип, зифт тёшельген къалдырымларда, сокъакъларда сычрап ойнамакъталар.

Рессам Маммет эвинден чыкъып устаханеге кетеркен, озь башына юректен фысылдады. Гонъюли яхшы эди. «Мераба аят! Сабанъыз хайыр, кузь япракълары!» — деди. Сараргъан япракълар исе оны алгъышлагъан киби тыпыр-тыпыр аякълары астына тёкюле эдилер.

Шеэрнинъ дживарында ерлешкен бу маалледе саба маалинде бираз къалабалыкъ ола. Адамлар эвлеринден бирер-бирер чыкъаракъ, умумий инсан акъынтысына къошула да, ишке ашыкъалар. Машиналарнынъ гурюльтиси орталыкъны сес-шаматанен толдура.

Маммет сонъки куньлерде чокъ вакъытыны кейфнен, бош ерде кечире. Ярашыкълы куньлерде оны не эзиетлегенини, рухтан тюшкенини озю яхшы анълай, ама ирадесини енъип оламай. Эки афта эвельси башлагъан «Къуруджы» ресимини аля даа битирмей. Ала, о якъыны-бу якъыны тюрткючлей, сонъ кене быракъа. Эп ильхам бериджи куньлерни беклей.

О, акъикъатен де ойле худжур бир адам. Зеининде пек чокъ меракъ-

лы эмек адамынынъ къыяфети доланса да, рессам олардан анги бирине седжде этеджегини бильмей, денъизде пусласыны джойгъан геми киби, де бир ялыгъа, де дигер ялыгъа барып уруна, шашмалап юре. Рессам кошедеки беш къатлы эвни айланып, чинар тереги тюбюнде токъталгъан сонъ, уфакъ багъчачыкъкъа кирди. Сары чакъылнен тёшельген тар ёлчыкътан атлап, кениш мейдангъа келип чыкъты. О, къавеге кирип эр кунь мытлакъа бир фильджан къаве иче, сонъ ишине кете. Буны о эвинде сабалыкъ емек ашагъанына бакъмадан адет эткен. Бу адетни бозмакъ истемей.

— Мераба, оджа!

— Я мераба!

Кимлернинъ селям бергенине къатый назар, Маммет тек бойле джевап бере, башыны котерип, адамларгъа самимий дуйгъунен бакъа. О, олларнынъ базыларыны таный, базыларыны танымай. Анджакъ оджа ичюн бунынъ ич де фаркъы ёкъ. Рессам озюнинъ инсанлыкъ борджуны эда этмекинден мемнюн къала. Селям бергенлернинъ илле бир де бири, я да огълу, къызы Маммет оджада тасиль аладыр. Тааджипленмеге аджет ёкъ. Рессамлыкъ мектеби шеэрде екяне окъув юртларындан бири. Боралиев афтада эки кере анда дерс бере.

Маммет хаялперест бир адам олмакънен, онынъ зеининде даима эки фикир ян-янаша яшап кельди. Олар аман-аман там укъукъкъа малик эдилер. Фикирлерден бири хаялнынъ махсулы, дигери омюр акъикъаты эди. «Хаялланмадан иш япмакъ мумкюн дегиль», — деп исбатламагъа тырыша о. Булар, шубесиз, онынъ рессамлыкъ такъдирини бельгилей, фаалиетинде, салмакълы ер тута эдилер. О, куньде, эгер кейфи еринде олса, он бир-он эки саат чалыша. Шимди ничюн тенбелликке урунды? Буны насыл анъламалы? Озь-озюни алдав дегильми, аджеба! Рессам джевап бермектен къачына, мурекеп суаллер, эгер олар лезетли, изтираплы хатиреге дёнген заманда, о оларгъа джевап бере билир. Эм мытлакъ джевап берир. Эгер япкъан ресими инсангъа къуванч багъышласа, гъурурлана, ишини бегенмесе, рухтан тюше, мугъая, чекише, кимерде истидатсыз рессамнынъ керексиз экенини анълап, эзиетлене. О, затен кендисининъ келеджегини ялынъыз буюк файдалы ишнен огърашувда коре.

Маммет яш чинар теречиклери арасындан атлап, «Спартак» кинотеатри къаршысына келип чыкъты. Яшлар, къызлар касса алдында уймелешип, билетке невбет беклей ве багъырып-багъырып, шакъалашып сёйленелер. Рессам сагъгъа бурулды. Къызларнынъ пускюлли шаллары киби ашагъы эгильген сугют агъачлары арасындан Сары-Челек озенчиги, агъач копюрчик яхшы корюне эди. Рузгяр котерилип къуветлешти. Электрик теллери бири-бирине токъунып, этрафкъа учкъунлар сачылды. Маммет кенаргъа чекилип, диваргъа сыйыкъып турды. Сонъ, яваш-яваш, кенар-буджакъкъа къоркъунен бакъкъаны алда ёлуна девам этти.

Агъасы Ахмедининъ онъа бериледжек одаларгъа квартирант къойгъаныны эшиткен сонъ, о даа зияде ачувланды, акъаретленди. «Адамлыгъы ёкъ пезевенкнинъ», деп мырылданды. Ахмедининъ видждансызлыгъы оны текмиль тёнъюльдирген эди. О, тюшюндикче тюшюнди. Сигар чыкъарып якъты. Бу да эфкярыны дагъытмады. Оны кедернен арыкъкъа котерип атты. Сигар эпкинликнен акъкъан сувнен иликтирилип алынаракъ, козьден гъайып олды. Асетлик рессамны богъа эди. Анъсыздан токъталды. Аджеба онъа не олды? Адамлар акъкъында фена тюшюнмек, гонъюльсизликке урунмакъ, онынъ адетине коре дегиль эди де... Бу онъа къайдан кельди? Ёкъ, бойле олмаз. Файдалы ишнен оғърашмалы, исрар иле чалышмалы. О, шубесиз, эр сой янъылыкъны унуттыра. Инсан ялынъыз себатлы ишнен яшап ола. Айды, джаным, бойле уйдурма фельсефе кимге керек! «Бу дюньяда менден эвель бинълернен, миллионларнен саде адамлар яшап, яратып кельдилер, амма бириси тири къалмады. Ялынъыз япкъан, несиллерге асабалыкъ къалдыргъан эйи ишлери къалды. Менимнен де шай олур. Менден несиллеримизге къаладажакъ киби иш бармы?» Акъылына кельген бу фикирлер эеджанланувнынъ акъибети эдилер. О, эппейи вакъыткъадже бу фикирлерден къуртулып оламады. Атта къоркъты биле.

Маммет солгъа, тар сокъакъкъа бурулды. Сокъакънынъ энъ сонъунда

дёрт къатлы эски эв бар. Бир заманлары мында тюрлю идарелер ерлешкен эдилер. Шимди телевизор, радио, буздолап тамирлеген устаханелер, берберхане булуна. Мамметнинъ ишлеген устаханеси де бу ерде, биринджи къатта.

Маммет яры къаранлыкъ коридор бою кетип, дермантиннен къаплы къапынынъ къаршысында токъталды. Баягъы вакъыткъадже къапыны ачып оламады. Анахтарны де солгъа, де сагъгъа бурды. Ниает, къапы ачылды. Бояларнынъ агъыр къокъусы бурунына урды. Дерсинъ о бу къокъуны биринджи кере къокъламакъта. Оданы аваландырмакъ истеп, пенджеренинъ бир къапагъыны ачты. Темиз, салкъын ава бетини къуш къанаты киби сыйпады. Диварда асылы тургъан «Къуруджы» ресими онъа элемнен, истирам иле бакъа эди. Кене де чалышмакъ истемеди. Рессам кя бу, кя о ресим къаршысында токътап, терен ойларгъа далды. Эльбет, ресимлер онынъ эвляды эдилер. Факъат сараргъан, тозлангъанлар. Маммет чекмеджеден беяз чулны алып, ресимлернинъ тозуны сильди. Шифалы къолу токъундыкъча, ресимлер гуя джанлана, куле ве къуваналар. Яныкъ фена шей, онъа алышмакъ къыйын. О, инсанны тез терк этип оламай.

Кимдир къапыны къакъты. Рессам кейфини бозмады. Къардашы Мамеди агъасы Мамметни бойле агъыр, басыкъ бир вазиетте расткетирди. Ильк бакъышта алсыздыр, белледи. Амма янъылды. Маммет умютсизлик делялетинде эди. Озю чекише, ичиндеки дердини кимсеге айтмай. Башкъасыны раатсызламакъ истемей. Башкъасы ким о? Къардашымы? Мамеди буны дуяркен сыкъылды, сыкълетленди. Эм сыкъылмамакъ мумкюн эдими? Мамеди къайгъысыз яшап оламай. Адети ойле.

— Гъалиба, ишинъе кедер эттим, — деди о теэссюф иле.

— Ёкъ, ёоокъ, олмайджакъ шей. Мына скемле, отурынъыз!

Мамеди устаханени козьден кечирди. Рафларда мольбертлер, фырчылар, боялар, чешит бичимде томарлангъан кягъытлар. Маса узеринде ине ташланылса джоюладжакъ: анда чешит тюрлю шингенликлер олгъан савутлар, фильджанлар, къарындашлар, чакъылар, макъаслар даа бильмем нелер барлар. О, эвеллери бу ерге кельгенде илле бир де бир янъы ресим коре ве къувана эди. Шимди денъишме ёкъ. Ресимлернинъ эписи эски. Янъылары къайда? Эвиндеми? Мамеди буларгъа истексиз бакъты. Аджджы, экши аваны къокъланыркен, юзю тюрленди, эснеп алды. Ёрулгъан киби скемлеге даянды. Онынъ шытырдысындан сескенди, сынгъандыр беллеп, эгилип скемленинъ туякъларына козь ташлады. Шукюр аллагъа, бир шей олмагъан. «Биз ишханеде бойле ипратыджы авада ишлегенлерге сют беремиз, онъа берелерми экен?» — деп ойланды. Лякин сорамады. О, сагъ аягъыны сол аягъы устюне къойды.

— Корюнмейсинъ, эвге де кельмейсинъ, — деди. — Токъта, дедим, айланып бакъайым, бельки бир истеги бардыр, деп кельдим.

— Сагъ ол, Мамеди. Мен бир якъкъа чыкъып оламайым.

— Иштен бошалмайдырсынъ, эльбет. Анълайым, къолай дегиль.

— Мен, Мамеди, янъы эсерлер яратмакъ истедим, амма бильмейим, насыл олып чыкъар. Къуветим, бильгим етерми?

Маммет ихтиятнен къардашына бакъты, эм де сакъынды. О, догърусыны сёйлемей, гизлей эди. Ихмалджылыгъы ичюн сыкъынты чекип къызарса да, къардашы буны эслемеди.

— Сенинъ, агъа, машалланъ бар, — деди Мамеди, — ишинъден ильхамланмакъ яхшы шей. Тырышкъанынъ бошкъа кетмей. Бу энъ муими.

— Сонъки заманларда ишим уймады, гонъюль де ёкъ.

— Билем, мени де о раатсызлай, азаплай. Мен Ахмеди агъанен аранъыздаки кергин мунасебетни айтам. Барышмакъ вакъыты кельмедими? Гъаниме енгенъ манъа раатлыкъ бермей, бар, тынчландыр агъаларынъны, дей.

Маммет юрегининъ сыкъ-сыкъ ургъаныны дуйды. Турып ода бою доланды. Ерине къайтып отурды. О, башкъа меселени козьде тутып лаф ачса да, Ахмединен олгъан дава меселесине кечти. Рессам курсюде яхшы ерлеширкен, гъадап иле сёйленди.

— Ёкъ, Мамеди, агъанен барышып оламайым. Эки агъызлы балтасы

аля даа козьлеримнинъ огюнден кетмей. Чиркин сёзлери къулакъларымда чынълап туралар. Мен де агъагъа уюп, балтагъа я да таякъкъа япышкъан олсам, не оладжакъ эди? Къангъа къанмы? Алла косьтермесин! мерамы эвге саип олмакъмы? Барсын яшасын. Огълуны сыгъдырмагъан адам, кадясыны сыгъдырырмы? Онынъ япкъанларыны насыл унутырсынъ. О, юрегимнинъ яныгъына чевирильди. — Маммет бир ань ойланды, сонъ кене девам этти. — Юристке бардым. Эвнинъ бир пайы сенинъдир, деди. Мен, Мамеди, агъанынъ джебине далмадым. Озь пайымны талап этем. Эвнинъ темелини къойгъан меним. О, чокъ бошбогъазлыкъ этмесин. Эгер яхшылыкънен разы олмаса...

Маммет лафыны яры къалдырды. Оны раатсызлагъан бир ал олса, о да Мамедининъ сёйлейджек фикири эди. Маммет, шубесиз, къардашынынъ ярдымына, насиатларына мухтадж эди. Мамеди эснеп:

— Сен, агъа, эр алда, даваны къабартмагъа тырышма, — деди о бутюн кевдесинен къыбырданып. — Лячаре озьара анълашырмыз. Не къадар къыйын олмасын, биз шишип къалсын, агъа-къардашмыз. Дамарларымызда эджадымызнынъ, Боралиевлернинъ ал къаны бар.

Мамеди сусты. Акъылына бабасы, эмджеси Къуртумер тюшти. Онъа бу инсан пашасы инсанларны хатырламакъ къыйын эди. Баба ве эмдже... Мамеди ичюн оларнынъ ады мукъаддес, яшайышлары орьнек нумюнеси эди. Бабасы мухтаджлыкъ дуйса, эмджеси Къуртумер сонъки капигинен пайлашыр, ярдым этер эди. Я биз? Шимди олар акъкъында тюшюнгенде адджы яра асыл ола. Бу исе, аслына бакъкъанда, ялтакълыкъ дегильми? О адамлар олюп кеттилер, амма бизлер яшай ве озь аятымызны оларнынъкинен къыяс этемиз. Олар джаиль олсалар да бизден кучьлю, алидженап, ахлякъча темиз эдилер. Ничюн? Бунъа ким джевап берир?

Маммет къардашынынъ сёйлегенлерини динълеген сайын къызарды, лякин утангъанынынъ асыл себебини анълап оламады. О, ничюн утанмакъ керек? Не киби яманлыкъ япты? Афу этинъиз, онда зерре къадар осал мерам ёкъ. Амма Ахмедиге буны насыл этип анълатырсынъ. Эм о анълар зкенми?

— Область судынынъ къарарына шубеленем. Мында темиз иш ёкъ. Арагъа гъальба, видждансыз адамлар къарыштылар. — Маммет козьлерини тёпеге, оданынъ таванына тикти.

— Оны исбатламакъ керек, агъа. Насыл ёлларнен? Ёкъ, о мумкюн дегиль.

Маммет мугъайдьы, чырайыны сытты.

— Бугуньде эр шей агъанынъ ирадесине багълы. Даванынъ насыл чезиледжегине акъылым етмей. Сен, Мамеди, ёл-ёрукъ косьтер!

— Ёл-ёрукъ косьтермек кимге, сачы-сакъалы еткен адамларгъамы? Бугуньге къадар тырыштым, айт, неге макъпул олдым? Сёзюмни динълединъизми? Аксине элем эткенлер тапылды. Энди, агъа, озюнъиз анълашынъыз. Валла-билля бездим, чапып-чапкъалавлар дюнья къадар вакъытымны ала.

— Кимседен артыкъ олмаса да, агъанынъ къопайгъанына бир бакъ!

— Пакъыллайсынъмы?

— Тёвбе! Агъанынъ яшайышында сукъланыладжакъ киби не бар. Эки куньден бери эв давасынен огърашып, де Ахмедиге, де Мамметкe къатнагъан бу адам, ишнинъ нетиджесини корьмей азапланмакъта. Не демек олсун, беш йылдан бери дава кете, сонъу да корюнмей. Агъакъардашлар исе бири-бирини къабаатламакънен кунь кечирелер. Эр кес озюндже акълы. Истираблар девам эте.

Бир сааттен бери бу басыкъ, авасы агъыр устаханеде бош вакъыт кечирильмекте. Бунъа эеджанланмай даа не япарсынъ! Мамедини баш агърысы тутты. Бельки къан тазыйыгъы котерильгендир. Онда къан басымы бир вакъыт олмагъан эди. Ихтимал, ава тесир эткендир.

Онынъ раатсызлыгъы эп артты. Башында тюрлю мусибетли, мусибетсиз фикирлер доландылар. Мамеди бу арада кимнендир сёйлешмек, озь мерамыны оларгъа бильдирмек истеди, амма кимге, озю де бильмей эди. Анджакъ агъалары бунъа кирмей эдилер. Гъанимегеми? Ёкъса Ваджип

къудагъамы? Гъаниме дарыладжакъ, опьке этеджек. Агъалары акъкъында лафлар оны тёнъюльдиреджеклер. О, гъам иле шадлыкънынъ не ерде бирлешип, не ерде айрылгъаныны айырды этмекте къыйынлыкъ корьмекнен, эр экисининъ муаббетини эгиз балалар киби юрегине салып эйбетледи ве оларнынъ гизли, эсрарлы атешинен къызынды. Субет битти. Мамеди эки къолуны тизлерине урды да, аякъкъа къалкъты.

— Вакъыт тапкъанымнен кене келирим, — деди.

Маммет къардашыны гонъюльсиз тавурнен озгъарды. Дерсинъ кеткенине, пайнозю къалгъанына разы дегиль эди.

10

Сабадан ягъа башлагъан салкъын ягъмур, экинджи, учюнджи куню де токътамады. Маммет илькиде ягъмур тамчыларыны арз этсе де, онынъ бир къач куньден бери токътамай ягъмасы, оны текмиль бездирди. Къараргъан тереклер сыландылар. Ягъмур акъшам устю къаргъа чевирильди. Сачакълар тюбюне гизленген торгъайлар чивильдеше, титис авагъа озьлериндже шикяет этелер.

Маммет къалын халатына сарылгъан алда терен креслогъа ерлешип, ёрулгъан адам киби козьлерини де юмды, де ачты. Къаршысындаки ачыкъ альбом бем-беяз олып турмакъта. Оданы да насылдыр мудъиш сакинлик сарып алды. О агъыр муит Мамметни эзип ёгъурды, онъа тюшюнмеге, чалышмагъа имкян бермеди. Бу тенбеллик аман-аман бир ай девам этти. О, гонъюльсизликке сылтап, къолу ишке бармады. Я шимди? Бугунь мытлакъа чалышмакъ, ярым къалгъан ресимлерни девам этмек ниетинен турды. Беяз кягъыт узерине ильк къара нокъталар, сызыкълар пейда олды дегендже, къолуны текрар кери чекип алды. Бельки къалеми онынъ ойлангъанларыны акъ кягъыткъа кочюрмектен аджиздир? Ихтимал, хаялларыны юрегининъ индже теллеринден кечирип оламагъандыр? Рессам теренден нефес алып, манълайына дагъылгъан сачларыны сыйпады. Сонъра эки пармагъынен ачыкъ къутудан «Опал» сигарыны алып агъызына къапты, серникни эки-учь кере чертип, сигарны туташтырды, иштианен оны ичмеге, тютюнини бурун деликлеринден чыкъармагъа башлады. Бир къач дакъикъа кейфленип, сефа сюрип отурды. Ашханеден чанакъ-чёльмек тасырдысы келе эди. Зекие бесе-белли уйлелик емек азырламакънен мешгъуль.

Мамметнинъ козьлерине къаршы дивардаки такъвим илишти. Бугунь декабрь 12. Вакъытнынъ тез кечкенине, озю исе омюрде пек аз иш япкъанына языкъсында, окюнди. «Ёкъ, бу баш туткъан севдалыкътан вазгечмели, — деди Маммет сёнген сигарыны куллюкке ташлап. — Энди бир афтадыр ки, иш еринден къыбырдамай. Омюрде артта къалмакънынъ озю биле агъыр дерт дегильми? Бунынъ сонъу не оладжакъ?»

Рессам манасызлыкътан, вакъытыны бош ерде кечиргенинден ве ниает, тенбелликтен къоркъып абдырады. Текрар къалемге узанды. Артыкъ беяз кягъыт узеринде насылдыр сызыкълар, эвлернинъ диварлары, инсан кевделерине бенъзеген даирелер пейда олды. Къалемни туткъан къол чабик-чабик арекет этти, бу исе бир ань ичинде яратылгъан ресимнинъ шекили эди. О, къалемини манълайына тиреп, креслодан къалкъты да, салмакълы адымларнен ода ичинде доланыркен, ресимге эм узакътан, эм де якъындан бакъты. Дудакълары зорнен къыбырдадылар. Тюшюнджеге далды. Олар эм адджы, эм татлы эдилер. «Бильмейим, яхшы олып чыкъмады. Бу ресим инсангъа къуванч багъышлармы? Оларны рухландырырмы?» Ерине барып отурды. Одада къарысы Зекиени къыдырса да, корип оламады. Янында кимсе ёкъ эди. О, бу арада этрафында адам булунгъаныны истеди. Бу куньгедже бельки бунъа ихтияджы ёкъ эди, ким билир! Шимди исе о бир инсан нефесине, атта танымагъан адамнынъ сыджакъ нефесине биле мухтадж эди. Къардашы Мамедини хатырлады. «Затен о гонъюль алмагъа, инсанны къандырмагъа биле. Инсангъа къыйын экенде ярдым этмек, йыкъылмагъа имкян бермемек эр кеснинъ къолундан кельмей. Амма онынъ къолундан келе. Машалласы бар. Бунъа да, гальба, истидат керек, истидат».

Ашханеден Зекиенинъ шырныкълы сеси эшитильди.

— Уйлелик аш ашамайджакъмызмы?

— Ашасакъ зарар олмаз эди, — деп джевапланды Маммет. Къарыкъоджа тёгерек маса башына кечип емек ашадылар.

Софрада Мамметнинъ севген ашлары: джевизли, локъумлы уфакъ аш, къурабие, вишне татлысы, инд чайы — эписи бар. Рессам емеклерден тек уфакъ аштан бираз къапынып, эки пиала татлы чай ичти де, кери къайтып, йымшакъ диванда отурды. Бир сигар якъып эфкярыны савуштырды. Бу арада ресимлерни корьмек истемесе де, бакъты, анджакъ баштаки фикиринден вазгечмеди. Онынъ серт бакъышы кениш, ярыкъ одада, яваш-яваш юкъары котерильген тютюн думаныны такъип эте эди. Бу адджы тютюн думаны къонмагъа, одадан чыкъып кетмеге ер тапамагъанындан, рессамнынъ къальби киби сыкъыла, о якъкъа-бу якъкъа чапкъыла эди. Маммет йымайды ве башыны сагъ тарафкъа бурды. О, сымарышны хатырларкен, шимди, бу арада не япаджагъыны бильмеди. Амма ишлемек, гедже-кунъдюз ишлемек арзусынен янып туташтьı.

— Сен манъа ойле бакъма, — деди Маммет къарысына, — билем, инанмайсынъ. Мен, гъальба, мурекеп, февкъульаде бир шей япып оламам амма, бус-бутюн янъы эсер ярата билем. Бу, энъ эвеля, кендим ичюн керек.

— Не себептен инанмайджагъым, — деди Зекие элесленип. — Меселе эм тек бундамы?

— Сен меним макъсадымны, тахминен, билесинъ.

— Кесен-кес айтып оламайым, лякин сен бу акъта къач керелер сёйлеген эдинъ. Мен беллесем, айткъанларынъны унутмагъандырсынъ.

— Сонъ, бу яхшымы, фенамы?

— Сен кендинъ насыл тюшюнесинъ?

Маммет башыны бир якъкъа бурып омузларыны къысты. Эки сание ойлангъандан сонъ, айткъанларыны хатырлар киби:

— Менимдже, осал олып чыкъмайджакъ, — деди.

Маммет къуруджылар клубы ичюн бир сыра ресимлер азырламакъ сымарышы алгъан эди. Учь кере къуруджылыкъ мейданларына, панель заводына барды, бригадирлернен, ишчилернен, мутехассысларнен корюшип субет этти, оларнынъ озьлерине хас бет сымаларыны, табиатларыны акъылына къалдырмагъа тырышты, базы къайдлар япты. Сонъундан гедже-кунъдюз бу иш иле огърашса да, белли-башлы нетиджеге иришип оламады. Энъ эвеля, къардашы Мамедининъ опьке этеджегинден, онынъ маневий талабыны къандырып оламайджагъындан къоркъа эди. Ниает, яратыджылыгъына нур сачкъан екяне бир шавлени къыдырып тапты. Кене кягъытларны алдына чекип, къалемини къолуна алды. Онъа беклединги, арзу эттиги ильхам кельген эди. Рессам ресим узеринде чалышыркен, фикирлери бирден айдынлашты.

Маммет сымарыш боюнджа алгъан ресимлерини азырламакънен мешгъуль олгъанда, оданынъ чанъы исрар иле къакъылды.

— Зекие тувгъаным, эвдесинъми шу? — деди къомшусы Зоре абла.

— Кель, кель Зоре абла, — деп Зекие ашханеден сес берди.

Олар мусафир одасына кечтилер.

— Маммет иштеми, корюнмей къалды, — деди Зоре абла миндерге отурып.

— Ёкъ, эвде чалыша.

— Сени куньлей, гъалиба, гедже-кунъдюз янынъдан айырылмай.

— Вай, Зоре аблачыгъым, бойле шей къайдан кельди акъылынъызгъа, — деди Зекие элемнен. — Мени кимден куньлейджек. Ёкъса биз биринджи йылы омюр этемизми? Иши чокъ, башыны къашымагъа вакъыты олмай.

— Бильмейим, дживаным, иши къолай, эль-аягъы сыланмай, бели агъырмай. Параны исе этек-этек къазана.

— Чокъ агъланманъыз, Зоре абла, Эреджеп агъа сылакъ ерде яткъан адамлардан дегиль.

— Акъчаны ким джойды да, о тападжакъ. Ахнен, вахнен кунь кечиремиз. Кимерде туз алмагъа да акъча тапылмай, инанасынъмы?

О, терен назар иле Зекиеге бакъты. Юзю мыскъыл къыяфетини алып, дудакълары янындаки бурюшиклери чокълаштылар.

— Сизге чокъ къазанмагъа ким кедер эте, Зоре абла? Истегенинъиз киби яшанъыз.

— Озюнъ менден де яхшы билесинъ, гогерджиним.

— Ачыкъ сёйле, Зоре абла, мен тапмаджа табирлемеге севмейим, — деп итираз бильдирди Зекие. Фильджан сеслери эшитильди. Къаве ичтилер. — Мамметнинъ ишини ойле къолай беллеменъиз.

— Къолай дегиль, акъчалы.

— Ах, Зоре аблачыгъым, саньаткъа ашыкъ олгъанлар акъча хатири ичюн хызмет этмейлер.

— Вай, я неге хызмет этелер?..

Эки къадын арасындаки дава баягъы девам этти. Маммет янаша одадан лафларыны эшитсе де ачувланмады, яныкъламады. Агъызыны ачып бир шей демеди. Къолуны терс къакъып алды. Эфкярлангъан рессам ярым саат къадар скемленинъ аркъалыгъына таянып отурды. Сонъра ресимнинъ де о ерине, де бу ерине токъунып, оны джаны истегенидай тюзетмеге тырышты. Маммет ишине ойле берильген эди ки, бир саат кечмеди, о Зоре абланынъ опькелерини тамамы иле унутты. Фырчыны де къара, де ешиль, де сары бояргъа батырды. Ресим козьлери огюнде озь къыяфетини турмай денъиштире эди.

Кок юзюнде, къырлар артында къуршун тюсте булутлар долана. Орта-Сарай шеэрчиги памукъ киби йымшакъ къар къучагъына яслана эди. Театр бинасы бу беяз ренк ичине гъаркъ олгъан. Бир заманлар янындаки алчакъ эвлерге юкъарыдан ашагъы-гъурур иле бакъмагъа алышкъан бу театр бинасы, шимди азаматлы, ярашыкълы юксек эвлерге ашагъыдан юкъары бакъмакъта. Эр ерни электрик чыракълары айдынлатты.

Орта-Сарайнынъ эмексевер сакинлери кергин эмек кунюнден сонъ, бирер-бирер эвлерине догъру ёл алдылар. Маммет бир ань ишинден айрылып, ачыкъ пенджереден тышкъа бакъкъанда, козьлери сокъакъларда, эвлернинъ дамлары узеринде доланды. Апансыздан акъылына кельген бу вакъиалар онынъ ишине зерре къадар кедер этмедилер, аксине, ишини чабиклештирди, юкъу серсемлигинден айындырды.

11

Ахмедининъ эвинде эр кес эрте ята ве саба саат алты къарарларында аякъ устюнде ола. Велядие айванларнен огъраша. Ахмеди исе гаражгъа кире де чалыша, тах-тух, тах-тух, не япа алла бильсин. Бу иш деерлик эр кунь саба эрте девам эте. Сонъ, ишке кете.

Къомшулары Ахмедини «тавукъчы», деп адландыралар. Азбары тавукъ фермасыны анъдыра. Тель къоранен сарылгъан азбарда онларнен беяз къара тавукълар, фериклер, хоразлар къакъылдап юрьмектелер. Велядие базардан къайтмай, я йымырта, я да чипче сата. Бу ишке ялынъыз Халиль ве Сание къарышмайлар. Талып ёрулса да, эр ерге ана чапмакъ борджлу. Эвлят асрап бир хайырыны корьмейсинъ, деп элем эте баба, бири о якъкъа, дигери бу якъкъа дагъылып кетелер. Велядие энди эки йылдан бери бир ерде ишлемей. Тек эв хызметинен огъраша. Сабадан акъшамгъадже аякъ устюнде булуна. Базы куньлери уйледе, я да акъшам Ахмеди эвге кельген маальде аш азыр олмаса, о къыямет, алекет къопара. Ахмедининъ гъарип къадынгъа айтмагъан чиркин сёзю къалмай. Акъсыз опькелерден безген Велядие, эвде отурмакънынъ азаплы, эзиетли экенине элем этип, ишке кирмек истегини бильдиргенде, къоджасы бунъа да себеп тапа.

— Эджнебий акъайларгъа беяз баджакъларынъны косьтермек истейсинъми? — деп айкъыра. — Санъа не, аш етишмейми, ёкъса урбадан замет чекесинъми?

Анджакъ Велядиенинъ яхшы зенааты бар. Пичиджи модистка. О, кунь бою тюрлю табиатта, къыяфетте къадынларнен, къызларнен лаф этмектен, чебер къолларынен басмаларны шырт-шырт этип кесмектен лезет ала. Эр басманынъ озюне хас ярашыкълыгъы, атта къокъусы олгъаныны

ангисини не вакъыт киймекни Велядие киби инджелик, назиклик усталары яхшы биле ве муштерилерге бу саада кенъешчи олалар.

Шимди о дёрт дивар арасында къадалып къалды. Омюри бир сой, гонъюль тёнъюльдириджи иш иле кечмекте. Саба акъшам тавукъларгъа ем бере, къунанджинни къашыгъалай, бакъа, аш пишире, чамашыр юва, кене де иши битмей. Ахмединден сыкъ-сыкъ тазир ала. Акъсызлыкъ Велядиени къурт киби кемире.

Ахмедининъ озю де тегин отургъан, раат отьмек ашагъан адам дегиль. О, ишлеген машинасынен эр кунь я бир чувал кепек, я цемент, я да ич олмагъанда беш-он дане тула кетире. Тувар аранчыгъыны бойле тулаларнен къурды. Отуз секиз кумюшлик машина аккумуляторларны машина базарына чыкъара да, юз элли кумюшке сата. Танышлыкънен, сийрек тапылгъан бойле малларнынъ эли-аягъы ерге тиймей, аман къакъып алалар. Даа ёкъмы, деп сорагъанлар да тапыла.

Ахмедининъ огърашкъан зарур бир иши даа олса, о да эрте баарьде базардан уджузгъа бузав сатын алып, бакъып семирте ве согъум сойып сатмакътыр. Этини бир вакъыт базаргъа чыкъармай. Онынъ махсус муштерилери олып, этни эвинден келип алып кетелер. Не бели агъыра, не аягъы. Буны о «яшамагъа билем», деп адландыра. Гъурурлана. Ахмеди бедава адым атмагъа алышмагъан. Эр аткъан адымындан илле бир шейлер къопармагъа тырыша. Анджакъ къанун-къаиделерни бозмакътан къачына.

Бугунь раатлыкъ куню. Ахмеди иш ортагъы Зебинен ашханеде отурып кейф чата, тавлана. Софра узеринде юзюм шарабы, тазе джигерден кебаб бузлана. Велядие оджакъ башындан кетмей. О де кебаб пишире, де башлыкъларны чирките. Ода салкъын олса да, Ахмеди кольмегини чыкъаргъан, майканен отура. Бакъыр ренкини алгъан омузлары семизликтен чатлайджакълар.

— Бизим гунагъымыз неде, тек ичмеге истегенимиздеми? — деп океменди Ахмеди ортагъына бакъып.

— Сиз акъайлар ракъы корьсенъиз дюньянъызны унутасынъыз, — деди Зебининъ къарысы Нурзаде. О, къырмызы черели, семиз къадын. — Ракъыны нафиле ясакъ этмеген экенлер де. Пек яхшы яптылар. Аз ичерсинъиз!

— Сен токъта, къозгъалма! Ёкъса биз чокъ ичемизми? Байрам-сейранларда, сонъ, бу чокъмы? Мен яхшы яшамакъ ичюн бутюн омюрим бою намуснен чалышып кельдим. Кимсенинъ ашына къатран къошмадым. Бирини эки япмагъа тырыштым. Амма манъа кене недир етишмеген киби келе. Эвим, ишим, эр шей бар. Затен инсангъа даа не керек? Ёоокъ, о азлыкъ эте. Чокъ олмасыны истейсинъ.

Булар Ахмедининъ сёзлери эди. О, агъызыны кенъ ачып эснеди.

— Ачкозлюк, нефисхорлыкъ, — деди Зеби. Ахмеди ачувланды.

— Сен, асабам, нефисхор дегильсинъми? Инсафлы адамым десе! Къардашым Мамеди де шай. Мен оны урьмет этем, лякин базы да онъа джаным агъыра. Меним бир тилим отьмек тапкъанымны куньлей. Тар къылыфынъа сыйыкъып, къардашларынъны унуттынъ, дей. Мамметни ынджыткъан экенмм. Базнасы отип, манъа сёйлемеген сёзю къалмай. Мамметке эки козь ве бермегеним. Не, манъа онынъ башыны сыйпамакъ керек эдими?

Зеби инамсызлыкънен Ахмедиге бакъты. Къашлары тююмчиклендилер. Башыны юкъары котерди, енгильден акъсырды.

— Эр алда, сен акълы дегильсинъ, Ахмеди. Эки оданы тувгъан къардашынъдан къызгъаныпп, джат адамгъа кирагъа бергенсинъ.

Зебининъ сёзлери Ахмедиге ханджер олып сапландылар. О, ачувындан чукюндир киби къызарды. Къан баскъан козьлери де ачылды, де юмулдылар. Бир къач сание ичинде бети агъарды, сагъ къолуны сильтеп алды ве нелердир сёйленмек истесе де индемеди. Иддетнен ортагъына тикильди. Сёгеджек олды, сёгмеди. Къоллары къалтырай эдилер.

— Эв менимки, не истесем оны япарым, — деди.

— Видждан деген шей де бар, Ахмеди!

— Видждапны ким джойгъан да, сен тапкъансынъ.

— Лаф меним акъкъымда кетмей. Лякин сенинъ япкъанынъны мен олсам омюр бою япмаз эдим. Апайымдан сора, о санъа эписини айтыр. Бу, эльбетте, макътанчакълыкъ дегиль, акъикъат!

— Токъта, ортагъа апакъайынъны къойгъанынъ да не! О, сени, эльбетте макътар.

— Иш ялынъыз макътавда, я да яманлавдамы?

Эки дакъикъа кимсе сёйленмеди. Велядие козь къыйыгъындан Нурзадеге бакъты. Нурзаде ич бир шейден хабери олмагъан адам киби сакин отура эди. Велядие Нурзадеге якъын келерек, къолунен онынъ омузына токъунды.

— Насыл шей о, Нурзаде, айт, биз де билейик, — деди.

Эр кес Нурзадеге тараф чевирильди. Ялынъыз Ахмеди башыны ашагъы алып, къайгъылы алда арекетсиз отура эди. Оны бу дакъикъаларда ич бир янъылыкъ меракъландырмады. Нурзаде тамагъыны къырып, яваш сеснен башлады.

— Мен о вакъытлары тюкянда чалыша эдим, — деди о, — Зеби исе машинанен бизге мал ташый эди. Аман-аман эр кунь корюше, лаф эте эдик. Якъынлыкъ, валлаи, ёкъ эди. Куньлернинъ биринде апансыздан ревизия олды. Бинъ эки юз он кумюш акъчалыкъ мал етишмеди. Неге огърагъанымны бильмедим. Устюмде алла бар, кимден корейим, кимни къабаатлайым. Ревизор манъа, мен де онъа бакътым. Козьлерим яшнен толгъан эди.

— Тюшюнип бакъ, кимлерге не бердинъ? Сабалары тюкянны ачкъанда шубели ич бир шейге расткельмединъми? — деп сорады ревизор. Не айта билир эдим. Меджалсызлыкъ делялетинден олеяздым. Ёкъ, деген тарзда башымны салладым. О, эп беклей эди. Эбет, кимерде, базы малларны къойгъан еримде тапамай эдим, лякин бунъа эмиет бермедим. Хырсызлар деген шей де акъылыма кельмей эди. Чюнки къапынынъ килитини насыл сарып багълагъан олсам, саба да ойле тапа эдим. Къапыда къаравул да бар эди, Таджибай агъа. Шай олгъанда тюкянгъа ким кирер? Къуш биле кирмез. Ревизор мерametли адам эди. Меним гунагъым олмагъаныны анълады, гъалиба.

— Санъа беш кунь мулет, акъчаны кетирип бересинъ, ёкъса... О, сёзюни битирмеди, мен меселени анъладым. Бир тарафтан къувандым, дигер тарафтан кедерлендим. Къайда, кимге барайым! Таныш-билишлер ёкъ. Анамлар узакъталар. Барып кельмесине энъ аздан он кунь керек. Акъылыма Зеби тюшти. Бекяр яшкъа бармакъ, шубесиз, чиркин, лякин не япайым. Артынаогюне бакъмадан догъру онъа кеттим. Сагъ олсун, ред этмеди, берди. Шай этип таныш олгъан эдик...

— Ничюн малларынъ етмеди, ёкъса тюкянгъа далгъан эдилерми?

— А-а, эбет, Эрдживан деген яш бар эди де, шимди тюрьмеде, ана шу хынзыр къаравул къартнен анълашып, эки кере тюкянгъа кирген экен. Буны къарт оледжек маальде айткъан. Энди мени бастырыкъкъа къапамазлар деген де къабаатыны таныгъан. Менден эляллыкъ истеген.

Нурзаденинъ сёзлери Велядиенинъ раатсыз къальбини атеш киби якътылар. Дюньяда насыл мерametсиз адамлар яшагъанына янды, окюнди.

— Ашагъан ашынъыз арам олсун хынзырлар, — деди. — Ойле де олды амма сенинъ де бойнунъны урдылар.

— Ахмеди юкъудан уяныр киби салланды ве акъылына не кельсе оны айта къойды. Давушы ахаретли эди.

— Дюньяда эр кес озь къысметинен догъа, — деди о тельмирип. — Инсаннынъ такъдири та балалыкътан башына языла экен. Сен, Зеби, бунъа инанасынъмы? Мен, меселя, инанмайым. О, бизим озюмизге багълы. Биз учь агъа-къардашмыз. Табиатымызнен, къылыгъымызнен аслы бири-биримизге бенъземеймиз. Ничюн? Сен бунынъ себебини манъа анълатып олурсынъмы? Еоокъ, анълатамазсынъ, азизим. Эм нафиле тырышма. — О, токътады, бир пиала сувукъ чай ичкен сонъ, кене девам этти. — Узакъкъа кетмейик, къардашым Мамедини алайыкъ. Ошек дегиль, валлаи, о коммунизмде яшай. Тюкянгъа, базаргъа бармакъ не экенини бильмейлер. Эр шей эвине

машинанен ташыла. Азмы ойле адамлар арамызда. Тек озьлерини къайгъыралар. Башкъа тюрлю тюшюнджелери ёкъ.

Зеби мыйыкъ астындан кульди. О, акъсызлыкъкъа ич де коньмей эди. Шимди Ахмедининъ къардашына акъсыз сёзлернен элем этмеси, Зебининъ кейфини бозды. Эписи ифтира, уйдурма шейлер, деди о ичинден.

— Мамедининъ башы агъырмай десенъ ялан, — деди Зеби къашларыны ойнатып. — Сен онынъ ишинде бир кунь биле къатланмаз эдинъ.

Ахмеди юмругъыны масагъа урды. Бутюн кевдесинен силькинип алды. Чокъ вакъыткъадже тынчланып оламады.

— О ишке сувсагъаным ёкъ, керекмей, — деди гъазап иле. — Дюменни айландырмакътан эльверишли иш тапылмаз. Мен, ёкъса ондан аз къазанаммы?

— Олмаса сен де коммунизмде яшай экенсинъ де...

— Токъта, шапырып-копюрме. Онынъ ишинен, меним ишимни бир этме. Арада дагълар-ташлар бар!

— Мен ойле демедим. Тюкянгъа бармайлар, дединъ. О да ялан, достум. Мен Гъанименинъ иштен къайткъанда богъча-богъча шей алып къайткъаныны эр кунь корем. Ялан айтсам, Нурзадеден сора. Гъаниме бутюн ашаладжакъ, ичиледжек малларны оларнынъ тюкянындан сатын ала.

Ахмеди кендисини диваргъа таяндырылып, атыладжакъ адам киби ис этти. О, атта къыбырдамагъа биле эрине. Ялынъыз эеджаныны гизлемеге тырышып, юзюни кенаргъа чевирди. Къулакъларынынъ уджлары алевленип яндылар.

Кунеш энди чокътан сельбилернинъ кумюшимси уджларынен сагълыкълашып, къырларнынъ артына авдарылгъан эди. Орталыкъкъа къаранлыкънынъ ильки пердеси эне башлады. Къайдадыр копеклер авлады, оргъа Кокман да къошулды. Сонъра, эр шей тынды.

Нурзаде турмагъа азырланаракъ, беяз шалыны омузларына алды.

Мусафирлер къайтмакъ ичюн турдылар. Ахмеди отургъан еринде мыхлангъан киби къыбырдамады. Сувукъ козьлери мераметсиздже бакъа эдилер. Велядие мусафирлерни озгъарып:

— Даа келинъиз, унутманъыз, — деди.

— Энди невбет сизге, — деп джевапланды Нурзаде.

12

Арадан эки йыл кечти. Къыш. О бу сене апансыздан башлады. Ава джыллы, ачыкъ эди. Гедже булутлап, япалакъ-япалакъ йымшакъ къар ягъды. О, энди эки куньден берли токътамай ягъмакъта. Эр ер: сокъакълар, эвлернинъ дамлары, къалдырымлар, тереклер ап-акъ чаршафнен орьтюльгенлер.

Маммет пенджере янында турып, къарнынъ ягъгъаныны сейир эте. О, яваштан, тыныкъ ягъа. Маммет бойле аваны бегенмей. Боран котерилип, къарны бетине, аркъасына кетирип шыпласа, къулакъларында увулдаса, онъа мына насыл ава керек. Рессамнынъ къальби бираз фуртуна, боран къыдыра. Онынъ фаалиетинде табиатнынъ бу адиселери баягъы бир къысымыны тешкиль этелер. О, саатына козь ташлады. Алтыда топлашув. Шимди алтыгъа он беш дакъикъа даа бар. Джаяв кетсе биле етиштиреджек. Кийинип одадан чыкъты.

Маммет орта сыралардан биринде отурып, докладчыны гонъюльсиз тавурнен динълей. Идаре реиси, рессам Аттаров сонъки йылларда яратылгъан энъ яхшы эсерлерни, муэллифлернинъ адларыны къайд этип, макътамагъа башлады. Онынъ юрекке токъунмагъан, оны алевлендирмеген, чайналгъан, текрарлангъан сёзлери Маммет нинъ бир къулагъындан кирди, дигеринден чыкъып кеттилер. Докладчы Маммет нинъ адыны бешинджи олып анъды. «Озь мевзусына садыкъ, оны турмай мукеммеллештире, кенишлете, янъы мевзулар къыдыра», — деди. Башкъа бир сёз къошмады. Аттаров уфакъ, къысыкъ козьлерини залгъа тикеркен, Маммет ни къыдырды. Корьдими, ёкъмы, онынъ ичюн эмиети ёкъ эди.

Маммет макътагъанларына аслы къуванмады. «Макътав манъа не бе-

реджек, тек реберлер огюнде итибарымны котереджекми? Онъа даа бинъ бир шаат керек. Суньий макътав инсанны къувандырмай, аксине, ачувландыра». Аттаровнынъ сувукъ сёзлери оны ынджытып, беденини къайнакъ сув киби якъты.

Залда сагъыр гурюльти къопты. Отургъанларны низам-интизамгъа чагъыргъан реис, къарындашыны исрар иле графинге урды. Бир дакъикъа ичинде эр кес тынды. Докладчы оны динълемеселер де, эп сёйленди ве сёйленди. Маммет де артыкъ Аттаровны динълемей эди. Онынъ фикирлери бу арада бир къач кунь эвельси битирген, достлары, атта Зуди Арсланов тарафындан бегенильген «Сабанджы» ресими этрафында долана эдилер. Зуди бу сефер ресимде иле тапмады. «Сабанджы» да земане коюнинъ илери адамлары, оларнынъ къуванчы, къайгъысы терен ички дуйгъуларнен акс эттирильген. Анда, ич шубесиз, рессамнынъ темиз къальби дуюлмакъта эди.

Истидат Мамметке къолайлыкънен, бир кереден берильмеди. Йыртылып атылгъан, чёплюк сепетине быракъылгъан гъаедже зайыф эсерлер аз олмады. Озю яхшы деп эсаплагъан ресимлерден базыларыны тенкъидчилер бегенмедилер. «Джансыз, ирадесиз, омюрден узакъ эсерлер», — денильди. Маммет инатлыкъ этмеди, бутюн опькелерни сабырнен, итихатнен динъледи. Эзиетленди, адджы козь яшлары чокъ тёкти. Онынъ эсерлерини бир бакъкъанда бельки бегенмезсинъиз, лякин олар озьлеринынъ терен манасынен мытлакъа сизни озюне джельп эте, эеджанландыра, джоштура, энъ муими тюшюнмеге меджбур этелер.

Буны ильк оларакъ Аттаров сезген эди. Вакътынен онынъ Мамметке берген акъыллы огютлери, тевсиелери бош кетмеди. О, Аттаровнынъ аркъадашча ярдымына дегерли къыймет кести. Анджакъ булар эписи кечмиште эдилер. Сонъундан эр экисининъ арасында насылдыр сувукълыкъ, эджнебийлик догъды. Дерсинъ араларындан къара мышыкъ кечкен эди. Ничюн шай олды? Ким къабаатлы? Бу суаллерге не Аттаров, не де Маммет догъру джевап берип оламайлар. Амма асылыны алып бакъаджакъ олсакъ, бу дава Аттаровнынъ «Генчлик» ресиминден башлагъан эди. Ресим, акъикъатен де уйгъунсыз, зайыф эсер олып чыкъты. Анда не ираде, не иман бар эди. Маммет ресимни бегенмегенини ачыкъ оларакъ къайд этип, оны аз-чокъ айдынлатмакъны, керексиз ерлерни котерип атмакъны тевсие этти. Аттаров башталары достунынъ къайдларынен разы олса да, эки куньден сонъ фикирлерини тамамы иле денъиштирип, Мамметнинъ дегенлерини эсассыз таныды. Эй-ат, не олып кечти? Мамметке малюм дегиль эди. Затен тенкъидсиз саньат инкишаф эте билирми? Буны кимсе инкяр этмей, амма тенкъидни эр кес сюнгюнен къаршылап ала. Бельки о заманлары Мамметке шай япмакъ керек дегиль эди, ким билир! Сагълам, акъикъий тенкъид зарур, бунъа эр кес мухтадж олмалы. Маммет достунынъ эсериндеки хусурларны косьтермекнен пешман этмеди. О бунъа иджадий адамлар арасында ола тургъан зарур иш, деп бакъты. Аттаров достча, аркъадашча япылгъан огютлерни янълыш анълап, достуна буруныны къабартып юрьди, мунасебети кельгенде ондан акъкъыны алмагъа тырышты. Языкъ, чокъ языкъ! Саньаткяргъа ич де ярашмагъан чиркин адет. «Аттаровнынъ япкъанлары меним онынъ акъкъында бильгенлериме, оны анълагъаныма къапа-къаршы олып чыкъты. Бу давагъа пальтолыкъ акъча да къошулды. Бу ал озюне ишанчнен бакъкъан Мамметке буюк кедер багъышлады. Не япаджакъсынъ, табиаты ойле, келирли-кетерли. Шашмагъа шей ёкъ. Ахыр заман...» Булар Мамметнинъ зеининде доланып турдылар.

Топлашув биткен эди. Эр кес бир кереден чыкъмагъа ашыкъып, къапы янында топланды. Маммет досту Зейнур Алинен омуз-омузгъа токъунды, шакъалашып, бири-бирини сюмсюклеп азбаргъа чыкътылар. Докладчы Зейнур Алининъ адыны энъ сонъунда айтса да, о гъает мемнюн эди. Чересинде кедерлик, опькелев сезильмеди. Зейнур Али аслында рухтан тюшкен, гонъюльсизленген адам дегиль. Азына да къана, чокъуна да.

Достлары онъа юз йыл яшайджакъсынъ, деп шакъа этмеге севе эдилер. Зейнур исе кулькюнен джеваплана эди.

Елда оларгъа Зуди Арсланов да къошулды. Зейнур сагъ къолуны Маммет-нинъ омузына къоюп:

— Аферин санъа, Маммет, юкъламайсынъ, эп чалышасынъ, — деди икметли давушнен. — Мени тенбеллик басты. Ильхам къушуны къолдан къачырдым. Зуди де индемей отура.

— Тенбелликтен кимсе къуртулгъаны ёкъ. О, мени де баягъы сарсытты. — Маммет Зудиге къыядан бакъыш атты. — Сонъ, акъылымны башыма топладым. Керчек, сен корюнмейсинъ, къайдаларда юресинъ?

— Самаркъанд тарафларыны айланып кельдим. Багажым эппейи зенгинлешти. Мевзулар дюнья къадар. Вакъыт, вакъыт етишмей...

— Етишмей десек янъылырмыз, — деп къошты Зейнур Али, — бельки ондан файдаланмагъа бильмейдирмиз?

— Ола билир.

— Юрь, ашханеге кирейик, — деди Маммет, — софра башында сёйлешир, планларымызнен таныш олурмыз.

— Сагъ ол, Маммет, ишандыргъан ерим бар. — Зейнур бир ань токътады. — Бугунь Сафиенинъ догъгъан куню, онъа бараджакъ олдыкъ. Эсма иштен сонъ догъру оларгъа кетеджек. Энди секизни кече, багъышла достум! Сен Зудинен бара билесинъ.

Маммет Арслановнен бармакъ истемесе де, агъызыны ачмады. Зуди озю давранды.

— Барып оламайым, эвде мусафир бар, — деди о.

«Сафиенинъ догъгъан куню, ойлеми? — деди Маммет ичинден. Онынъ бетине сыджакъ алев урды. Сафиени, эндамлы, незакетли Сафиени хатырлав юрегининъ инджеллерини сызлатта. О, бу мискин, шырныкълы, татлы тилли къызны яхшы биле. Яшлыгъында онъа севда олгъан эди. Амма шимди къызнынъ догъгъан куню текмиль акъылындан чыкъты. Эбет, эвленмедилер. Ким сучлу, Маммет-ми, ёкъса Сафиеми? Олар буны бильмейлер. Мераметсиз такъдир, баш язысы, дедилер. Арадан бир йыл кечкен сонъ, Сафие Зейнурнынъ агъасы Расимге эвленди. Агъа-къардаш апте къардашларны алдылар.

Экинджи куню Маммет уйлелик емекке эвге бармады. Саат эки къарарларында ашханеге кирди. Пек ачыкъкъан эди. Саба саат секизден бери агъызына чёп биле алмады. Шимди бир къоюн олса дахи ашамагъа азыр. Тар аралыкътан ичери киргенинен экшили аш къокъусы бурунына урды. Он дакъикъа невбет бекледи. Пальтосыны чыкъарып, отургъан скемленинъ артына асып къояракъ, чий къаймакълы борщны иштианен ашады. Ашыкъмай эди. Сыджакъ ерде раат-раат отурып, ойланмакъ, планлар къурмакъ мумкюн. Энди бир афтадан бери «Къуруджы» ресимине къол тийсетмеди. Дилетантлар о ресим акъкъында нелер айтмагъан эдилер. Шимди оны козь алдына кетирип эм кульди, эм азапланды. «Инсаннынъ ички алеми кереги киби ачылып берильмеген. Ренксиз, манасыз», — деди Зуди. Рессам бу сачмалавларгъа къулакъ асмады, чалышты, эм бекледи. Адам сен де, бизим тарихымызда чокъ шейлер олды: о, зайыф эсерлернинъ макътанылмасынен аслы къаиль олып оламады. Оларгъа къаршы исьян котерди. Оны бегенмегенлерининъ себеби де бу олса керек!

Ресимлерининъ сергиси ачылгъанына учь кунь кечсе де, о сергини бир кере биле барып зиярет этмеди. О акъта газетада язылгъанларны окъуды, достларындан, къардашы Мамединен эписини сорап анълады. О къадар чокъ иши олгъанына бакъмадан, Мамеди сергини барып корьди. Озю бармады. Первасызлыкъ дегильми, бу! Озюнинъ япкъанындан нефретленди, ачувланды. Бугунь фурсат тапкъанынен сергиге ашыкъты. Анда не айтылгъаныны озь къулакъларынен эшитип, корип къани олмакъ истеди.

Къышлыкъ пальтосынен, къулакълы къалпагъынен о базиргянгъа бенъзей эди. Юнь шалыны бойнуна сарды, къонучлы потиклерине истексиз козь ташлап, ашханеден чыкъты. Таксиджиге:

— Рессамлар эвине! — деди кейфленип. Айдавджы бир онъа, бир де ёлгъа бакъты. Маммет бу бакъышнынъ манасыны анълямады.

Серги бинасынынъ огюнде яшлар, къызлар къырмыскъа киби долана эдилер. Серги залына бири кире, дигерлери чыкъалар. Сес-шамата.

Зал ярашыкълы, зевкълы донатылгъан. Ресимлернинъ эписи кумюшимси рамалар ичине алынгъанлар. Мамметнинъ полотнолары сол тарафтаки диварда бойдан бойгъа ерлештирильген. Энъ огде эмек адамларынынъ ресимлери, сонъра табиат тасвирлери, денъиз левхалары, кой манзаралары белли бир тертипнен тизильгенлер. Ресимлернинъ базылары буюк, базылары кучюк. Олар янъы тарзда япылгъанлар.

Рессам маса башында ойле отургъан эди ки, гуя о теэссуратлар китабына нелердир язмакъ истей. Бу ерден залгъа кирип чыкъкъанларны корьмек, темашаджыларнынъ лакъырдыларыны эшитмек мумкюн эди. Рессам кендисини девлет имтианларында булунгъан адам киби ис этти. Кокреги тюбюнде юреги тук-тук урмакъта. Санарсынъ андан чыкъып къачмакъ ичюн келишикли дакъикъаларны беклей. Темашаджыларнынъ укюмине берильмек рессамгъа, шубесиз, къолай олмады.

Серги онынъ себатлы эмегини тамамы иле акълады. Яшлар, къызлар, эсли-башлы адамлар ресимлер янындан кетмедилер. Базылары дефтерлерине нелердир яза. Оларнынъ бегенмеген, юзь чевирген ресимлери де олды. «Севдалар» ресими къаршысында бир огъланнен, къыз токътады. Маммет эки генчнинъ фикирини бильмек мерамынен оларгъа якъынлашты ве шубе догъурмамакъ ниетинен аркъасынен чевирильди. Гуя о башкъа ресимни сейир эте ве ойлана.

— Бу ресимни бегенмейим, — деди огълан.

— Ничюн? — деп сорады къыз.

— Коресинъми, севген огъланынен кезинмеге чыкъкъан къыз, козьлерини даима огъландан гизлеп, ашагъы эндирди. Урбалары да бугуньки модада дегиль. Севгилери къара къышнынъ къары киби сувукъ.

Маммет яшларгъа чевирильди. Сонъра ресимге бакъты. Къызарды, ичинде нелердир узюльген эди. Яшларнынъ ресимнинъ гъаесини догъру анълламалары оны айретте къалдырды. «Рессамлыкъ мектебинде окъусалар керек», — деди.

Бу арада темашаджылар онынъ ресимлернинъ муэллифи экенини анълагъанларындан, оны эр тарафтан сарып алды ве автографыны талап этерек, бири о якътан, дигери бу якътан дефтерлерини узаттылар. Мамметнинъ башы ойле айлангъан эди ки, о дефтерлерге имзасындан башкъа келишикли бир сёз биле язып оламады.

Зал бираз бошады дегенде, бир группа яш даа келип кирди. Узун бойлу, сакъаллы, козьлюкли, къыркъ-къыркъ беш яшларында адам, оджалары олса керек, генчлерге етекчилик япа, анълатувлар бере. Маммет кетеджек эди, кетмеди, бекледи. Козьлюкли «Чобан», «Кърым левхалары», «Чам агъачынынъ козь яшлары», «Койде акъшам» ресимлери къаршысында токътап, саньатнынъ тарихынен, тербиевий вастасынен багълы умумий анълатувлардан сонъ къашларыны чатып къолунен «Чобан» ресимини косьтерди.

— Бу ресимнинъ оригиналлыгъы, хусусиети неде экенини ким анълатыр? — деп сорады оджа балаларгъа бакъып.

Генчлер ойгъа далды, омузларыны къыстылар. Кимдир бириси садыкълыкътан, самимиеттен сёз кочюререк, ресимни эйкельтрашлыкънен тенъештиреджек олып тырышты.

— Терен бакъыш, азиз достларым, меним фикримдже, эсерни эбедийлештире, — деп анълатты оджа. — Эбет, эбедийлештире. Буюльтип айтылмагъан. Дикъкъат иле бакъынъыз. Сиз чобанны дегиль де, аксине, о сизни огрене, сынай. Козьлерини коресинъизми? Онъа бакъкъан сайын онынъ эсрарлы бакъышыны озюнъде ис этесинъ. О бизим арамызда булуна. Бунъа истидат дейлер балаларым, истидат!

Мамметнинъ аркъасында дерсинъ къарынджалар юре башладылар. «Чобан» ресими онъа дикъкъат иле бакъа эди. О, чокъ вакъыт козьлерини ресимден алмады, оны анълямагъа, маиетине етмеге истеди. Озюнинъ япкъан ресимини кереги киби анълямагъанына пек тарсыкъты. Оджанынъ сёзлери рессамгъа даа анълашылмагъан тылсымлы ресимлер дюньясыны

ачкъан эди. Маммет енгиллик, гонъюль раатлыгъы дуйды. Артыкъ мында отурып беклемеге аджет ёкъ эди. Эшитеджегини эшитти иште! О, адамлар арасына къарышып, къапыгъа догъру адымлады.

Гоголь сокъагъы тена эди. Орталыкътаки къар ирип етиштирамады, текрар йымшакъ къар ягъа башлады. Ярым саат ичинде чевре этраф бембеяз чаршафнен къапланды. Огде эки яш ве бир къыз кете эдилер. Олар шимдичик серги залындан чыкътылар. Явштан сёйленелер.

Маммет яшларгъа эмиет бермей, не вакъыт олгъанына къатый назар, эвине бармаздан эвель даима устаханеге келе, боя къокъусыны къокълана, битмей къалгъан ресимлерге фырчынен токъунып ала да, гонъюль хошлугъынен эвине къайта эди. Устахане онынъ ичюн раатлыкъ, ильхам, яратыджылыкъ оджагъына чевирильди. Энъ яхшы ресимлер мында догъдылар. Бу боялар, мольбертлер, фырчылар, ресимлернен толдурылгъан дефтерлер баба-деде оджагъыны анъдыралар. Олар рессамны бу тынч, джыллы ерге магнит киби тарталар.

Шимди о башыны артына къакъып, серги залында корьгенлерини, эшиткенлерини козь алдына кетирмеге тырышты. Беденини ёргъунлыкъ пердеси сарып алды. О, керчектен де болдургъан эди. Онъа раатлыкъ, тынчлыкъ керек. «Эр шейни быракъып, бир якъларгъа кетмели», — деп фысылдады о. Эвине къайтмакъ ичюн аякъкъа къалкъты. Эвинде оны къардашы Мамеди беклей эди.

13

Ахмеди уянып, сагъ тарафындан сол тарафына айлангъанда тюфюльдесе де, тёшегинден турмагъа ашыкъмады. Акъшам къарардан зияде чокъ ашады, о агъырлыкъ этип, сарувы куйгенинден, бутюн гедже къыйналып чыкъты. Учь кере аякъёлгъа барды. Велядиенинъ берген чий къартопыны чырайыны сытып, тишлерини гъычырдатып ашамасы да, къара къаве, ит бурун чайы ичмеси де файда бермеди. Бугунь раатлыкъ куню, эвде не къадар чокъ иш бар. Ой-ой-ой!

Ахмеди къыбырдагъан сайын эски демир кровать жыйкъылдап саллянды, санарсынъ сынаджакъ эди. Бугунь хасталыкъкъа сылтап, кейф чатмагъа къарар берди. Бунъа акъкъы бармы? Бар! Я азбардаки иш... О къачмаз, бир кунь ола япылыр. Велядие бу къаидеге бойсунмай, акъайыны тур, деп зорлады. Къабургъаларыны енгильден сыйпады. Ахмеди кендисини сыкъмады. О, бугунь бир якъкъа бармайджакъ. Машинанынъ копчеклери эскирип ипрангъан, оларны денъиштирмек керек. Учь йыллыкъ къунанджинге къачмакъ вакъыты кельди. Оны Исмаиль агъанынъ бугъасына алып бармалы. Сонъ, даа не япаджакъ?

Унуттымы? Эбет, унутты. Акъшам ятмаздан эвель эписи акъылында эди. Къарын агърысына огърап, эр шейни унутты. Хатырлайджакъ олып тырышты, олдырамады. Ёкъ, ёоокъ, акъылына тюшмей. Велядиеге багъырды. Онынъ седи якъын ерде чыкъса да, озю дюньяда ёкъ. Къайда о? Тувар аранындамы ёкъса?

Акъибети къалкъты. Буюк, ялпакъ калошларыны аякъларына сокъып, аман аякъёлгъа чапты. Эр хасталангъан сайын чокъ ашамайджагъына сёз берсе де, оны бир вакъыт ерине кетирип оламай. Ашагъан сайын ашайджагъы келе. Шакъамы, аш бал киби лезетли.

Ахмеди ишини битирип эвине къайткъанда, Велядие азбарда долана эди.

— Сен барсынъ, ёкъсынъ, не къадар багъырсам да, сесинъ-солугъынъ чыкъмай, — деди элемнен. — Мен не япмакъ...

Ахмеди сёзюни битирмеди, сусты.

— Не япмакъны унуттынъмы? — деп сорады Велядие.

— Эбет, акъылымда ёкъ. Ах, сени шейтан, бойле де иш олсунмы? — деди сомурданып.

Велядие къоджасынынъ шашмалагъанынынъ асыл манасыны деръал анълады. Гаражнынъ шиферлерини, юзюм асмаларынынъ чюрюген таямаларыны денъиштиреджек бу адам, шимди серсерийликке урунып, азбар

ичинде доланмакъта. Озюнинъ гевезелигинен о, къарысыны да иштен алып къала.

— Гаражнынъ шиферлерини, юзюм асмаларынынъ таямаларыны денъиштиреджек сен дегиль эдинъми? — Сенинъ чалышмагъа алынъ бармы? — деп океленди Велядие. Ахмеди шамарыны пат этип манълайына урды.

— Шишип къалсын, бир заман бойле дубарагъа огърамагъан эдим, — деди ве гаражгъа таба адымлады. — Зарары ёкъ, яваш-яваш къыбырдарым.

Ахмеди тамир ишлеринен огърашкъан арада, къардашы Мамеди онъа кельмек ичюн ёлгъа чыкъты. Эвлери пек о къадар узакъ олмаса да, Мамеди джаяв кетмей, машинасынен бармакъны даа да уйгъун сайды.

Бир къач йыл эвельси къурулгъан панель эвлер, энди ем-ешиль олып даллангъан сельби, чинар агъачлары ичине комюльгенлер. Тереклернинъ тёпелеринде къаргъалар ювa ясагъанлар.

Мамеди кениш асфальт ёл иле кетмеди, сагъгъа бурулып, машинаны кестирме, къыскъа, тар сокъакълардан айдады. Машина окюре, силькине ве эп огге ынтыла эди. Сокъакъларда адамлар, балалар чокъ расткельгенинден Мамеди машинаны чабик айдамады. Ашыкъмагъа да аджет ёкъ эди. О, дюменни къавий тутаркен, козьлерини къыйыш-къонъгъыр сокъакълардан алмады. Кимер ерлерде машина алдына сыгъырлар, къоюнлар чыкъып къала ки, я машинаны токътатмакъ я да яваш айдап, айванларны айланып кечмек керек ола эди. Тена ёллардан кечкенде агъасынен оладжакъ лакъырдынынъ къыйынлыгъыны ойланып, чырайы сытылды, дудакъларыны агъыргъандже тишледи.

Ниает о, озен ялысына келип чыкъты. Токътап, радиаторгъа сув къойды. Беш юз адым месафени къумлыкъ ёл тешкиль эте эди. Мамеди къумда батып къалмамакъ ичюн акселераторгъа басты, машина сурьатыны арттырды. Ве бирден...

Сонъундан о бу вакъианы даима къоркъунен хатырлай эди. Атта сачлары тик котерилип, аркъасында къарынджалар юрьгендай кельди. О, велосипедли къыз баланынъ къайдан ве насыл келип чыкъкъаныны абайламады. Бирден чаналатув фаджианынъ огюни алды. Адам чокъ эди, о сыкъсыкъ чаналатувны басып турды. Балагъа да, велосипедге де токъунмады, тек бала кювет ичинде ята эди.

Мамеди саргъош адам киби машинадан чыкъты, не олып кечкенини анълямай, баланынъ янына барды ве онынъ къоркъудан джам киби йылтырагъан козьлерини эследи.

— Эмдже, сен къабаатлы дегильсинъ. Манъа бир шей олмады, — деди бала. Къызчыкъ дегенлерини исбатламагъа истеп, атлап-атлап чапып кетти.

— Айтам да, зарар олмады...

Бу вакъиадан сонъ, ярым саат къадар вакъыт кечсе де, Боралиев озюне келип оламады. Аякълары, къоллары япракъ киби къалтырадылар. Айдавджынынъ индемегенини, шашкъынлыкъ иле бакъкъаныны корьген къыз бала, велосипедине минди де, ич бир шей олмагъан киби ёлуна реван олды. Бала кошедеки эв артына гизленгендже Мамеди онынъ артындан бакъты ве козьлерини потиклеринин окчелеринден алмай, яваш адымларнен машинасына къайтты. Башыны ёргъун тюшюнджелер сарды: «Бесе-белли эджели етмеген, бахты бар экен баланынъ. Ёкъса, башым белягъа огърайджакъ эди».

Ахмедининъ акъ балчыкънен акълангъан эвини корьгенинен Мамедини адджы кедер дуйгъусы сарып алды. О, гуя агъасына дегиль де, джат адамнынъ эвине къавгъа этмеге кете эди.

Машинаны сокъакънынъ кенарына, мавы ренкте демирден арабакъапы янында токътатты. О, машинадан чыкъмагъа ашыкъмады, аякълары арткъа, эвине тарта эдилер. «Ирадели олмакъ керек, деди озюне ильхам берип, агъадан да къоркъмакъ, чекинмек олурмы?»

Ёл къапы ачылып, азбарда аякъ давушлары къопкъанынен, тувар аранынъ куремекнен мешгъуль олгъан Велядие артына айлангъанда, Мамедини корип къалды. Къолунда куреги бир анъ токътады. О, эм айретленди, эм де тааджипленди. Сонъ, акъайына багъырды.

— Ахмеди, къайдасынъ сен, Мамеди кельди, — деп, Мамедиге таба атлады.

Азбардаки лафларны эшиткен Ахмеди, гараждан чыкъты. Къулагъы артындаки сачларына орюмчек илишкен, бир уджу якъасына къадар саркъып тюшкен эди.

Софагъа кечип отурдылар. Орталыкъ кубре къокъуй эди. Мамеди бу къокъугъа алышып къалса да, бугунь сыджакъ авада, онъа фена тесир этти. Велядие орьнекли табакъ устюнде учь фильджан сютлю къаве, шекерлик кетирип, софра узерине къойды. Озю де отурды.

— Буюрынъыз, Мамеди! — деди Велядие фильджанны онынъ огюне итеп.

Мамеди уфакъ шекер кесечигини агъызына къапып, къавени ичеркен, агъасына чевирильди.

— Сонъ, агъа, не бар, не ёкъ. Индемейсинъ, санки къайнананъа мусафирликке кельгенсинъ, — деди. Сеси къаба чыкъты.

— Къуванмагъа не бар, Мамеди.

— Биз, гъалиба, ялынъыз къуванмакъ ичюн яшамаймыз. Къуванчны озь къальбимизде къыдырмалы. Тынчлыкъны тек анда тапарсынъ.

Мамеди бирден башыны котерди. Онынъ козьлерине энъ эвеля агъасынынъ токъ янакълары, сылакъ дудакълары, сакъалына саркъкъан къаймакъ кесечиги илишти.

— Кимседен ярдым ёкъ, озь ягъыма озюм къаврулам, — деди Ахмеди козьлерини юмып. — Дюньяда инсанлыкъ, намус къалмады. «Я сен, агъа, кимлерге ярдым этесинъ, — деп ойланды Мамеди. — Видждан... О кимер адамларда чокъ, кимерлеринде аз. Сенде, агъа, чокъмы, азмы? Аслында онъа токъунылмаса, даа да яхшы олмаз эдими?..

Ахмеди отургъан еринде мыхлангъан киби, арекетсиз къалды. О джильвенен къардашына бакъаркен, не дейджегини бильмеди.

— Санъа, меселя, насыл ярдым керек?

— Меним шимди кимсеге ихтияджым ёкъ. Къыйынлыкълар кечип кетти. Ярдым зарур экенде алынъ не деген олмады.

— Сен акълы дегильсинъ, Ахмеди, — деп лафкъа къошулды Велядие. — Мамеди къач керелер кельген эди. Сен кимге ярдым эттинъ, аджеба? Кимсеге!

— Сен къарышма. Бар, бакъ ишинъни! Сен, Мамеди, бельки бир де бир ишнен кельгендирсинъ, ойле дегильми?

Ахмеди суалининъ ерсиз экенине тааджипленди. Велядие теренден ах чекти.

— Ёкъ, мен шай, тилим къачты, — деди о къабаатыны таныгъан адам киби.

— Эбет, иш иле кельдим, — деди Мамеди ве сол янбашы узерине чевирильди. Олар софадаки юнь миндерлер устюнде отура эдилер. — Сен, агъа, манъа керексинъ.

— Мен санъа керек олып къалдыммы? Не замандан бери? Ничюн?

— Токъта, сабыр эт! Мен лафымны даа битиргеним ёкъ, — деди Мамеди. Сеси котеринки чыкъты. — Билесинъми, Мамметке дачалыкъ топракъ бердилер. Анда иш чокъ. О, пайнозю оны беджерип оламайджакъ. Онъа бизим ярдымымыз керек.

Ахмеди къардашына ойле терен назар ташлады ки, онынъ риджасыны ред этсинми, ёкъса разы олсунмы, бир кереден бельгилеп оламады. Сусты. Бир фикири, дигеринен денъишти. Мамметке о ярдым этип оламайджакъ, буны ашагъан отьмеги киби биле. Лякин мерамыны къардашына насыл бильдирсин, насыл хулясалар кетирсин. Ёкъса, барышмакъ ниети олгъаныны сёйлесинми? Ёкъ, олмайджакъ шей! Мамеди къанмаз. Арада экиленюв догъмасын. Эп бир акълашмайджакълар. Мамметке бесленген ачувы устюн чыкъты.

— Сен, Мамеди, мени багъышла, акълашмакъ меним агъызымнынъ къашыгъы дегиль,— деди Ахмеди дудакълары арасындан.

— Тюшюнип бакъ, агъа, биз бир терекнинъ мейвасымыз. Мейвалар арасында чюрюги де, сагъламы да ола. Амма эписи бизимки.

— Демек, мен чюрюк мейвалардан олам, ойлеми?

— Мен шай демедим.

— Ёоокъ, мени раат ташланъыз. Онынъ япкъаныны мен аслы унутып оламайым. Акъчаларны алгъан экеним. Сёйле бакъайым, бабадан насыл акъча къалгъан эди?

Ахмеди диваргъа къыстырылгъан адам киби отура ве токътамай башыны саллай эди. Мамеди агъасынынъ асабийленип еринде зорнен отургъаныны эследи. Аст дудагъы тартыла, къалтырай эди.

— Мен санъа яхшы мерамнен, буюк умютнен кельдим. Биз бу фани дюньяда тек бир кунь яшамайджакъмыз, эбет.

Ахмедининъ юзю тюрленди, бунарлы козьлеринде умют къыгъылчымлары парылдадылар. Амма бу, къардашынынъ дегенлеринен, Мамметнен барышмакъ истеги дегиль эди. Эки дакъикъадан сонъ юзюни кене кедер кольгелери къаплады. Пиалагъа чай тёкип, оны бир нефесте ичип йиберди. Ахмеди дикъкъатлы-дикъкъатлы къардашынынъ юзюне бакъты. О, незакетли олмагъа тырышып:

— Санъа ярдым керек олса, Мамеди, джан къурбан, ред этмем.— деди Ахмеди бош пиаланы софра узерине къоюп.— Лякин Мамметке, тёвбе, ич де япамам. Хайыр, япамам. Эм ялварма!

Мамеди къашларыны ойнатып, дудакъларыны тишледи. Бенъзи солды, сагъ къолуны исрар иле саллап, яваштан кокрегине урды. Шубели козьлери агъасына догърултылгъан эдилер. О, агъасыны къатты оларакъ тенбиеледи.

— Ялваралар деген фикир акъылынъа кельмесин. Маммет биз ярдым этмесек де, дачасыны къурар. Амма меселе тек онда дегиль. Эр алда, инсанлыкъ, тувгъанлыкъ борджу, деген шей де бар.

Орталыкъны асабий тынчлыкъ басты. Велядие лафкъа кедер этмемек ниетинен пиалаларны, чайникни йыгъыштырып алып кетти. Ахмеди суса ве къардашынынъ соравларына джевап бермеге ашыкъмай эди. Къыйын дакъикъалар келип етти. О буны анълады. Къальбининъ теренлигинде эки сес сакълы турып, олардан бири: «Мамедининъ истегини рад этме», десе, дигери бунынъ аксини буюра эди. Эки атеш арасында къалгъан Ахмеди терен ойларгъа далды. О, дюньянынъ мердивен экенини, бугунь тёпеге чыкъсанъ, ярын мытлакъа ашагъы энмек хавфы олгъаныны истер-истемез хатырлады.

— Мен не япмакъ кереким? — деди о эеджаннен. Агъыр кевдесинен къыбырданып алды.— Халиль, Гъани олар барсалар олмаймы? Манъа да анда бармагъа не аджат бар.

— Алла, алла агъа, санки баласынъ,— деди Мамеди енгильден нефес алып,— сен шоферсинъ, тахта, тула, даа олмагъанда адамларны ташырсынъ. Ишнинъ озю косьтерир. Сенинъ туварынъ бар, бутюн къышлыкъ пиченни андан ташымакъ мумкюн олур.

Мамеди агъасынынъ энъ инджe, хаста ерине токъунды. Ахмеди саран адам олмакънен, эр алда, бедава къазанылгъан малны севе эди. Къардашынынъ бу сёзлери онъа умют бердилер. Факъат фикири шу дакъикъасы денъишти. Сонъундан юзьлерлер, деп къоркъты. Эки фикирли олса да, шимди асыл мерамыны Мамедиге айтмады, гизледи. Кетишат косьтерир, деди.

Ахмеди къардашы кеткенинен, отургъан еринден турмай, апакъайына багъырды. Козьлери шефкъатнен яндылар. О, озюни ашаламакъ истемеди. Гъурур иле лафкъа башлады.

— Отур, динъле,— деди о Велядиеге,— билесинъми, Мамметке ярдымгъа бармагъа къарар бердим. Биз зарар корьмейджекмиз. Дачадан къышлыкъ пиченни топламакъ мумкюн. Къартоп, помидор да бедава. Джаным, Мамметке о къадар себзенинъ не кереги бар!

Велядие бираз тюшюнгенден сонъ:

— Мамеди сенинъ зарарынъа иш япмаз,— деди.— Онынъ машалласы бар. Сен нафиле бурун котерип юресинъ.

Велядие дудакъларыны сыкъып сусты.

— Сен гевезеленме,— деди Ахмеди ачувнен,— бурун котермекнен зарар эттимми? Ё-о-окъ, этмедим.

Къапы апансыздан ачылды. Ичери даргъын алда Мамединен Гъани кирдилер. Мамеди саргъош киби саллана эди. Маммет къолунда фырчы, башыны кягъыт устюне эгильтип, исрар иле чалыша эди. Ялкъ этип, козьлерини кенъ ачып, шашкъын-шашкъын къардашына бакъты. Онынъ топракъ ренкини алгъан юзюни, яшлы козьлерини корьгенинен, фена бир шей олгъаныны деръал анълады. Сорамагъа етиштирамады, къардашы Мамеди сёйленди.

— Ахмеди къазаланды, хаберинъ бармы? — деди.

— Не вакъыт?

Маммет фырчыны маса узерине котерип атаракъ, аякъкъа къалкъты.

— Бир саат эвельси. Машина къакъкъан. Шеэр хастаханесине алып кетькенлер.

Мамеди курсюге отурып, чайникнинъ сюмегини агъызына къапты да, араретнен, девамлы суретте салкъын чай ичти. Маммет кетмеге ашыкъмай эди. Барсынмы, бармасынмы, буны даа аль этип оламады. Ниает, о алель-аджеле пальтосыны кийди, чаблаларыны четке атып, чызмаларыны аякъларына сокъты.

— Агъанынъ башы белядан айынмай,— деди буруны ичинден.— Дюнь акъшам оны тюшюмде корьдим. Манъа дарыла эди. Анджакъ мушкюль, перишан бир корюниши бар эди. Шимдигедже козюмнинъ огюнден кетмей.

Мамеди джевап бермеди. Одадан чыкътылар.

Вакъыт акъшам устю эди. Сокъакълар къалабалыкъ: машиналар, адамлар де о якъкъа-де бу якъкъа кетелер, къарынджа киби къайнашалар.

Дюмень башында Халиль отурды. О, ашыкъмады, машинаны мукъайтлыкънен айдады. Эмджелерининъ раатсызлангъанларыны дуйса да, озюни сыкъмады. Олар да оны зорламадылар.

Яры ёлгъа кельгенде сувукъ къыш бораны котерильди. Пуф киби ентиль, бем-беяз къар машинанынъ огдеки джамына эпкинликнен урулды, тереклернинъ пытакъларына, адамларнынъ омузларына инджи олып сепильдилер. Орталыкъ энди текмиль къаранлыкълашкъан эди. Сокъакъ чырагъкълары липильдеп яндылар. Фенерлернинъ акъчиль ярыгъында къарнынъ ягъмасы даа да айдын козьге чарпа эди.

Агъа-къардашлар озь къайгъыларына къапылып, баягъы вакъыткъадже сёйленмедилер. Гонъюллери ёкъ эди. Тышта, къар дерьясы ичинде арекет этken кольгелерге бакътылар. Лафкъа Халиль башлады. О, бабасынынъ насыл къазагъа огърагъаныны икяе этип шойле деди:

— Бабам иштён къайта экен. Мукъимий сокъагъынынъ базаргъа бурулгъан еринде самосвал артындан келип ургъан. Бабам бетон, чакъыл тёшевли ерге юзюкъоюн йыкъылгъан. Хастаханеге оны айдавджынынъ озю алып кеткен. Корьген адамларнынъ айткъанларына коре, бети, урбалары къан-реван олгъан экен.

Машина дёрт къатлы эвлер арасындан кечерек, демир чильтерли арабакъапы янына келип токъталды. Джамлы къапыдан коридоргъа кирдилер. Бурунларына илядж къокъусы урды. Маммет де, Халиль де бирден окъшундылар. Токъ бетли, сарышын эмшире къыз фысылдынен сёйленерек, экимнинъ операцияда экенини анълатты. Отурдылар. Орталыкъ тынч. Къапалы къапылардан хасталарнынъ ынърагъанлары биле эшитильмей. Дакъикъалар гъает агъыр, азаплы кечелер. Оны тезлештирмек де мумкюн дегиль. Вакъытнынъ озь къанун-къаидеси бар. Мамеди сагъ тарафкъа узанып кеткен коридордан козьлерини алмады. Эким санарсынъ тек о тарафтан кельмек борджлу эди. Ах, не де безгин саниелер...

Ниает, орта къапылардан бири ачылды. Узун бойлу, беяз черели, панти бурун, кенъ манълайлы адам ондан чыкъып, бу якъкъа, адамларгъа таба атлады. Онынъ салмакълы арекетлеринде ёргъунлыкъ сезиле. О, отургъанларнынъ янына кельгенде, башыны енгильден саллап адамларнен селямлашыркен, аякъларынынъ пармакълары уджуна басып, иш одасына ашыкъты. Эмшире де онынъ артындан ичери кирди. Беш дакъикъа къадар вакъыт кечти. Акъибети эмшире къапыда пейда олды.

— Киринъиз, Адиль Самединович, сизлерни беклей,— деди. Мамединен Халиль кирдилер, Маммeтнен Гъани коридорда къалдылар.

— Мен Ахмеди Боралиевнинъ къардашы, бу исе огълу ола, Адиль Самединович. Вазиетини бильмеге кельдик,— деди Мамеди.

Эким терен нефес алды. Козьлери юмулып ачылдылар. Адиль Самединович агъыр-сабырнен кочьти.

— Алы фена, Мамеди Алиевич,— деди о козьлюгини пармакълары арасында айландырып,— огдеки учь тиши сынгъан, усттеки ченъгесинде терен чатлакъ пейда олгъан. Оны алюмин телинен сыкътырып багъламакъ керек олды. Бетинде терен яра ачылгъан, манълайы эзильген. Баягъы къан тёккен. Анджакъ донор къаны керек олмаз. О, аюв киби сагълам адам.

Адиль Самединович бойле деди де, азачыкъ йылмайды. Боралиевлер зорнен олса да кульдилер. Эким анълатувыны девам этти.

— Къыйын, амма эр шейни япмагъа тырышамыз. Хастаны кетиргенде ал-эвалыны корип пек къоркъкъан эдим. Шимди о къоркъу кечти.

— Манълайы эзильди, дединъиз, мий сарсынтысы хавфлымы? Аш-сув меселеси насыл? Корьмек мумкюн дегильдир, эбет.

Адиль Самединович козьлюгини маса узерине къойды. Боралиевлернинъ де бирине, де дигерине бакъты. Тюшюне эди.

— Сарсынты ёкъ десенъ ялан, бар. Лякин къоркъунчлы дегиль. Ишандырып айтам. Ашкъа кельгенде саламураны къашыкънен ичиремиз. Эмшире къыз башы уджундан кетмей. Корьмек шимдилик мумкюн олмайджакъ. Бир-эки кунь даа сабыр этинъиз.

— Апакъайына хаста янында отурмагъа рухсет этильмезми?

— Ничюн, мумкюн. Тек бюллетень берип оламаймыз.

— Онынъ кереги де ёкъ.

Арадаки лакъырды бунынънен биткен эди. Боралиевлер бири дигери артындан экимнинъ сыджакъ одасындан азбаргъа чыкътылар. Ава сувукъ эди. Аякълары тюбюнде къар шытырдады, чатлап-чатлап кетти. Аязлы авадан бетлери чимирдеген адамлар, истер-истемез адымларыны чабиклештирдилер. Беденлери ёргъунлыкътан, гонъюллери даргъынлыкътан аля даа арынмады. Ёлда аз лаф эттилер.

— Учь тиши сынгъан,— деди Мамеди Мамметке,— ашап оламай, янында даима адам керек.

Маммет агъасынен къавгъалашкъан кунню хатырлады. Арадан баягъы вакъыт кечсе де барышмадылар. «Яхшы ки, о куню озюмни къолгъа алдым. Ёкъса тюзетильмейджек фелякет къопаджакъ эди. Бу фаджиа бутюн омюрим бою манъа дерс олды. Акъылыма тюшкенде, этим-теним чимирдей. Козюмнинъ огюне санки акъ перде туталар. Базы да озь-озюмден сорайым: бакъ, арткъач бир арекет япкъан олсам, алла косьтермесин, ким билир не олур эди».

Ахмедининъ эви адамларнен толу. Эр кес хастаханеден келеджек адамларны беклеп, къаарь-къасевет ичинде яна. Не олып кечкенинден кимсенинъ хабери ёкъ. Алы-эвалы енгильми, агъырмы даа кимсе бильмей. Бу бельгисизлик эр кесни шашырта. Велядие юнь миндер узерине отурып тюшюне. О, явлугъыны яшлы козьлеринден алмай. Ах-вах чекерек, агъламакъта. Гъаниме оны тынчландырмагъа тырышып: «Агълап озюнъни азаплама, иншалла хайырлыдыр»,— деп фысылдай.

— Къаза иште, не япаджакъсынъ,— дей Зеби сигарынынъ кулюни кулюкке тюшюрип,— къыйын амма, не чаре, даянаджакъсынъ.

— Копек огълу къайда ашыкъа эди о къадар,— деди дигер къомшу афакъанланып,— огдеки адамны корьмедими о?

Велядие лафларны динълемеген адам киби такъмакълап агълай.— «Бугунь ишке бармагъа аягъым тартмай»,— деген эди саба. «Бакъ сен, Алла-Таалягъа эр шей эвельден малюм ола экен».

Кимсе агъызыны ачмады. Бираздан сонъ Зеби сёйленди.

— Сен, Велядие, агълама. Кендинъни къолгъа ал!

— Не билейим, Зеби,— деди Велядие,— айткъанларына коре, алы пек фена экен. Кеткенде саат алты къарарлары эди. Бакъайыкъ, насыл хабер кетирирлер.

— Ахмеди сагълам адам, бир шейчик олмаз.

Зеби энъ якъын адамы киби самимий огютлернен Велядиенинъ гонъ-

юлини алды. Велядиенинъ къальбинде эйилик дуйгъулары догъып, о бу огютлер ичюн Зебиге эвалла, деп тешеккюрини бильдирмек истесе де, шу арада лафкъа урунып, фикирлерини деръал унутты. Не дейджеги акъылындан чыкъты. Ичини дерсинъ атеш алгъан, яна. О, акъайынынъ бугуньки ваземетини козь огюне кетиргенде, нелер-нелер чеккенини, юрегининъ насыл агъырып чапалангъаныны кимсе бильмей эди. Ах, о бильгили, теджрибели биш экими олса да, Ахмедини бир заметсиз шу азаплардан къуртарса. Онынъ бутюн ниети бу эди.

Велядие акъайынен муаббет омюр кечирмеди. Ахмеди къаба, гевезе адам амма, эр алда, о акъайы, балаларынынъ бабасы. Бугунь Велядие оны бутюн барлыгъынен аджыды. Мерametли юрек ичюн бу къыйметли бахшыш дегильми, аджеба?

Копек авлады. Азбарда аякъ давушлары, сеслер къопты.

— Келелер! — деп багъырды Сабриечик.

Эвде эр кес аякъта эди. Тынчлыкъ, кедер ичине далгъан адамлар, шимди бир кереден джанландылар. Къапылар сыкъ-сыкъ ачылып япылды, къадынлар о якъкъа-бу якъкъа чапкъалап, адамларнынъ юзьлериндеки агъыр юкъуны ачты, гъам-къасевет гонъюль джошкъунлыгъынен денъиштирильди.

Сание Сабриечикнинъ къолундан тутып, ичери кирди.

— Кельдилер! Кельдилер! — деп багъырды о. Сабриечик беш яшында, бульбуль киби сёйлене. О, анасынынъ къучагъындан сыптырылып, битасына чапты, бойнуна сарылды.

— Битай, канфет бел, канфет! — деп зорлады. Битасы косьтергич пармагъыны дудакъларына токъундырыркен:

— Къыз балачыкълар конфет ашамаз, тишлеринъ къуртлар,— деп тенбиелемеге тырышты. Сабрие битасынынъ агълагъанына бакъмай артыны кесмей сорады. Дамсызланды.

— Къултламаз, мен анам кольмегенде, эл кунь ашайым, инанмасанъ бакъ, тишлелим агъылмай,— дей о, агъызчыгъыны ачып.

— Токъта, анда бабанъ кельди. Тегин отур!

Бала тына. Сание онъа пармагъыны саллап къоркъузаджакъ ола, отургъанларны чайнен сыйлай. Эгер эсли-башлы къадынлар маъзун алда отурып, козьлерини къапыдан алмай, бир янъылыкъ беклеселер, яш келинчекер аякъ устюнде доланаракъ, эв ишлеринен огърашты ве тек эйи сёзлер эшитмек ичюн адамларнынъ сёзлерине дикъкъат эте эдилер.

Мамеди, Халиль ве Гъани агъыр адымларнен эвге кирдилер. Маммет ёлда тюшип къалды. Мамеди ичери киргенинен дивангъа отурды. Козьлери сюзюльген эди. О, эеджанлангъанындан олса керек, атта пальтосыны чыкъармакъ биле акъылына кельмеди. Ялынъыз къалпагъыны чыкъарып, де тизлери устюне къойды, де къолуна алды. Сукюнет бир къач сание девам этти.

— Ёкъ, акъылым етмей, тена сокъакъта, купе-куньдюз насыл къаза бу! — деди о яныкълап.— Анджакъ, къасевет этменъиз, эр шей яхшы.— Сеси къарыкъ эди.

— Ал-эвалы насыл?

— Шимдилик яхшы дегиль. Турып юрьмеге меджалы ёкъ. Эмшире къыз гедже-куньдюз башы уджундан кетмей.— Мамеди сусты ве къаарьли давушнен текрар сёзюни девам этти.— Енге, ярын сен анда бармасанъ олмайджакъ, Ахмедини бакъмагъа адам керек.

Велядие явлугъынен козьлерини сильди.

— Онынъ лафы оламы, Мамеди,— деди о.— Тек рухсет этсинлер. Мен бармасам, даа ким бараджакъ.

— Эр шейни анълаштыкъ. Баш эким Адиль Самединович республикада нам къазангъан стоматолог. Бизни бир сёзнен анълады. О джеэттен къайтмыз ёкъ. Эвни къасевет этме, енге. Онъа козь къулакъ оладжакъ адам чокъ. Халиль ве Гъаниге къыйынлыкъ этсе, Ариф де бар. Эвни бош къалдырмамыз.

— Керек олса, мен бир озюм бакъарым,— деди Гъани.

Къайтмакъ вакъты олгъан эди. Халильге машинасы иле эки рейс япмакъ керек олды. Энъ сонъунда Мамеди аилеси ве къызы Ниярнен эвге къайтты.

Эв бошады, одалар терен сакинликке далдылар. Бу тынчлыкъны кимерде бала сеси, савут-саба давушлары, кимерде арандаки сыгъырнынъ монърешмеси боза эди.

15

Адамлар дагъылгъанынен, Сание маса узериндеки куллюкни, пиалаларны йыгъыштырып, ашханеге кечти ве анда чанакъ-чёльмек тасырдылары къопты. Манълайыны яшмакънен сыкъып багълагъан Велядие курсюде отура ве токътамай агълай эди. Къызы ве киеви эр тюрлю чарелернен ананынъ гонъюлини алмагъа тырышып:

— Сен, ана, чокъ эфкярланма. Эмджем бильмесе, ойле шейлер айтмаз. Халиль де Гъани де анда эди,— деди.

— Эзиетленме, ана,— деди Гъани.— Бир афтадан сонъ бабаны танымазсынъ. Турып кезеджегине эминим.

— Ах, тилинъе бал огълум, о кунни корер экенимми.

Сание кенаргъа чекилип, сылакъ къолларыны юзьбезге сильди.

— Билесинъми, мен, эр алда, Мамедиге инанмайым,— деди ана инамсызлыкънен.— Тилимни тишлеп айтам, о бизден недир гизлей. Халиль де, о да мени тынчландыраджакъ олып тырышалар. О лаф эткенде, сен онынъ козьлерине бакътынъмы? Бакъмадынъ. Амма мен бакътым, яшлы эдилер.

— Яшлы олса не? Агъасы олгъан сонъ, шубесиз, ичинден янадыр. Шакъамы я!

Велядие индемеди. О, айтылгъанларгъа эм инанды, эм де инанмады. Даа зияде азапланды. Къазанынъ апансыздан олып кечмеси, Ахмединынъ эссиз ятмасы, оны текмиль абдыратты. Машина къазалары сонъки заманларда ойле чокълашты ки, сокъакъларда юрьмеге биле къоркъасынъ. Сен барып урмасанъ, сени келип уралар. Мусибетли тюшюнджелерден Велядиенинъ башы агъырды. Бу да азлыкъ эткен киби, эвини ташлап, хастаханеге, Ахмединынъ янына кетеджек. Бир азбар мал бакъымсыз къаладжакъ. Башкъа чаре бармы? Ёкъ! Сагълыкъ олсун, мал тапылыр, деп ойланды о.

— Башым агъыра, Сание,— деп шикяетленди о.— Агърысындан эки козюм атылып чыкъаджакъ.

— Бираз сабырлы ол. Нафиле ерде козьяшлары тёкмекнинъ файдасы олмаз. Баш агърысы ляджы берейимми?

— Бер бакъайым. Ойле дейсинъ амма, агъласам юрегим бошала. Эм насыл агъламайым, о меним къоджам, джигеримнинъ парчасы да...

Сание илядж ве ярым пиала сув кетирди. Велядие иляджны ичкенинен, къолларынен бетини къапатып, кене шыншыкъламагъа башлады. Семиз, йымшакъ омузлары, тыгъыз кокюслери къалтырадылар. О, къыркъ беш яшларында къадын олса да, дюльберлигини, тазелигини джоймады. Янакълары шафран алма киби къызарып туралар. Велядие бу арада юрегинде ойле кескин, ойле бир якъыджы агъры дуйды ки, онынънен якъын заманларда бойле шей олмагъан эди. Агъры бир къач сание девам этти ве сонъра яваш-яваш бошады. Аркъасындан агъыр юк алынгъандай олды. Беденини енгиллик басты. Ахырдаки айванларны тюшюнди. Халиль де, Гъани де оларнынъ къайдыны чекмезлер, вакътында ем бермезлер, ахырны темизлемезлер, деп шекленди. О, ойле меджалсызланды ки, не япаджагъыны бильмеди. Ода ичинде бош-бошуна доланды.

— Ана, ятмакъ вакъыты кельмедими? — деди Сание.

— Гъани айванларгъа пичен бердими?

— Берди, анда, ашханеде чай иче.

Вакъыт он экини кече эди. Велядие инанмагъандай олып, къаршы дивардаки сааткъа козь ташлады. Козьлерининъ этрафы морарып, анда дерсинъ гедженинъ мудъиш къаранлыгъы энген ве о андан къолайлыкънен кетмек истемей эди. Гъани кирди, отурып къадынларнынъ гонъюлини алгъан сонъ одадан чыкъты. Ананен къызы союнып, тёшекке кирдилер. Эппейи вакъыткъадже юкълап оламадылар, лаф да этмедилер. Ода сыджакъ эди. Орталыкъны ойле бир сакинлик басты ки, инсаннынъ сакът къулагъына тюрлю давушлар, тасырдылар келип еткен киби олды. Де юре, де къапы ачыла, де одаларда инъильти къопараракъ, шиддетли рузгяр акъынтысы долана,

де къайдадыр аякъ тапырдылары эшитиле. Бутюн булар Велядиени эзиетлеш, юкъусыны къачырдылар. О, ёргъаныны четке котерип ата да, тек тюп интеринен къала. Сагъ аягъы балдырынадже ачылгъан. Велядие бир козюнен аягъына бакъаракъ, къолунен тизлерини сыйпады. Онынъ бутюн фикирлери сабанынъ тез ачылмасыны беклемекнен багълы эдилер. Ярын о къоджасынынъ янына кетеджек. Ян-янаша ятаджакълар. Къадын бойле азаплы тюшюнджелернен насыл юкълап къалгъаныны озю де дуймады. Эр ер терен юкъу сакинлигине далгъан эди.

* * *

Хаста аякъ давушларындан уянып, козьлерини ачты. Янында Велядие ёкъ эди. Бесе-белли бир якъкъа чыкъкъан. Кельген баш эким Адиль Самединович эди. О, кроватьнынъ яндаки скемлеге отурды. Къолунен хастанынъ манълайына токъунаракъ, дикъкъат иле яраларыны козьден кечирди. Ахмедининъ башы, бети, сагъ омузы бинтлернен сарылып багълангъан, ялынъыз козьлери агъач комюри киби парылдайлар. Эмшире къыз эски бинтлерни деръал янъыларынен денъиштирди. Эким яваштан сёйледи.

— Догърусы, къоркъкъан эдим. Пек эзильген эдинъиз,— деди.

Табиатынджа терс мезепли Ахмеди, шимди памукъ киби йымшады ве бабаджа къайгъырувгъа эйи сёзлернен джевапланмагъа тырышты.

— Чокъ сагъ ол, Адиль Самединович,— деди о.— Эгер сен олмагъан олсайдынъ, алым, бильмейим, не олур эди.

Хастанынъ агърылары тутты. О, дудакъларыны агъыргъандже тишледи. Козьлери юмулды. Ахмеди ынърана, тюфюльдей эди. Эким хастанынъ о якъыны-бу якъыны бакъаркен, сорады.

— Геджелери раат юкълайсынъмы?

— Насыл айтайым,— деди хаста козьлерини кенъ ачып,— агърылар бошамайлар. Кимерде юрек сыкъынтысы тута. Яхшы ки, янымда Велядие бар, о гонъюлимни ала.

— Кунь-куньден тюзеле башладынъыз. Онъа шукюрлер этинъиз! Даа бетери олмакъ мумкюн эди.

— Эбет, эбет, шакъасыз, бир олюмден къуртулдым.

Хаста сусты. Онынъ козьлери меджхуль нокътагъа догърултылгъан эди. Эки дакъикъа кечкен сонъ, о текрар сёйленмеге башлады.

— Омюринде сийрек хасталангъан адам ичюн бойле ятмакъ, олюмден бетер.

— Анълайым, лякин не чаре. Сабыр этмек керек.

Хаста козьлерини юмып, чырайыны сытты. Баягъы лаф этмеди. Манълайы терли эди. Тер буртючиклери электрик ярыгъында йылтырап алдылар. Эким чокъ отурмады, чыкъты.

Ахмеди яралары зияде агъыргъанда Велядиенинъ даима башы уджунда булунмасыны талап эте. О, бойле эснада апакъайынынъ даргъын, сёнюк козьлерине, йипек киби йымшакъ, муляйим сесине, мелевше къокъугъан нефесине буюк итиядж ис эте, онъа санарсынъ асрет ола.

О, бир кунь экимден гъает мемнюн къалгъаныны айтып, онъа эр кестен зияде эмиет бергенини, бунынъ ичюн онъа, баш экимге терен миннетдарлыгъыны бильдиргенде, Адиль Самединовичнинъ сувукъ козьлерине растгельди, чырайынынъ тюрленгенини эследи. Адиль Самединович сакин сеснен:

— Меним ичюн севильген ве севильмеген хаста ёкъ,— деди.— Мен эписини бир корем ве темиз видждным иле тедавий этем. Эгер душман адамым хасталанып къолума тюшсе биле, мен бу къаидеден зерре къадар арткъа чекильмез эдим. Бизим вазифемиз о, Ахмеди агъа. Инсаниетлик экимнинъ къанында олмалы.

Адиль Самединович сонъки джумлени айрыджа къатиетнен сёйледи. Ахмеди агъызыны ачмады. Къардашы Мамметнен араларындаки даваны хатырлады. «Ёкъ, бизим къавгъамыз бам-башкъа. Лякин мен олгъан олса эдим, Мамметни тедавийлер эдимми?» Уйкен Боралиев суалини джевапсыз къалдырды. Видждыны недир азаплай эди. Арада бири-бирине душман-

лыкъ беслемек ичюн буюк дава да олмады амма, Ахмеди о кунню, Мамметнинъ адджы сёзлерини аслы унутмады. Хастаханеге келип, козюне корюнмегенини эшиткенде, даа зияде океленди. «Мамметнинъ ярдымына кунюм къалмады»,— деди о.

Арадан бир афта даа кечкен сонъ, Ахмедиге турып кезмеге рухсет этильди. Велядие энди эвине къайткъан эди. Дюнь хастанынъ ченъгесиндеки алюмин тели алынды. Огде учь тиши ёкъ. Ахмеди шимди озь сагълыгъындан зияде эвдеки вазиетни къайгъырды. Эр шей сачым-тёкюм олгъандыр, деп зан этти. О, бу акъта тюшюнерек, сабагъадже юкълап оламагъан геджелери чокъ олды.

Ахмеди бир кунь эв акъкъында тюшюнджелернен чекишип чыкъкъан арада къардашы Мамеди келип къалды. Вакъыт беш бучукъ эди. Хаста халатына сарылып коридоргъа чыкъты. Юкъулы козьлери бунарлы эдилер. Санки оларны индже шеффаф зары къаплап алгъан. Ярым саат отурып лаф эттилер.

— Иштен къайта эдим,— деп башлады Ахмеди,— этраф чым-чырт. Тена. Бирден янымда машина пейда олды. О, бинанынъ артындан чыкъкъан эди. Тена ерде къазагъа огърарым, деп аслы акъылыма биле кетирмедим. Насыл олгъаны акъылымда яхшы къалмады. Тек машинанынъ кабинасында эки адам отургъаныны корьдим. Олардан бирининъ багъырып: «Огде адам бар!» — дегенини эшиттим. Ондан башкъа бир шей хатырлап оламайым. Хастаханеге мени айдавджынынъ озю кетирген. Шимди де эр кунь келе. Махкемеге берме, агъа, деп ялвара. Не къадар пара истесенъ берейим, дей. Яш огълан, былтыр эвленген. Къарысы агъыраякълы. Бугунь-ярын догъураджакъ. Чокъ ойландым, Велядиенен лаф эттим. Учь юз кумюш берирсинъ, битер кетер, дедим. Къуванып кетти. Оны бастырыкъкъа къапаткъанда ондан манъа не файда оладжакъ. Озюм шоферим, билем о зенаатны. Бунъа да, Мамеди, шукюр этмели. Бетеринден бетери бар.— Ахмеди бираз сусты, сонъ девам этти.— Сен, Мамеди, вакъытынъ олмаса да, арада-сырада эвге козь-къулакъ ол! Велядиеге де, Халильге де, Гъаниге де чокъ ишанма. Олар айванларнынъ тилинден анълагъан адамлар дегиль.

О, сёзюни битирип, къырмызы тилининъ уджунен дудакъларыны ялады, башыны эгип, козьлерини сыкъ-сыкъ юмып ачты. Аванынъ сувукълыгъына бакъмадан, азбаргъа чыкътылар. Сокъакъларнынъ къары ириген, талда ерлерде онъа токъунылмагъан.

Ахмеди хастаханеде бир ай йигирми эки кунь ятты. Ченъгесиндеки чатлакъ яхшы олды. Бетиндеки, манълайындаки берчлер къалдылар. Арада-сырада, хусусан, ерге эгилип тургъанда башы айлана, бутюн бедени сыджакъланып терлей. О, кендесини яхшы дуя башлагъанынен, Адиль Самединовични текмиль бездирди. Эр кунь эвге къайтармасыны истеп риджа эте. Эким беяз, сырма тишлерини косьтерип куле де:

— Бираз сабыр эт, Ахмеди агъа, чокъу кетти, азы къалды,— дей.

Ниает, Ахмедини хастаханеден чыкъарув куню келип етти. Къыш куню эди. Этрафта чатлатыджы аяз. Тюкюрчигинъ авада бузлап къала. Ахмедини алмагъа Мамеди, Халиль ве Гъани кельдилер.

Ахмеди азбарына аякъ баскъанынен, ахыргъа кирип къашкъа къунанджиннинъ башыны, чубар сыгъырнынъ аркъасыны сыйпады, оларнынъ алдына бирер басым пичен ташлады. Хош дуйгъуларнен эвине котерильген бу адам, айванларнынъ, машинанынъ къокъусыны сагъынгъаныны айтаракъ, теренден ах чекти.

Бугунь онынъ эвинде яры геджегедже ярыкъ сёнмеди.

16

«Дюньяда ич бир шей эбедиен дегиль. О, даима денъишип тургъан киби, эм тез келип кечиджидир. Тюшюнгенинъни бугунь япып оламасанъ, ярын о эскире, онынъ ерини даа да эльверишли, файдалы сойлары толдуралар. Ишинънинъ нетиджесини тез корип къуванмакъ истейсинъ. Секцияларны тамамы иле азыр алда чыкъармакъ, меним эсас ниетим, ишим. Мен онсыз яшап оламайджагъым, гъалиба. Амма онъа иришмек къолай дегиль. Бир

тикъым маниаларны атлап кечмек керек. Бу янъылыкъны анъламай бегенмегенлер де чокъ. Аслында эр тюрлю янъылыкънынъ ильк заманларда душманы чокъ ола. Бу, табиий бир ал.

Омюрни башындан башлап яшамакъ мумкюнми? Эгер башламакъ имкяны олса эди, мен бельки башкъаджа яшар, онынъ келишмеген пек чокъ тарафларыны котерип атар эдим. Эр алда мен, бугуньки яшайышымны озюм бегенип алдым. Пешман эттимми? Хайыр! Энъ эсасы неден ибарет? Макъсадсыз яшап тек бала догъурмакътамы? Ёкъса, чокъ ашамакътамы? Ёкъ! Бизим де баламыз олды, тербиеледик. Шимди олар да эвли-баркълы олдылар. Демек, эм озюни, эм де башкъасыны къувандырмакъ — энъ муими экен де. Биз къуруджылар буньа тахминен наиль оламыз. Догъру, ишимизнен мемнюн къалмагъанлар да бар. Олар азлыкъны тешкиль этелер. Мадамки айле экен, эсас ишим бельгиленильди. Бельки о мени бельгилегендир. Джаным, бунынъ не фаркъы бар?»

Мамеди юрегининъ давушыны динълеркен, тааджипленди. Булар аслы насыл фикирлер, къайдан догъдылар. Бугунь о эр шейни айдын оларакъ козь огюне кетирди. Онда ишнен багълы къайгъы чокъ. Эль къавуштырып отурдыкъмы, сонъундан бинъ пешман этерсинъ.

Бугунь Боралиев ичюн энъ буюк къайгъы — докъуз къатлы эвлер ве Тюмень ичюн панель чыкъарув ве агъаларыны барыштырувдыр. Вакъытнынъ эписини бу ишлер ала. Бир сутка эки суткагъа узатылса биле етишмейджек.

Дюнь биринджи кере теджрибе ичюн санайы негизинде азыр секциялар чыкъарылды. Умумен зарарсыз. Боралиев кунь бою стендлер янындан кетмеди. Янъылыкънынъ келеджегине буюк умютлер багъламакъ мумкюн. Алта бу янъылыкъкъа къаршы чыкъкъанлар дахи, озьлеринининъ баштаки фикирлерини бус-бутюн денъиштирдилер. Олар буны истемей-истемей, видждданларына къаршы кетип япмагъа меджбур олдылар. Шай исе де, юректен сыджакъ сёз айткъан тапылмады. Моллаевнинъ сёзлери бир къулагъындан кирип, дигеринден чыкъып кетти.

Шимди саат он бир. Боралиев азыр махсулат анбарыны доланып, баш корпускъа кирди. О, Гульсюмнинъ адамлар арасында юрьгенини, къолуны саллап нелердир тарифлегенини корьди. О, бутюн къияфетинен, арекетлеринен дигерлеринден айырылып тура эди. Боралиев адамларгъа якъын кельди.

— Сен де мында экенсинъ де,— деди о Келеджиге,— бир шейлер джойдынъмы?

— Эбет, джойдым,— деди Гульсюм.

— Таптынъмы?

— Ёкъ, тапмадым. Берабер къыдырсакъ бельки тапармыз.

— Биз нени тапмакъ керекмиз?

Баш инженер терен нефес алды. О, сесини бираз котерип, насиат бериджи, барыштырыджы тарзда иляве этти.

— Айып, валлаи айып. Эпимиз девлеттен дюнья къадар пара аламыз. Амма олар къайда кете? Бакъ! Видждан яхшы шейдир... видждан!

О козьлерини кошелери сынгъан ве бутюн ярашыгъы бозулгъан панеллерге тикти. Гульсюмнинъ ахаретленгенини анъламакъ зор дегиль эди.

— Ёкъ, бу афыдан тута. ОТКа хадимлери къайда бакъалар? Ничюн корьмедилер?

Боралиев брак панеллерге бакъкъан сайын гъазабы къозгъалды. Четке чекилип, къалыплар устюне отурды. Сонъра бирден еринден къалкъаракъ, агъыр, лякин серт адымларнен огге атлап панельге япышты, сол элинен онынъ сыткъыны сыйпады, тырнады. Анда тырнакъ изи къалгъан эди. Келеджи директорнынъ озюни зорнен туткъаныны эследи. О, барот киби патламагъа азыр эди.

— Секция ичюн панеллер базы адамларнынъ, хусусан Моллаевнинъ козьлеринде леке олып къалдылар,— деди Гульсюм эснеп.— О, мушаверелерде эписинден зияде тырышкъан эди.

— Айт, айт, не деди?

Боралиев артына чевирильди. Гульсюмнинъ ачыкъ гонъюльден сёйле-

генлери онъа хош кельди. Бегенди. Бу, шубесиз, Боралиев ичюн беклениль-меген янъылыкъ эди. Козьлери Гульсюмге умют иле бакътылар.

— Корюле, о сенден сакъына. Сени кореджек козю ёкъ. Эр ерде санъа чалтаякъ къоймагъа тырыша. Буны, Мамеди Алиевич, сен яхшы билесинъ. Пакъыллыкътан о къараны беяз этип косьтере. Лякин секретарлар онъа шубенен бакъалар. Бу оны, табиий, зияде эзиетлей.

Гульсюм адымларыны чабиклештирип, Боралиевнен ян-янаша адымлады. Орьнекли тёшемелер янында токъталдылар. Бу арада Боралиевнинъ юзюне бакъмакъ биле къоркъунчлы эди. Онынъ тыш къияфети, ине киби санчкъан козьлери атеш олып яна, атта узун къоллары енгильден титрей эдилер. О, макътагъанларыны истемесе де, акъсыз ерде сёггенлерини де мунасип корьмеди. Акъикъаткъа акъикъат демек керек, деп ойланды. Бунда не феналыкъ бар. Эм биз не вакъыткъадже ялан сёйлемей, акъикъатны догъру айтмагъа огренеджекмиз. Ёкъса, бу о къадар къыйынмы? Догърусыны айтаджакъ олсакъ, о бойле акъикъат къадири ичюн комбинатта азарлама алды. Лякин бу мукъаддес фикирден зерре къадар дёнмеди. Эм не ичюн дёнеджек?

Моллаевнен анълашып оламагъаны Боралиевни аслы къыйнамады. Амма дост олып яшмакътан ред этмез эди. Бир-бирине нефрет беслеп яшамакътан не чыкъаджакъ? Эйиликке еткен олурмы? Боралиев бу сой тюшюнджелерден арынып оламай эди. О, саат дёрт бучукъкъадже цехлерни доланды. Ёргъун алда иш одасына къайтып кельди. Бугунь джума куню. Саат беште телефон вастасынен адамларны къабул этеджек. Вакъыт исе учкъан къуш киби тез келип кечти. Адамлар токътамай телефон этип турдылар. Бугуньки къабул бир бучукъ саат девам этти.

Телефон зынъылтысы аля даа токътамай эди.

— Маммет, сенсинъми? — деп багъырды Мамеди.— Сонъ, не хабер? Битирдинъми? Машалла, машалла санъа! Ярын клубда юбилей мунасебетинен тантаналы топлашув оладжакъ. Пек яхшы, такъдирлейим. Агъа дюнь санъа бармадымы? Эбет, ишандыргъан эди. Зарар ёкъ. Бармаса, ялварып отурмамыз. Мытлакъа бир кунь анълар. Къулакъ асма. Инатлыгъыны барсын озюнден корьсин.

Эртеси куню Боралиев къолларыны пальтосынынъ джеплерине сокъып, къулакълы къалпагъыны манълайына баскъаны алда, чабик-чабик адымлады. Бугунь клубда тантана. Директорны юректен къувандыргъан бир шей олса, о да Мамметнинъ азырлагъан бахшышы эди. О, даа ресимни корьмеди, лякин рессамнынъ гъаесинен таныш. Озю де ресимге аит базы фикирлерни айткъан эди. Шимди къапыдан ичери киргенинен, козьлерине адамлар топары илишти. Балабан залнынъ энъ тёрюнде пердеге асылгъан «Къуруджы» ресими тура. Адамлар ресимни сарып алгъан, истекнен сейир эте ве озьара сёйлешелер. Маммет де олар арасында.

Мамеди якъын келип кя ресимге, кя адамларгъа бакъты. Ресим аджайип япылгъан. Инсан ферасети муджизелер ярата. Боралиев къуванырken, иштиа иле кульди. Бу кулькюде эм къуванч, эм ресимге сукъланув, эм гъурур дуйгъусы бар эди. Мамеди ресимге севда олды. Козьлерини ондан алып оламады. Сонъра, эки адым арткъа чекилип, агъасы Мамметни къучакълады.

— Чокъ сагъ ол, агъа! — деди.— Маммет, бу валлаи джанлыдыр, джанлы! Баштакисинден бинъ кере яхшы.

Маммет къардашынынъ къучагъындан къуртулса да, сыкъынтыдан къызарып-бозарды. Бунъа табиий, гонъюль шадлыгъы да къошулды. Шимдики ресим белли дередже эскисининъ эсас чизгилерини текрарлагъанына бакъмадан, онъа янъы хасиетлер къошулды. Булар ресимге даа зияде табиийлик бердилер. Рессамнынъ чересиндеки ифадеден шу айдын олды ки, о, озь ишинден гъает мемнюн эди. Бу дуйгъулар оны даа да земаневий, даа да инсаниетли яптылар. О, ичтен къуванса да, буны дуйдурмамагъа тырышты. Саде адам ичюн бу табиий бир шей эди.

— Юбилейгедже япып битиреджек олып чалыштым,— деди Маммет.— Иште, битирдим. Яхшымы, ёкъмы, бильмейим. Анджакъ бегенем. Демек, осал олып чыкъмагъан.

Келеджи ильхамнен сёйленди.

— Макътамакъ истемейим, амма айтмакъ борджлум,— деди о Маммет-нинъ омузыны таптап.— Маммет Алиевич портрет эсерлеринъ аджайип устасыдыр.

— Эписи догъру, аферин, Маммет! — деди парторг Умаров. О, директорнынъ билегине япышып, оны четке чагъырды. Онъа фысылдынен нелер-дир айтты, исбатламагъа тырышты. Боралиев оны динълеген сайын, чырайы джиддийлешти.

— Ёкъ, Рустам Шакирович, тёлемейджекмиз. Биз онъа махсус сымарыш бермедик. О, йигирми беш йыллыкъ юбилейге бу ресимни озь истегинен, джемаатчылыкъ эсасында япты. Акъча берсек де алмаз. Банкетке, шубесиз, чагъырырмыз.

Чанъ къакъылды. Адамлар яваш-яваш, ашыкъмадан ичери кирдилер. Топлашувны башламакъ вакъыты олгъан эди. Ресимни минберге чыкъарып, къаршы диваргъа илип къойдылар.

17

Юбилейден сонъ эки йыл кечти. Мамеди агъыр адымларнен мемуриет бинасына тараф атлады. Энди акъшам саат еди бучукъ къарарлары олса да, зинге къайтмады. Цехлерни доланды. Экинджи сменанынъ ишинен таныш-ты. Гъаниме Кърымда, санаторийде, телеграмма ёллагъан, ярын акъшам саат докъузда келе. Эвде кимсе ёкъ. Ниярнынъ хабери олмаса керек. Къайт-маздан эвель иш одасына кирмеге къарар берди. Тозлу, сигар думанындан арынмагъан бу одада, бир саат, эки саат булунмакъ, меселени аслы денъиш-тирмейджек. Шай исе де, о кечильген йылларгъа бир даа бакъаджакъ, не япылды, не япылмады, оны эсаплап биледжек. Бельки анълатув кягъыты язмакъ керек олур. Анълатув кягъыты... О шартмы? Дюнь Моллаевнинъ тарифлегенине коре, анълатув кягъыты язмакъ озюнъни акъламагъа тырыш-макъ демек экен. О буны джиддий этип айтты. Бизим бир такъым эксикликлеримиз, янълышлыкъларымыз анълатув язмагъа истемегенимизден, сакъынгъанымыздан догъмайлармы аджеба? Нетиджеде, атта яхшы адам-лар биле бири-бирини догъру анълап оламайлар.

Эбет, омюрде бекленильмеген, тесадюфий алларгъа чокъ расткелине. Лякин онынъ амансызджа мантыгъы да бар ки, оны ич бир кимсе джезасыз бозып оламаз.

Акъылына Гъаниме тюшти. Онсыз яшамакъ джан сыкъысына чевирильди. Апакъайы янында экенде о буны санки дуймай эди. Бир якъкъа кеттими, о кендисини янъгъыз ис эте. Эгер Гъанименинъ андаки телефон номерасы онъа малюм олгъан олса эди, телефон этер, къальбине теселлилик тапар эди.

Мамедининъ завод директоры тайин этильгенине он йыл олды. Бу девир ичинде не япылды? Чокъмы, азмы? Эки юзь бинъ квадрат метр колеминде панель чыкъарыла эди. Шимди учь юз элли бинъ чыкъарыла. Янъы истисал къудретлери къурулды. Лякин булар сынъыр дегиль. Имкянлар чокъ. Бу не алышкъанлыкъмы, ёкъса къоркъудан себеп чалышмакъмы? Ёкъ, ялынъыз бойле достане, анълы эмекте хошнутлыкъ тапмакъ мумкюн.

Мамеди адымларыны чабиклештирди. Иш одасында янып тургъан ярыкъ бирден сёнди. Фазиле абла оданы сипирип битирген эди. Коридорда къаршы-къаршыгъа расткельдилер.

— Къапы ачыкъ, къапатмадым,— деди Фазиле абла. Директор анълагъанына даир башыны саллап, одагъа кирди де, йымшакъ креслогъа ясланды. О, директор тайин этилип, биринджи кере бу одагъа киргенде де бойле йымшакъ креслогъа отургъан эди. Факъат олар башкъа ренкте эдилер.

Телефон зынъылдады.

— Сизни оданъызда тапмакъ къыйын ола, Мамеди Алиевич,— деп элем этти Моллаев.

— Месулиетлик, къайнакъ иш, Замир Менсеитович,— деп джевапланды директор.— Не сорамакъ истединъиз?

Моллаев бу сёзлерни текрарламагъа севе, лякин кимсеге инанмай.

— Сизге яхшы бир мутехассыс ёллайджакъ олам. Технолог. Къабул этсеңиз зарар этмейджексиңиз. Истидатлы яш.

Боралиев Моллаевнинъ ялынъыз озь тувгъанлары ичюн къайгъыргъаныны назар итибаргъа алып:

— Ким о, къайдан кельди?— деп сорады.

— Озь адамымыз, ишанмакъ мумкюн. Анджакъ квартира керек олмайджакъ.

— Кельсин, бакъармыз,— деди Мамеди сувукъ давушнен.

Директор лафыны битирип кене ойгъа далды. Ирипанель заводы — бу бир йылда азырланылгъан юзлернен квадрат метр панель де, айны заманда, эки бучукъ бинъ адамдыр. Азырланылгъан панеллернинъ микъдары, кейфиети бу адамларнынъ раат, муаббет яшагъанларына, не тюшюнгенлерине, насыл къонушкъанларына багълы. О, башыны креслогъа таяды. Козьлери оданынъ таванына догърултылгъан эди. Онъа бу арада тюшюнмеге кимсе кедер этмеди. Техника теракъкъияты белли дередже ёлуна къоюлса да, подряд иши аля даа акъсай. Коллективлер алгъан ваделерини ерине кетирип оламайлар. Маниалар дюнья къадар. Хусусан цементнен теминлев бербат алда булуна. Язып талап этюв де файда бермей. Эр алда, Чардакъчынынъ машалласы бар. Къыйынлыкъларгъа бакъмадан, берген сёзюни ерине кетирди. Биз де бош отурмадыкъ, ишандыргъанымызны яптыкъ. Эр кес бойле себатлы чалыштымы? Хайыр, ишни кери тарткъанлар аз дегиль.

Текрар телефон чалды. Бу вакъытта раатсызлагъан ким о? Мамеди телефон трубкасыны къолуна алды.

— Агъа, сенсинъми? Эвге даа бармадым. Шимди кельдим. Телеграмма алдым, ярын келеджек. Бираз ишим бар эди. Битирейим, дедим. Не? Акъшамлыкъ емектен ред этмез эдим. Сен шимди ненен огърашасынъ? Бекле, барырым!

Мамеди беш дакъикъадан сонъ ёлда эди. Къолларыны артына алгъан, башыны ашагъы эгген. О, ашыкъмады, яваш-яваш юрьди. Сокъакъларда чыракълар даа янмай эдилер. Сокъакълар ювулгъан, андан бетине насылдыр бир тазелик ура эди.

Мамеди одагъа киргенде, къардашы Маммет ресим узерине эгильген, дикъкъат иле онъа бакъа ве фырчынен де о якъына, де бу якъына токъундыра эди.

— «Акъшам манзара»сы,— деди Маммет кенаргъа чекилип.

— Валлаий пек аджайип,— деп макътады къардашы.

Зекие чиберек пишырди. Аман софра донатылды. Лаф озь-озьлюгинден бир мевзудан дигерине авушты.

— Агъа кельмедими?— деп сорады Мамеди.

— Ёкъ, кельмеди. Дюнь Велядие келип кетти,— деди Маммет козьлюгини тюзетип.

— Помидорлардан ал, Мамеди,— деди Зекие,— дачанынъ берекети. Бу йыл ойле бол олды ки, пытакълары юкюни котералмай, сынып кеттилер.

Мамеди помидорларны тилим-тилим кесерек:

— Сувлы, лезетли. Джынысы яхшы,— деди ве помидорны иштианен, сувурып-сувурып ашады.— Ахмеди агъа акъкъында, агъа, бир даа лаф олмасын. Етер. бездирди. Эр алда, биз онынъ киби яшап оламайджакъмыз. Эбет, оламайджакъмыз. Бильгенини япсын. Биз къардашлары оларакъ борджумызны одедик. О, одеп оладжакъмы, ёкъмы, барсын озю тюшюнсин.

Мамеди ачувлы эди. Лафны созмадылар. О, чокъ отурмады, турды.

— Гъаниме ярын келеджек, дединъми?

— Телеграммада шай яза.

...Мамеди киеви Арифнен аэропортнынъ кениш, къалабалыкъ залында долана. Де пенджере янына келип тыштаки самолётларгъа де саатына козь ташлай. Дакъикъаларны сая. Арифке бир шейлер айта, косьтере, къолларыны саллап-саллап нелердир тарифлей. О, этрафында къырмыскъа киби къайнашкъан адамларгъа, микрофонда къычыргъан дикторнынъ сесине, самолётларнынъ гурюльтисине къулакъ асмай, озь къайгъысынен чекише. Ариф эр беш-он дакъикъада бир кере самолётнынъ келеджегине не къадар вакъыт къалгъаныны айта. Саниелер дакъикъалар эп кече. Самолётнынъ

келеджегини илян этмек вакъыты олса да, ничюндир бильдирильмей. Мамеди бутюн кевдесинен отургъычнынъ аркъалыгъына таянаракъ, раатсызланды, юрегинде шек-шубе догъды. Буны Арифке дуйдурмамагъа тырыша, бир шей чыкъмай. Ариф де тегин отурып оламады, де пенджере къаршысына, де микрофонгъа якъын барып динъленди. Энди эр экиси де теляшкъа тюшти. Самолётнынъ кечикип кельгенининъ себеби де бильдирильмеди. Не олгъан экен? Боралиев бу суальни къач керелер текрарлады. Бу арада къаршы дивардаки микрофон сёйленди. Самолётнынъ ярым саат кечикип келеджеги бильдирильди.

— Ана, корьдинъми беляны,— деди Ариф гонъюльсизленип.

— Эбет, кимерде шай ола,— деди баба эснеп.

Олар бош ер тапып отурдылар. Янашаларында беяз ёлакълы, мавы ёргъанчыкъ устюнде семиз, ап-акъ огъланчыкъ юкълай, аякълары уджунда ыш келинчек юкъулы козьлеринен балагъа бакъа. Сарышын, узун бойлу, сыкъалы еткен начар къырджыман йигит юзюм, отьмек кетирип, келинчекнинъ къолуна туттурды. Сонъ кене орталыкътан гъайып олды. Арасы чокъ кечмеди, о эки чемоданнен къайтып кельди. Оларны ерге къоюп, устюне отурды.

— Уянт кетейик,— деди о йымшакъ сеснен,— о кельмейджек, экинджи сменада чалыша экен.

Келинчекнинъ козьлери торландылар. О, турмакъ истемегендай олып:

— Къайдан, насыл бильдинъ? — деди.

— Эвине телефон эттим.

Келинчек атылып турды ве аман баласына япышты. Кетмезден эвель Мамедиге, сонъ текрар акъайына бакъты. Мусафирлернинъ лакъырдысы Мамедини тюшюнджеге къойды. О, сёз къатаджакъ олып ынтылса да, чекинди, сусты. Олар кетмеге тедарикленген арада:

— Сиз кетесинъизми, ёкъса келесинъизми? — деп сорады.

— Келемиз, — деди эркек киши сувукъкъанлыкъ иле.

Къадын акъайынынъ лафыны къаба зан этерек, йылмайды, бети къызаргъан киби олды. Ят адамнынъ самимиетлиги оны тесирлендирип, эеджанына къозгъаса керек:

— Бабама мусафирликке кельдик, — деди.

— Бабанъыз ким ола?

— Тейфыкъ Чубукъчы.

— Я ишлеген?

— Агъам. Панель заводында чалыша.

Мамеди Тейфыкъ агъанынъ эвли къызы олгъаныны бильсе де, корьмезден эди. Девамлы суретте оларгъа бакъты ве сычрап аякъкъа къалкъты. «Озь мусафирлеримиз экен де»,— деп ойланды ве иляве этерек:

— Юрюнъиз, юрь, сизни бабанъызгъа ёллайым,— деди. О шай деди де, ерге атлады. Къырджыман йигит шубеленсе де, бу адамнынъ пешинден къалмады. Олар машинагъа кирип ерлешкен сонъ, Боралиев айдавджыгъа:

— Тейфыкъ агъанынъ эвине алып барырсынъ,— деди.

— Эвини бильмейим, Мамеди Алиевич.

— Олар адресини айтырлар...

Ниает, самолётнынъ кельгени илян этильди. Мамеди Арифнен янашаша адымлады, Гъанимени къаршылап алмагъа кеттилер. Самолётлардан бири уча, дигери къона. Адамлар исе къолларында чемоданлары, аркъаларында торбалары, тышкъа чыкъмагъа ашыкъалар. Баба, киев ёлджулар арасында озь адамларыны къыдырсалар да, корип оламай, шашкъынлыкъ иле о якъкъа-бу якъкъа чапкъалайлар. Гъаниме сагъ къолунда чемодан, сол къолунда богъчасы, такси токътав ерине догъру адымлады. О, этрафына козь кездиререк, акъайыны къыдыра эди. Гъанимени башта Ариф корьди.

— Анам кельди, мына, бу тарафкъа бакъа,— деди Ариф бабанынъ ялынден тартып.— Беяз антерли, феси мавы. Корьдинъизми? А-а-на!

Ариф къолуны огге таба узатты ве къайнанасына тараф чапты. О, кимерде артына айланып, баба келеми, ёкъмы, дер киби, Мамедиге бакъа эди. Гъаниме Арифни корьгенинен кулерек, юкюни аякълары янына къоюп, къолларыны кенъ ачып, Арифни беклей ве не япаджагъыны бильмеген адам

киби де чемоданына, де богъчагъа япыша эди. Ариф бир атылгъанда къайна-насы янына келип чыкъты. Бойнуна сарылды. Гъаниме къуванч иле киевин багъырына басып, башыны сыйпады.

— Сонъ, насылсынъыз? — деди Гъаниме машинагъа ерлешип,— Нияр Къуртумерчик, къудалар яхшылармы?

— Шукюр, эписи сагъ-селяметлер, сени беклейлер,— деди сабырнен.— Мен поезднен келирсинъ, деп ойландым.

— Ёкъ, поезднен кельмеге сабырым етмеди.

Гъаниме къоджасынынъ козьлеринде, чересинде хошнутлыкъ кори тынчланды. О, эснеди, терен нефес алды.

— Самолётта тек кърымтатарлары. Бала-чагъанен Кърымгъа кетелер. Андан къайталар. Халкъ кене къозгъалды. Эр шей тёкюм-сачым. Бир ерде темеллешип оламадыкъ,— деди Гъаниме.

— Кърым сонъки нокъта. Анда энди темеллеширмиз. Зебинен Шаип де кочип кеттилер.

— Керчекми? Эльмазнынъ Шаибими? Къайсы районгъа тюштилер?

— Джанкой районына.

Сёзге Ариф кириштти.

— Автобуста кетем,— деп башлады о,— озьбекнен рус адамы лаф этелер. Озьбек айта: «Кърымлы достум бар. Эвини, машинасыны сатып Кърымгъа коче. Энвер, дейим онъа бир кунь, бу къадар яхшы эвни, машинаны сатмагъа къыйсынмайсынъмы? — деп сорайым ондан. О куле де: «Зарар ёкъ, Акрам ака, Кърымдан кочюргенде барымызны-ёкъумызны анда ташлап, чыр-чыплакъ чыкътыкъ. Ольгенлерден къалгъанлары чалышып эв къурды, машина алдылар. Энди чыр-чыплакъ дегильмиз. Къысмет этип Кърымгъа барсакъ, эв де къурар, машина да алырмыз»,— деп джевап бере.

«Догърусыны айта,— дей рус, олар эмекчи, ишкир, намуслы халкъ. Бир ерде, бир вакъыт ач къалмаз. Эр алда, Ватан севгиси малдан-джандан татлы коресинъ».

— Эм акъикъатен де ойле,— деди Мамеди.

Айдавджы машинаны солгъа бурып, эв алдына токътатты. Эвде эр кес аякъ устюнде эди. Нияр, къучагъында баласы, азбаргъа чапып чыкъты. Гъаниме Къуртумерчикни анасынынъ къучагъындан алды да, багъырына басып, яначыкъларындан опьти. Бала исе агълай, башчыгъыны кери къайырып, къолчыкъларыны анасына узата ве тегин отуралмай эди.

Гъаниме кетирген бахшышларыны маса узерине яйдырып къойды. Ниярга кольмеклик басма, Къуртумерчикке пальточыкъ узатты. Мамедиге, балыкъчыгъа, деп бир къуту къабырчакъ, сырлы-мырлы денъиз ташчыкълары багъышлады. Эр кес берильген бахшышнен гъает мемнюн къалды. Оларны чевирип-чевирип бакътылар. Санарсынъ бириндже кере корелер. Къабырчакълы къуту къолдан-къолгъа кечти.

Бу арада телефон чынъылдады. Къапыда Нияр пейда олды.

— Баба, сизни бир адам сорай,— деди. Боралиев сабырлы адымларнен янаша одагъа кечти. Девамлы суретте Ермаковнен сёйленди. Базы бир шейлерни сорады. Сонъра Байджановгъа телефон этти.

— Рауф Нариманович, мераба! Сагълыкълар, бала чагъа? Шукюр, сагъ ол. Не вакъыт? Акъшам саат секиздеми? Бизде саат беште актив. Етиштирсем озгъармагъа мытлакъа барырым. Лякин ишандырып оламайым. Рауф Нариманович, сизни къувандыра билем. Мукяфат. Эбет, тебриклейим. Аджайип иш яптынъыз, аферин! Сизни яхшы этип къучакълар эдим. Чардакъчы дегенини япты. Шайдыр беллейсинъми? Ярамаз адамсынъ. Лякин унутма, ялынъыз къызларны дегиль де, эмек къараманларыны да къучакълайлар. Эр алда, аферин, аферин сизлерге! Къуванам. Ёкъ, ойле деменъиз. Айды бакъ, гузель раатланмагъа тырышынъыз!

Мамеди трубканы ташлап, мусафир одасына къайтып кельди. Анда ур-патласын зияфет девам эте эди.

КЪАЛЕМИМ

Алевли Октябрь багърындан нур эмип,
Истикъбалъ ёлунда сенинънен сырдаштым.
Алдымда букрейген седлерни девирип,
Къалемим кучюнен Парнаскъа тырмаштым.

Къулачнен месафе ольчедим кимерде,
Кенъ ёллар илькиде мурекkеп корюнди.
Къалемим ферахнен тепренди эр ерде,
Ем-ешиль тарлалар, саиллер тёрюнде.

Къаранлыкъ геджеде юкъумны дёрт больдим,
Йылдызлар козь къымып, кумюш ай яткъанда,
Акърансыз арзулар ичине комюльдим,
Алланып уфукътан къувнакъ танъ аткъанда.

Ерулмай кягъыткъа тиздинъ сен йырымны,
Ойларым серсерий осьмюрлик чагъымдан.
Дуям мен ашыкъсынъ бильмеге сырымны,
Ёл тапып кечмеге яш гонъюль багъындан.

Сенинъле къанып ве къанып мен сув ичтим,
Буллюрдай арынынкъ сув акъкъан чокъракътан.
Мукъаддес багърынъда яшадым, ёл кечтим,
Барышыкъ къуллеси — мукъаддес топракъта.

Юзюмни сызса да бурюшик излери,
Кене де къалемим тынч турмай, севинем.
Улькенинъ джеверден къыйметли къызлары,
Сизлернен кирдим мен лирика эвине.

Зильфимнинъ теллерин орьтсе де къыравлар,
Къалемим рух бере шимдики алыма.
«Аджиз» деп кинае этсе де биревлер,
Мен кене тырмашам омюрнинъ далына.

Эйбетлеп, къалемим, айнени чаласынъ,
Козьлерим юмулып юкугъа далгъанда.
Кедерли дакъкъамда эш-ёлдаш оласынъ,
Кимерде хаялым чыбалып къалгъанда.

Гонълюм саф, рухым бай. Омюрим тозса да,
Сазыма зиль тута, къалемим къолумда.
Козьлерим сёнюкип девраным озса да,
Кене де кетем мен Ленинниньъ ёлундан.

ВАКЪЫТНЕН АДЫМЛА

«Вакъытнен адымла», — дей ашнам,
Унута эслилик фентини.
Юрегим талаша, (озюм де пек
шашам),
Буралмай омюрнинъ винтини.

Аягъым чаналай кимерде,
Базы да тутула нефесим.
Сазымны чертем мен кене де,
Достларгъа етсин деп, урь сесим.

Вакъытнен адымлап тырмаштыкъ,
Меджасыз мензиллер къырына.
Кешфият, илимнен чырмаштыкъ,
Истикъбаль зиль тутты йырыма.

Вакъытнен адымлап яшлыкъта
Гурь омюр далында тёктик тер.
Йылдыз да сермедик бошлукъта,
Исрарлы эмекке не етер?

Айланып къарасам артыма,
Ачыла манзара къапысы.
Чименге чеврильген юртумда,
Эр ерде чечеклер къокъусы.

Вакъытнен адымлап сесленди,
Къамырчакъ, чакъыллы мейданлар.
Чин эмек сютюнен бесленди,
Къаранфиль, гуль-чечек —
фиданлар.

КЪАЙРАКЪ ТАШ

Къайракъ ташдай джулялады омюр сени,
Энди башынъ къайкъаламай ата къаздай.
Ольчеп къара гъарезликнинъ боюн, энин,
Къабыргъалар къыджымаймы серт аяздан.

Къайракъ ташдай джулялангъан олсын энди,
Юректеки гъарезликни котерип ат.
Гуманизм шербетине тойсанъ кендинъ,
Кокюс керип, джильвеленир бар табиат.

Къальбинъде де гъарез-ачув иримесе,
Багъ-багъчанъда гъоньдже ачмаз
гуль-чечеклер.
Абайламай бунъа гъыда берильмесе,
Этрафында ова къурар орюмчеклер.

Къайракъ ташдай тегиз олсун эр нефесинъ,
Душман санма, тенкъид эткен дост-эшлерни.
Дертке-дерман, шифа олсун, достум, сесинъ,
Гонъюль ачып, назаргъа иль койдешлерни.

Адамзатны абыл-къубул баштан атма,
Акъыл таныш, тевсие бер, пек мукъайт ол.
Незакетнен имдат косьтер, зат мугъайтма,
Сени силькмез эбедиен акъикъий ёл.

Адымынъны мергин ташла улу ёлда,
Къалибинъде къара олса, дёндир акъкъа.
Гуманизм фурсатыны тутып къолда,
Тельбезинъни джурьатнен бур тюз
сокъакъкъа.

БАЛА ВЕ ЛЕНИН

Баллада

Огъланчыкънынъ къолунда бош сепети,
Севинч иле кенъ ёлда адым ата.
Гъает джошкъун корюне арекети,
Юксекликке яваштан чыкъаята.

Пек якъымлы корюне таныш ерлер,
Къучакъ ача тарлалар, салкъын озен.
Мында келип зевкъ эте шеэрлилер,
Чевре-чети багъ-багъча, ери тюзем.

Юксекликни яраштыргъан чам тереклер
Котериле байырнынъ энъ тёрюне.
Умют къавий, эльбетте, яш юректе,
Чам артындан бем-беяз эв корюне.

Ниети бар акъ эвге якъын кельмек, —
Гонъюлинде мерамы культелене.
Шу арада артындан мавы кольмек,
Папуч кийген бир адам етип келе.

— Ленин яшай бу ерде, — деп сёз къата,
Къуванч яшнынъ чересин айдынлата.
Адам сюрип шапкесин энъсесине,
Назар къоя баланынъ яш сесине.

Бала тикти козюни кенъ манълайгъа,
«Шеэрлидир» — деген ой ялдап кетти.
Бу адамны ошатты тувгъан айгъа,
Кулюмсиреп кене де иляве этти.

Бу ерлерге чокъ келе шеэрлилер,
Мекянымыз пек мешур, пек мутебер,
Кок кольмекли фикирни тасдыкълады,
Ян-янаша баланен адымлады.

Бала деди: «Якъында койге кетем,
Мен Ленинни корьмеге авес этем.
Кок кольмекли меракънен: «Ничюн?» —
деди,
Бала джевап бермеге азыр эди.

— Насыл адам олгъанын биледжегим,
Онъа узун омюрлер тилейджегим. —
Папучлы адам, джылмайып, куле берип,
Субетдешке къарады къашын керип.

— Мерамынъны анъладым меракъ иле,
Айса меним лафымны яхшы динъле.
Кулип тура череси, озю саде,
Ошаталар манъа оны пек зияде.

— Айырды этмек кучь экен, — деди бала,
Эеджаннен бакъа да, ойгъа дала.
Кок кольмекли зевкъланып кулеберди,
— Онъа бенъзей экенми? Ойлеми? — деди.

Бала кене тааджипнен сёз башлады,
Устюндеки кийимге козь ташлады.
— Киеми экен даиймиз мавы кольмек?
Манъа буюк ифтихар озюн корьмек.

— Френч кие экен о, къара быджакъ,
Корьмесине муляйим, къаны сыджакъ. —
Фикирини анълатты шу табирнен.
Оны адам динъледи, хош сабырнен.

Олар къызгъын лаф этип, ёл алдылар,
Беяз эвнинъ янында токъталдылар.
Кок кольмекли сорады онынъ адын,
Бильмек истеп, баланынъ эм мурадын.

Турды олар лаф этип, ян-янаша,
— Къапыстагъа кетемен, адым Миша.
— Демек санъа совхозгъа? Бурул солгъа,
Озь ёлунъны иркильмей эп девам эт.
Мен эндиги бурулам бу онъ къолгъа.
Сагълыкънен бар сен, Миша, сагъ-селямет.

Сагълыкълашып ёлуна олды реван,
Чабиклетти адымын совхоз бетке.
Ел янында расткельди бир яш дживан,
Кулюмсиреп, ничюндир ишмар этти.

Тырнавучы къолунда — эмек шаны,
Джошкъунлыкънен Мишагъа якъынлашты.
— Сен Лениннен не акъта субетлештинъ?
Бу суальге, эльбетте, бала шашты.

Абдырады юреги, кучьлю урды,
Макъсадына огъланчыкъ еткен эди.
Джувурмагъа артындан азыр турды,
Ленин энди узакълап, кеткен эди.

Рефикъ Музафаров,
филология илимлери докторы, профессор.

ХАЛКЪЫМЫЗНЫНЪ ОГЪУЛ-КЪЫЗЛАРЫ ПАРТИЗАН АРЕКЕТИНДЕ

Бедиий-весикъалы эсерлер ве макъалелер эсасында

Улу Ватан муаребеси йыллары, Кърым оккупацияда къалгъан девирде, анда тешкиль этильген партизан арекетине ве онынъ иштиракчилери олгъан халкъ инсанджыларынынъ фашистлерге къаршы федакяране курешине аит чокъ китап язылды. Лякин оларнынъ базылары, хусусан бизим кърымтатар халкъына мюнасебетен субъектив, менфий мунасебет ве ифтиралы фикирлер иле ашлангъан бир сыра эсерлер * девир сынавындан кечип оламадылар.

Сёзлеримизни тасдыкъламакъ ичюн бир къач мисаль кетирмек мумкюн. К. Цицишвилининъ «Закавказье партизан дженкинде. 1941-1945» адлы китабында (Тбилиси, 1973) шу сёзлерни окъуймыз: «Эджнебий мемлекетке къачкъан Д. Каров исминъ Мюнхенде нешир эткен «1941—1945 сенелери Советлер Бирлигинде партизан арекети» адлы ифтиралы эсеринде, партизан арекетининъ акъикъий тарихыны сахтакярлыкъ-къайыштырувда бу сой муэллифлернинъ эписини озып кете. Каров насылдыр совет партизанларынынъ бельгисиз хатырлавларына ве гуя Нюрнберг трибуналынынъ протоколларына (насыл протоколлар, белли дегиль) эсасланаракъ, шуны къайд эте ки, немселер тарафындан запт этильген районларда эалининъ 47—87 файызы Совет хюкюметине къаршы экен. Совет къурумына ве совет халкъына бу дередже ифтиралы атта фашист тарихчылары биле атып оламагъан эдилер». (284—285-джи саифелер). Теэссюф ки, Кърымда партизан арекети хусусындаки эдебий эсерлернинъ базы бир муэллифлери дэ айры меселелерде шу каровлардан чокъ артта къалмадылар. Меселя, А. Первенцев озюнинъ «Намусынъны яшлыкътан сакъла» китабында догърудан-догъру шойле яза: «Татар эалисининъ эксериси бу Ватан саткъынларына къаршылыкъ косьтермейлер, олагъа ярдым эте ве бунынъле бутюн халкъ озь намусыны гъайып эте», (367-джи саифе). «Кърым гизли тешкилятларында» адлы весикъалы-бедиий повестьнинъ муэллифи И. Козлов да айны шу фикирни текрарлай: «Партизан арекетиндеки къыйынлыкълар тек табиат шараитининъ мурекеплигине сынъырланмай эди. Дагъ этеклеринде эр ерде эсасен татар койлери булуна, татарларнынъ эксериси исе дженк башлагъанынен саткъын олдылар».

Партизан арекетининъ тарихыны махсус ялан-янълыш язып бозгъанларгъа совет тарихчысы В. Мурадяннынъ «Къан иле бириктирильген къардашлыкъ (М., 1969) адлы китабында ляйыкъ джевап бериле. «Советлер Бирлигининъ Улу Ватан дженки тарихыны бозып косьтерген ифтираджыларнынъ бутюн бу уйдурма ве ялянлары тек кечмишке, мемлекетимиздеки халкъларнынъ догъмуш Коммунист партиясы этрафына гъаевий-сиясий джеэттен бирлешкени хусусындаки адалетли тасавургъа къаршы олмакънен ве фашизмнинъ енъилювини темин этиджи эсас амиллерден бири олгъан совет халкъларынынъ сарсылмаз достлугъына къаршы догърултылмакънен де кифаетленмейлер,— дениле китапта.— Сонъунадже къырылып битмей сагъ къалгъан гитлерджилернинъ, диксонларнынъ, гейльбрунларнынъ ве оларгъа бенъзегенлернинъ зеэрли окълары даа эп янъы мефкюревий диверсия-

---

* И. Козлов «Кърым гизли тешкилятларында» (Симферополь, 1948 с. ве дигер неширлери), А. Первенцев «Намусынъны яшлыкътан сакъла» (Москва, 1949 с. ве дигер неширлери), И. Вергасов «Таврия дагъларында» (1955, 1959 с.), А. Абульгасан «Достлукъ бастионлары» Баку, 1954 с.), З. Сагъынбаев «Душман аркъасында 300 кунь» (Фрунзе, 1969 с.), В. Кучер «Къараденъизлилер» (Киев, 1968, 1973 с.), Е. Мельник «Гизли тешкиляткъа ёл» (Симферополь, 1961 с.), Н. Луговой «Къан-къардашлар» (Симферополь, 1961 с.) ве дигер эсерлер.

ларгъа хызмет этмектелер. Оларны рухландыргъанларнынъ макъсады исе, о диверсиялар бизим халкъларымызнынъ кечкен дженктеки айры арекетлерини бирибирине юзьлеп, ифтира атып, олар арасында бозгъунлыкъ догъурмакъ эди. Бу нафиле заметлер! Советлер Бирлигиндеки къардаш халкъларнынъ эр бири улу Гъалебе огъруна чокътан-чокъ къурбанлар бергенини озьлери яхшы билелер» (6-нджы саифе). Лякин, теэссюф ки, кърым партизан арекетинде кърымтатар халкъынынъ фааль иштиракини там суретте акс эттириджи, умумийлештириджи ич бир бедиий-весикъалы эсер, ич бир тенкъидий макъале басылмады. Амма бир чокъ бедиий-весикъалы эсерлерде (эгер эписи бир эрге топланылса) оккупация йылларында фашистлернинъ лянетли «янъы низамы»нынъ эшкенджеси алтында инълемекте олгъан кърымтатар халкъынынъ муим эксериети немсе баскъынджыларына къаршылыкъ косьтерип, озюнинъ азатчысы Къызыл Ордуны сабырсызлыкънен беклегенини...» (Кърым. Къараденъиз флоты Сиясий идаресининъ нешири. 1943 с. 17—18-нджи саифелер), тасдыкълайдыджы чокътан-чокъ фактларны ве мисаллерни кетирмек мумкюн.

Бизим, ойле китаплардаки малюматлар эсасында язылгъан мезкюр макъалемиз Улу Ватан дженки тарихында белли ер алгъан Кърым партизан арекетинде халкъымызнынъ фааль иштиракине багъышланыла.

Тарихчылар Кърым партизанларынынъ фаалиетини учь девирге болелер: биринджи девир — 1941 сенесининъ ноябринден 1942 сенесининъ июль айынадже; экинджи девир — 1942 сенесининъ кузюнден 1943 сенесининъ кузюнедже; учюнджи девир — 1943 сенесининъ октябрь айындан Кърым азат этильгенге къадар.

Халкъымызнынъ партизан арекетинде фааль иштираки ве шу учь девирде дженкявер арекетлери айры весикъалы-бедиий эсерлерде акс олунды. Бизим партизан йигитлеримиз ве къызларымыз акъкъында ильки малюматлар 1941 сенесининъ сонъунда пейда ола башлады. Меселя, «Труд» газетасынынъ 1941 сенеси декабрь 13 санында дердж этильген «Кърым партизаны» серлевалы макъаледе шойле дениле:

«...Гитлерджилер Эски-Шули коюни запт эткенлеринен, биринджи куню ерли колхозджылардан алты кишини атып ольдюрдилер. Запт этиджилер эр ерде эалини къангъа богъалар. Немселерге къаршылыкъ косьтермеге ярагъан адамларнынъ эписи дагъгъа, партизан отрядларына кетти. Партизанлар джебэ аркъасында буюк джесюрлик иле арекет этелер. Оларнынъ дженкявер ишлери акъкъында шуретли хаберлер койден-койге, аулдан-аулгъа дагъылып, фронт ёлагъындан кече ве бутюн улькеге джайрай. Биз Кърым партизанлары отрядларындан бирине бардыкъ. Бунынъ ичюн джебэ ёлагъындан кечмек керек олды. Дагъ сокъакъларындан бизни партизан алякъаджысы, джесюр татар къызы Сундюс Б. етеклеп алып барды...»

Ягъмаджыларнен курешнинъ ильки куньлери акъкъында 1942 сенеси Севастопольде нешир этильген «Кърым партизанлары» адлы очерклер джыйынтыгъында да айтыла. «Джебэ аркъасында» серлевалы очеркте эки эсли партизан Абдулла Къудус ва Селямий Османовнынъ дженкявер фаалиетлери акъкъында икяе этиле. «Немселерге къаршы менимле берабер эски дженкявер достум Селямий Османов ателье ачмакъта,— дей къараманлардан бири.— Дёрт фашист мельуныны ольдюрдик, бирини яраладыкъ, беши исе табана къувет, къачтылар» (50—51-нджи саифелер).

Кърым партизан арекети ёлбашчыларындан бири И. Геновнынъ «Партизаннынъ куньделик дефтери» (С., 1963) * адлы весикъалы-бедиий эсеринде Къарасувбазар партизан отряды эркынында немселер иле дженклешкен бир чокъ татарларнынъ адлары анъыла.

«Фельдшер Зылха Алиева Къарасувбазар отрядына 1941 сенесининъ ноябринде кельди. Орта бойлу, бир бакъкъанда корюмсиз бу къызчыкъ, олдыкъча къуветли, чыдамлы ве ишкир олып чыкъты. О, эм озю урушларда иштирак эте, эм де яралыларгъа усталыкънен ярдым косьтере. Партизанлар Зылханы буюк урьмет ве сайгъынен анъалар». (105—106-нджы саифелер).

Бу китапта Къарасувбазар отрядынынъ разведка башлыгъы Халиль Къадыев ве 18-нджи отрядынынъ разведка башлыгъы Али Ибраимов акъкъында да айтыла. «Оккупантлар, партизанларны тар-мар этюв макъсадына иришалмагъан сонъ, озь тактикаларыны денъиштирмек, партизан арекетини ичериден бозмакъ, дагъытмакъ къарарына кельди ве партизанлар арасына озьлерининъ гизли агентлерини сокъмагъа ынтылдылар. Лякин гестапо не къадар айнеджиликлер япса да, бизим разведкаджыларымыз, теджрибели чекистлер Илья Харченко, Халиль Къадыев, Иван Давыдкин, Али Ибраимов, Василий Трафедлюк, Кузьма Тютерев ерли эалининъ ярдымынен душман агентлери ве шпионларынынъ устьлерини мувафакъиетнен ача ве оларнен эсаплашалар» (103-нджи саифе).

Акъ-Мечет отрядындаки партизанлар да оккупантлар иле амансыз дженклеше-

---

* Бу ерден башлап Симферополь шеэри тырнакъ ичинде «С» арифи иле, Москва шеэри «М» арифи иле косьтериле.

шилер. Олардан бири Бекир Османовнынъ дженкявер ишлери акъкъында «Красный Крым» газетасынынъ 1942 сенеси апрель 1 санында дердж этильген «Кърым партизанлары оккупантларгъа аман бермейлер» серлевалы макъаледе бойле икяе этиле:

«Партизан отрядынынъ командири З. (Зинченко — Р. М.) озюнинъ дженкявер юлдашы партизан Б. (Бекир Османов.— Р. М.) иле дагъ сокъагъынен якъын кой-лерден бирине кетмекте эдилер. Оларгъа ташёлдан кечмек керек.

— Бирер-бирер кечеджекмиз, терек талдасында ят ве меним ишмарымны бекле,— деди командир.

З. ташёлгъа чыкъкъанынен айланма артындан эки немсе офицери чыкътылар.

— Хальт! — деп къычырды олардан бири.— Весикъанъны косьтер!

З. офицерге беш-он адым къалгъанда токъталды ве тез-тез фуфайкасынынъ дюгмелерини чезип, гуя весикъа къыдыргъан киби, элини къоюн джебине тыкъты. Лякин о весикъа ерине наганыны чыкъарып, козь ачып-юмгъанджа, эки офицерни де атып ольдюрди. Наган сесини ишитип, къайдандыр, бир офицер ве эки немсе аскери даа чапып кельдилер. Олар якъынлагъанда З. бир къач кере даа атып, учюнджи офицерни де ольдюрди. Эки аскерни исе партизан Б. ольдюрди».

Бекир Османовнынъ партизанлыкъ фаалиети «Кърым-совет топрагъы ве ойле де олып къаладжакъ» (Сочи, 1943) адлы джыйынтыкъта да акс этиле: «Сеит-Бекир — совет агрономы. О, джебэ аркъасында партизан сафларында немселер иле чокъ вакъыт дженклешти». (16-нджы саифе).

Бир сыра весикъалы эсерлерде Керчь ташкъобаларында немселернен джесюрane курешкен семетдешлеримизнинъ дженкявер ишлери акъкъында икяе этиле. Меселя, Керчь шеэри партия комитетининъ сабыкъ секретары Н. Сиротанынъ «Керчь бойле дженклешти» (С., 1968) адлы хатырлав китабында Асан Ашировнынъ бир асты аятындан шойле бир эпизод кетириле: «Фашистлер ташкъобаларгъа сокулмакъ ичюн бир ынтылыш даа яптылар. Къатты чатышма башлады ве бу уруш ики кунь, эки гедже девам этти. Урушта бутюн партизанлар иштирак эттилер. Отрядда медицина болюгининъ башлыгъы Асан Аширов дженкявер тревога вакъытында разведкаджы осьмюр Володя Дубининни тедавий иле мешгъуль эди. Огъланнынъ богъазы шишкен. О, тёшекте ятмакъ керек. Аширов тревоганы эшитменинен, Володяны, еринъден турма деп, къатты тенбиледи ве тюфегини алып, секторгъа чапты. Атыш тынгъан сонъ, медицина болюгине къайтып кельди, лякин Дубинин еринде ёкъ эди. Огълан да уруш секторына кеткен» (72-нджи саифе).

«Кучюк огъулнынъ сокъагъы» (Петрозаводск, 1962) китабынынъ муэллифлери А. Кассиль ве М. Поляковский бу шанлы кърым йигитининъ ватанперверлик ишлери ве джесарети (ташкъобалардаки партизанлыкъ фаалиети эсапкъа алынып о, «Джесюрлик ичюн» медалинен мукяфатланды) акъкъында тафсилятлы яздылар. Китапта шойле дениле: «Анда (ер астында — Р. М.) медицина болюги башлыгъы, чешит арекетли Асан Османович Аширов иш беджермекте. Онынъ эвельде тыббиетнен ич алып-береджеги ёкъ эди. Лякин дженк башлагъанда о, арбий-ава мудафаасы штабы янындаки насылдыр курсларда окъуп тыббиет илимининъ энъ адий, энъ зарур эсасларыны менимсеген. Аз олса да, бу бильги онъа ташкъобаларда пек керек олды. Аширов гъает мерametли ве ёрулмакъ бильмез адам эди... Шимди исе къобада онынъ ичюн иш пек артты: къобада зарарлы газларнен зеэрленгенлер толу эди. Ер асты тыббиет болюги оларны тедавий этти» (358—359-нджы саифелер).

Весикъалы очерклерде ве джыйынтыкъларда Керчь ташкъобаларында фашистлернен амансыз куреш алып баргъан дигер кърым йигитлерининъ де адлары зикыла. Меселя, «Йылдыз» журналынынъ 1980 сенеси 6-нджы санында языджы Сафтер Нагаевнинъ «Аджымушкъай къобаларында» серлевалы очеркинде, шу ташкъобаларда дженклешкен Ленин адына партизан отрядында партия тешкилятынынъ секретары Идрис Ислямов, Сталин адына партизан отряды секторынынъ башлыгъы Абдульбасыр Къуртиханов, шу отряднынъ партизанлары Мустафа Асанов, Усеин Аметов ве дигерлернинъ дженкявер фаалиетлери хусусында тафсилятлы суретте икяе этиле. Очеркте меркезий партия архивинден алынгъан партизан отряды штабынынъ эмиринден шу сёзлер кетириле:

«...Идрис Ислямов отряд партия тешкилятынынъ секретары ве пулемётчысы вазифелеринде озюни Коммунист партиясынынъ садыкъ огълу оларакъ косьтерди. О немсе радиостанциясыны якъты, йигирми фашистни ольдюрди, душманнен урушуларда гъает буюк джесюрлик косьтерди.

Ислямов отрядда низам ве иджаткярлыкънынъ юксек нумюнеси олды, дженкявер хызметлери ичюн чокъ керелер отряд команданлыгъынынъ тешеккюрини къазанды.

> В. И. Ленин адына партизан отрядынынъ командири Майоров, комиссары Черкез ве штаб башлыгъы Бантыш. 1942 сенеси, февраль 17. Керчь шеэри».

Идрис Ислямов бу эмирге бинаэн дженкявер Къызыл Байракъ орденинен мукя-

фатланды. Сёз сырасы айтмалы, бу мукяфат озь саибини йигирми еди йылдан сон келип тапты.

Идрис Ислямовнынъ дженкявер фаалиети хусусында «Къараман Керчь» (Сим ферополь, 1974) адлы китапта да языла: «Дженкчилер душманнынъ радиостанция сыны якътылар. Партизанлардан Носков ве Ислямов эвлерден биринъ чар дагъына чыкъып, анда озь пулемётларыны ерлештирди ве немселерге къаршы ате ачтылар. Уйлеге якъын немселер кери чекильмеге меджбур олдылар» (41-нджи саифе).

Весикъалы-бедиий эдебиятта кетирильген малюматларгъа бакъкъанда, Кърым да партизан арекетининъ ильки девиринде Багъчасарай отряды сафларында душ мангъа къаршы чокъ татарлар дженклешкенлер. О эсерлерде, меселя, И. Вергасовнынъ «Кърым дефтерлери» китабында (М., 1971 с. 271-нджи саифе), М. Македонскийнинъ «Кърым узеринде алев» китабында (С., 1969) хусусан Мемет Аппазовнынъ ады чокъ анъыла. М. Македонскийнинъ китабында шойле сатырлар ны окъуймыз: «Февральнинъ сонъунда Балыкълава тарафкъа бир группа партизан даа кетти. Бу дефа агъыр ёлгъа Николай Спаи ве Мемет Аппазов ёлланды. Би оларгъа элимизде къалгъан ашайтны бердик. Мен Коля эмдженинъ шеэрге барып ете биледжегине эмин эдим. Секиз куньден сонъ бу алякъаджылар сонъ дереджа такъатсызлангъан ве кыйналгъан алда аман-эсен къайтып кельдилер. Сонъки бир къач километр месафени олар юрип оламагъанларындан, йылышып кельгенлер Аппазов исе, Коля эмджени аркъасына алып, ерде сюйрелип юрьмеге меджбур олгъан (66-нджы саифе).

Мемет Аппазов акъкъында В. Яковлевнинъ «Джинает. Куреш. Интикъам» деген китабында да языла. (С., 1961)

«Эки яралыны дагълар ве дерелер ичинден он километр къадар котерип кет тик. Оларны уруштан сонъ шахтадан Чучель къазармасына авуштырдыкъ. Бири си — Аппазов агъыр яралы, къан дамарлары зарарлангъан. Къуршун курегинин тюбюнден кирип, боюнындан чыкъкъан... Аппазовгъа морфий иле укол яптылар башыны юксек котерип яткъыздылар. Яралы бутюн гедже юкълап оламады, токъ тамай оксюрди ве къан тюкюрди. Саба оны операция яптылар». (Операцияны ерли татарлардан партизан экими Ваап Джемилев япты.— Р. М. (109-нджы саифе).

Базы китапларда партизан отрядларынынъ командирлери акъкъында языла. Олардан бири Аблязиз Аединов акъкъында Е. Шамко «Кърымда 1941—1944 сенелери партизан арекети» (С., 1959) деген китабында шойле яза: «Март 13-те А. Аединовнынъ ёлбашчылыгъы алтындаки Красноармейский партизан отрядынынъ бир группасы Багъчасарай-Симферополь демирёлынынъ Почтовое (Альма) станциясы районындаки участкасына махсус операциягъа джонеди. Дженкчилер рельслерни боздылар ве душман поезды бутюнлей рельстен чыкъып, байырдан ашагъы юварланып кетти. Бу ёлда арекет баягъы вакъыт токътатылды» (46-джы саифе).

И. Вергасовнынъ «Кърым дефтерлери» (М., 1971) китабында гитлерджи баскъынджыларнен къатты урушта Балыкълава партизан отрядынынъ командири Гъафар Гъазиев къараманджа эляк олгъаны акъкъында языла (271-джи саифе). Эркянында йигирмиге якъын кърым йигити олгъан бу отряднынъ дженкявер ишлери акъкъында айры эсерлерде дефаларджа язылды. М. Барановнынъ «Кърым партизаны» адлы очерки махсус бу отряднынъ джесюр партизаны Ислям Тамакъчыгъа багъышланылгъан. Очерк Оренбург области «Южный Урал» газетасынынъ 1967 сенеси майыс 30 санында басылды. «Ислям Асанович Тамакъчыны арбий билети ве паспортынен берабер военкоматкъа чагъырдылар,— дениле очеркте.— Шу арада о Улу Ватан дженки йылларыны, партиянынъ эмиринен джебэ аркъасында къалдырылгъаныны, Кърым дагъларыны, душман арбий иншаатларында япылгъан диверсияларны хатырлады. 1941 сенесининъ кузюнде шу диверсиялардан бири ичюн Балыкълава отрядынынъ командири Артём Ткачёв Ислям Асановични дженкявер мукяфаткъа такъдим эткен эди. Лякин о, бу мукяфатны алып етиштирмеди. Отряд Севастопольден Акъ-Мечет тарафкъа авушты... Военкоматта сабыкъ дженчини тантаналы суретте къаршылап алдылар. Шу куню онынъ кокюсиндеки «Джесюрлиги ичюн», «Германия узеринден Гъалебе ичюн» медаллерине бир дженкявер мукяфат даа — Къызыл Йылдыз ордени къошулды. Шу куню о, Орду хызметине кетеджек яшлар огюнде чыкъышта булунды, озюнинъ дженкявер аркъадашлары, Севастополь мудафаасы хусусында икяе этти, джебэ аркъасында япылгъан он еди куньлик дженкявер сефер акъкъында, полисменлерни насыл якъалагъанлары, душман техникасыны насыл къыйраткъанлары хусусында сёйледи».

Бир чокъ эсерлерде къайд этильгенине коре, кърым партизан арекетининъ биринджи девиринде эсасен чешит миллет векиллеринден тизильген интернациональ теркипли отрядларнен бир сырада, эксериси кърымтатарлардан тешкил этильген айры партизан отрядлары да олгъан. Олардан бири Судакъ партизан отряды дыр. Бу отряднынъ дженкявер фаалиети акъкъында Е. Шамконынъ «Партизан сокъакъларыны бойлап» адлы (С., 1976) китабында да икяе этиле: «Судакъ отряды

душманны мувафакъиетнен ура эди. Отряднынъ командири, сабыкъ МТС директоры Эмирхан Юсуфов, комиссары — дженктен эвель Судакъ район партия комитетининъ секретары Аблязиз Османов эди. Бу ватанперверлернинъ экиси де оккупантлартъа къаршы урушларда къараманларджа эляк олдылар.

Ноябрь 22-де халкъ интикъамджылары Судакъ — Алушта ёлундаки Весёлая кою янында душман обозыны ёкъ эттилер. Обозда 19 араба ве 5 автомашина бар эди. Партизанлар бутюн машиналарны ве арабаларнынъ бир къысымыны къаядан ашагъы юварлаттылар.

Декабрь 14-те немсе батальоны эки танк ве дагъ артиллериясынынъ ярдымы иле Судакъ ве Киров отрядларына уджюм этти. Къызгъын уруштан сонъ душман озюнинъ 22 аскери ве учь офицерини гъайып этип, кери чекильмеге меджбур олды». (118-джи саифе).

Судакъ отрядынынъ дженкявер фаалиети хусусында Е. Шамконынъ «Кърымда партизан арекети» (С., 1959) адлы дигер китабындан да мисаль кетирмекни зарур санайым.

«1941 сенеси ноябрь 16-да бир батальон къадар душман аскери Лесная коюне кетен отряд базасына уджюм этти. Уруш еди саат сюрьди. Душман 40-тан зияде адамыны ве яралыны къалдырып, кери чекильди» (19-нджы саифе).

Кърымда партизан арекетини акс эттириджи китаплардан бири М. Чубнынъ «Бойле олгъан эди» адлы весикъалы повестидир (С., 1980). Лякин китапта пек чокъ несикликлер бар. Меселя, муэллиф озь эсеринде Ички-Къалай партизан отрядынынъ фаалиетине чокъ дикъкъат косьтере. Отряддаки чешит миллет векиллеринынъ: русларнынъ, украинлернинъ, еудилернинъ, булгъарларнынъ, белорусларнынъ, озьбек яхут таджикнинъ (Расулов) адлары косьтериле, амма ич бир кърым татарынынъ ады анъылмай. Эгер муэллиф озь эсерине джиддий янашкъан олса. Къалай отрядынынъ эрзакъ теминаты башлыгъы, сонъундан «Дженкявер хызметлери ичюн» медалинен мукяфатлангъан Абибулла Аметовны («Кърым Улу Ватан дженки девиринде», С., 1973. 241-джи саифе) ве дигерлерни къайд эте биле эди. Ички отряды эркянында (Ички ве Къалай отрядлары сонъундан бирлешип, бир отряды тешкиль эттилер) майор Панарин ве сиясий хадим Муедин Абденнанов (Алиме Абденнановынынъ дайысы) етекчилигиндеки 33 сынъыр бекчиси дженкчилерини хусусында да китапта ич бир шей айтылмай.

Муэллиф, партизанларгъа къаршы куреште тек татар батальоны иштирак эткенини айта, ама рус, украин ве дигер миллет векиллеринден тешкиль этильген батальонлар хусусында агъыз ачмай. Муэллиф, айны вакъытта, Кърымда оккупантлар тарафындан мейдангъа кетирильген чешит сой «комитет»лернинъ фаалиетини де дикъкъаттан четте къалдырмай. Лякин о бу меселени ялынъыз «мусульман комитетлери мисалинде айдынлата. Амма Ички-Къалай отряды арекет эткен районларда украин, рум, булгъар, эрмени комитетлери де бар эди. Меселя, Г. Бабичевнинъ «Кърым комсомоллары Улу Ватан дженкинде партиянынъ фааль ярдымджылары эдилер» серлевалы кандидатлыкъ диссертациясында: «Немсе-фашист оккупантлары Кърымнынъ бутюн ерлеринде кутьлевий суретте мусульман, рум, эрмени ве дигер миллий комитетлер тешкиль эттилер» дениле. (Киев, 1958). Бойле къыйышты-рулар окъуйыджыларнынъ бу жанрдаки эсерлерге ишанчыны эксильте ве, шубе-сиз, яшларны арбий-ватанперверлик рухунда тербиелев ишине зарар кетирелер.

Кърымда партизан арекетининъ биринджи девири акъкъындаки эсерлернинъ талай шуны косьтере ки, о девирдеки партизан отрядларынынъ аман-аман эписинде руслар, украинлер ве дигер халкъларнынъ векиллеринен бир сырада, халкъымызнынъ огъул ве къызлары партизан арекетине фааль иштирак эткенлер. Юкъарыда къайд этильгенинден башкъа, айры эсерлерде халкъымызнынъ огъуллары ве къызлары Зуя, Алушта, Киров, Симферополь ве дигер партизан отрядлары сафларында къараманане дженклешкенлери акс олуна.

Макъалемизнинъ бу болюгини биз «Красный Крым» газетасынынъ 1943 сенеси январь 12 санында басылгъан «Халкъларымызнынъ достлугъы мукъаддес ве бозулмаз» серлевалы макъаледеки «руслар ве татарлар, румлар, булгъарлар ве дигер халкъларнынъ векиллеринден ибарет партизан отрядлары джебэ аркъасында немецлерге къатий дарбелер эндирмектелер» сёзлеринен битирмек истеймиз.

Халкъымызнынъ векиллери Кърымда партизан арекетининъ экинджи девиринде де немсе баскъынджыларына къаршы курешни девам эттилер. Олар Кърымда ашагъан русларнен, украинлернен, румларнен ве дигер халкъларнынъ векиллерине берабер «эали арасында кениш суретте кутьлевий-сиясий иш алып бара, душман акъкъында разведка малюматлары эльде эте, немсе гарнизонларына уджюмлер, диверсиялар япып, душманны джиддий гъайыпларгъа огърата эдилер». («Кърым тарихы боюнджа очерклер». 4-джи къысым. С., 1967. 44-джи саифе).

1942 сенесининъ кузюнде Кърым дагъларында 400-ге якъын партизан къалгъан эди (кене шу китапнынъ 44-джи саифесинде). Бу девирге аит эсерлерде хусусан

партизан отрядынынъ комиссары Нафе Биляловнынъ, отряд разведкасы башлыгъы Къуртсеит Муратовнынъ, группа командири Мемет Молочниковнынъ, партизан Халиль Къадыевнинъ ве дигер джесюр йигитлеримизнинъ ватанперверлик ишлери акъкъында чокъ эйи сёзлер язылгъан.

1943 сенесининъ орталарында партизан аэродромына буюк самолёт къонды. Бу самолётнен Кърым дагъларына джебэ аркъасында ишлемек, анда партизан арекети ни ёлуна къоймакъ ниетинен, гонъюлли суретте, 60-къа якъын азырлыкълы, сынавлы адамлар кельди. Оларнынъ арасында Мустафа Селимов, Мемет Аппазов, Сейдали Къуртсеитов, Рамазан Муратов, Абдукерим Аширов, Сеит-Амет Ислямов, Мустафа Мамутов ве дигерлер — эписи он беш татар бар эди (М. Македонский «Кърым узеринде алев», Р. Фазыл. «Садыкълыкъ», 1979) ве башкъа китапларда Янъы кельгенлернинъ ёлбашчылыгъы алтында, дагъда сагъ къалгъанларнен бер бер, бир къач янъы партизан отряды тешкиль этильди. Бу отрядлардан биринин командири М. Македонский, комиссары Мустафа Селимов олды. Сонъра эркянъ арткъан сайын бу отрядлар бригадаларгъа ве сонъра партизан бирлешмелерине чевирильдилер. Шу вакъыттан башлап, мешур комиссар Мустафа Селимовнынъ ады пек чокъ макъалелерде ве китапларда расткеле.

«Эр бир партизан урушында олгъаны киби командирнинъ ери ве хызмети дженк ёлагъыны ярып кечювде де умумаскер башлыгъынынъ хызметинде фаркълы. Орду командири душманнынъ аскер кучюни ёкъ этювде догърудан догъру иштирак этмей, о арбий къысымнынъ артында турып, урушкъа ёлбашчылыкъ япа. Партизан командири исе энъ огде, я да мытлакъа дженкчилер арасында булунып, оларнен бирликте душмангъа къаршы дженк эте. Чатышма вакъытында партизан командирининъ ерини тайин этмек къыйын — онъа энъ зарур, энъ къыйын, энъ месуль участкада булунмакъ лязим. Шунынъ ичюн мен, штаб башлыгъы комиссар (Мустафа Селимов — Р. М.) ве командирнинъ разведка боюнджа муавини душман ёлагъыны ярып кечмек ичюн эр кеснен бирликте кете эдим», деп яза Македонский, (152-джи саифе).

М. Македонскийнинъ китабындан шу сатырларны да алмакъ истейим: «Партизан бирлешмесининъ комиссары Мустафа Селимов, джебэ аркъасы комиссары отрядларнынъ комиссарлары, сиясий хадимлер эали арасында ве дженкявер группаларда буюк сиясий ишлер алып бардылар» (182-джи саифе).

«Бирлешме комиссары Мустафа Селимов сиясий ишлер хусусында лакъырдыкетькенде манъа шойле дей эди:

— Биз ялынъыз халкъкъа, кутьлеге ишанмакъ, онъа базанмакъ керекмиз. Бизге пек чокъ чешит адамлар келелер. Бу яхшы. Олар чокълар, демек, оларны да чокъ адам биле. Шубе догъургъан адамынъ олса, оны халкъкъа косьтер. Эминим ки, бир де-бири оны мытлакъа биледир, я да энъ олмагъанда, онынъ акъкъында эшиткендир.

Бу кенъеш бизге сонъундан чокъ файда берди» (214-джи саифе).

«Бирлешме команданлыгъы, яни мен, комиссар (Мустафа Селимов — Р. М.), штаб башлыгъы озь къысымларымызнынъ дженкявер азырлыгъыны тешкермек, бригада ве отряд командирлерине фашистлернинъ макъсатларыны анълатмакъ, оларны бизим планларымызнен таныш этмек, къыскъасы, илеридеки урушлар ичюн багълы бутюн меселелерни музакере этмек ичюн бригадаларгъа джонедим. О урушларнынъ тезден башлайджагъына биз бутюнлей къаний эдик» (257-джи саифе).

Кърымтатарлар тек партизан отрядларынынъ команд рлери, комиссарлары яхут разведка башлыкълары олмакънен къалмайып, догърудан-догъру дженклерде фааль иштирак эте эдилер. Бойле джесюр партизанлардан бири Сейдали Къуртсеитовнынъ ады чокъ китапларда анъыла. Е. Шамконынъ юкъарыда анъылгъан «Кърымда партизан арекети» адлы китабында шу сёзлерни окъуймыз: «1943 сенеси август 4-те, экинджи партизан отрядынынъ Я. М. Сакович ёлбашчылыгъы алтында иш корьген патлатыджылар группасы Желябовканынъ куньдогъуш тарафында кечкен демирёлгъа чыкъты. Группа адамлары махсус алет вастасынен демирёлны патлатып, келеяткъан арбий эшелонны ёкъ эттилер. Бу вазифе мувафакъиетле эда этильгени ичюн партизан команданлыгъы Я. М. Саковичке, Сейдали Къуртсеитовгъа, Рак Степангъа ве Николай Парфёновгъа тешеккюр бильдирди» (81-джи саифе).

Кене шу муэллифнинъ «Партизан сокъакъларыны бойлап» адлы экинджи китабында намлы партизан Мемет Молочников акъкъында шойле дениле:

«Сюрен станциясы бизим Севастополь — Симферополь ёлундаки нокъталарымыздан бири. Партизанлар бу ерде душмангъа сыкъ-сыкъ уджюм этелер. Георгий Грузинов, Мемет Молочников, Николай Гордиенко, Сергей Половчень, Владимир Олейников, Дмитрий Аверьянов ёлбашчылыгъы алтында арекет эткен патлатыджылар группалары Сюрен станциясы янында чокъ душман эшелонларыны патлатмытылар.

Меселя, 1943 сенеси апрель 29-да Мемет Молочников ёлбашчылыгъы алтында партизан группасы Севастопольден Симферопольге кетеяткъан фашист эшелонны патлатып, оны кокке савурды» (59-джы саифе).

Бир чокъ китапларда 1943 сенеси гитлерджилернен урушувда къараманджа олгъан джесюр партизан Мемет Аппазов акъкъында языла. М. Македонскийнинъ китабындаки шу сёзлерге дикъкъат этинъиз: «Миша (Мемет — Р. М.) — разведкаджы. О айры группагъа командирлик япты, сонъ дередже джесюр адам эди. Урушларда косьтерген къараманлыгъы ичюн дженкявер Къызыл Байракъ орденинен мукяфатланды. Аппазовнынъ фашистлерге нефрети о дередже бююк эди ки, о: «Меним нефретимни ялынъыз геберип яткъан я да эсир алынгъан гитлерджи къозгъамай»,— дей эди. Бу нефрет онъа аджайип дженкчи олмагъа, онларны амансызджа кырмагъа ярдым этти. Аппазовнынъ къараманлыкълары акъкъында Совинформбюронынъ хаберлеринде айтылмаса да, онынъ ады бутюн дагъдакилернинъ тилинде дестан олгъан эди. Шимди о, бир элинен душманнынъ богъазына япышып, дигер элинен белиндеки пычагъыны чыкъарды. Бу арада терек артында сакъланып атеш ачкъан немсе автоматчысынынъ къуршуны оны ерге серди...» (153-джи саифе).

1942-1943 сенелеринде Совет команданлыгъынынъ хусусий авалеси иле Кърымгъа ёлланылгъан орду разведкаджылары арасында да халкъымызнынъ шанлы огъул ве къызлары бар эди. Оларнынъ бири Сераджедин Менаджиев акъкъында С. Славичнынъ «Георгий Веретенниковнынъ аятындан» адлы весикъалы повестинде языла. (Киев, 1974).

«Группанынъ етекчиси Сергей Менаджиев («Смуглый») озюнинъ эвине учюнъкъта эди демек мумкюн. О кърымлы. Озю асыл денъизджи, разведка хызметининъ ветераны. Дженктен чокъ йыллар эвельси чёль койлеринден бири Семь-Колодезей коюнде оджалыкъ япты. Шимди о «бизни нелер беклей, партизанларны тез тапып олурмы экенмиз?» деп тюшюнсе керек. Къыш агъыр эди. Джебэ Сталинградгъа барып етти, уруш ёлагъы Кавказ дагъларына джылышты. Разведка группалары да ёнетиле ве базан изсиз ёкъ ола эдилер.

«Смуглый»нынъ группагъа етекчи тайинленгени тесадюфий ал дегиль. О, эм джесарет, эм акъыл, эм де акъикъий медениет саиби. Ермаш онынъ акъкъында: «Шашыладжакъ дереджеде джесюр адам»,— дей. Эбет, онъа ишанмакъ мумкин. Сергейни анда джиддий ишлер беклейлер. О ишлер исе адамдан сонъ дередже къавий ираде, юксек хассиет талап эте. Шунынъ ичюн бу муим вазифени команданлыкъ онъа авале этти. О, ялы боюнда ерлешкен словак дивизиясынынъ командири иле багъланып, словакларны бизим тарафымызгъа джельп этмеге борджлы эди. Бираз вакъыттан сонъ партизан отрядларымызгъа, акъикъатен, бир чокъ словак дженкчилери келип къошулдылар» (169-джы саифе).

Сераджедин Менаджиев озь вазифесини мувафакъиетле эда эткен сонъ, озю де партизанларгъа келип къошулды. 1943 сенесининъ сонъунда партизан отрядынынъ комиссары вазифесине тайин этильди («Юность» журналы, 1971 с. № 8, 53-джи саифе).

Сераджедин Менаджиевнинъ ватанперверлик, дженкявер ишлери хусусында Ю. Стрехниннинъ «Сакъаллы»нынъ отряды» адлы весикъалы повестинде де (Москва, 1962) тафсилятлы суретте икяе этиле. Ватанымыз, Сераджедин Менаджиевнинъ къараманлыгъына мунасип къыймет кесип, оны дженкявер Къызыл Байракъ ве Къызыл Йылдыз орденлеринен такъдирледи (31-джи саифе).

Орду разведкаджылары арасында халкъымызнынъ шанлы къызы, 19 яшында комсомол Алиме Абденнановынынъ ады айрыджа шуретнен анъыла. 1973 сенеси Москвада нешир этильген «Разведкаджыларнынъ озь адлары бар» деген китапта Алиме Абденнановынынъ буюк джесарет иле ашлангъан ватанперверлик фаалиетине айры очерк багъышланылгъан ве фото-суретлери къоюлгъан. Очеркте шейле сатырлар бар: «Энди белли олды ки, Хусусий Денъиз яны Ордусынынъ арбий разведкаджысы Алиме Абденнанова — «София» (онынъле алякъа 1944 сенесининъ февралинде кесильди) ве джеллятларгъа агъызыны ачмагъан Аня — экиси бир киши экен. Алименинъ — «София»нынъ къараманлыгъы бутюнлей малюм олды. Онынъ ёллагъан 81 радиограммасы совет команданлыгъы ичюн Керчь ярым адасындаки душман аскерлерининъ мыкъдары, силясы, арбий техникасы ерлешкен ерлери хусусында сонъ дередже кыймети малюматлар эди» (8-джи саифе).

«Радиограмма № 16. 19. 10. 43 с. Семь-Колодезей коюнде румынлернинъ учюнджи пияде аскер дивизиясынынъ штабы булуна. Штаб бинасы ташёлдан 200 метр шимальде, тёпеси беяз тенекенен орьтюли. Онынъ янында алякъа нокътасы бар. Семь-Колодезей станциясында, демирёлдан 400 метр дженюп-гъарпта, эвельки мектеп яндаки мейданлыкъта ер астында ерлешкен якъарлыкъ склады бар».

«Радиограмма № 39. 26. 11. 43 с. Султановка районы патруллер иле сарылы, ерлер адамлар ичюн ясакъ зона деп илян этильди. Анда немсе ордусы штабы бар...»

«Радиограмма № 7. 14. 01. 44 с. Багерово аэродромына юк самолётлары иле

аскерлер кетириле... Январь 13-те ташёлдан джебэ бетке снарядлар иле толу 8 автомашина кечип кетти...»

Риза Фазылнынъ «Аналар яш экенде» (Ташкент, 1979) адлы китабындаки Алиме Абденнановагъа багъышлангъан очеркте Алиме Абденнановаты дженкявер мукяфаткъа такъдим этюв ичюн Хусусий Денъиз яны Ордусынынъ эмири бутюнлей кетириле. Эмирде шойле дениле: «Абденнанова аркъадаш душман арбий кучьлери булунгъан ерлерде чалышып, Керчь ярым адасындаки мудафаа иншаатларынынъ системасыны огренди. Семь-Колодезей районында ве башкъа койлерде душман къысымлары ве штаблары тургъан ерлерни бельгиледи. Душман къысымлары Тамань ярым адасындан кери чекилеяткъанда, душманнынъ къайсы тарафкъа джонегени акъкъында команданлыкъкъа там догъру малюмат берип турды... Онынъ малюматлары эсасында бизим авиациямыз фашист аскерлерининъ арбий сафларыны ве топлы тургъан ерлерини дефаларджа бомбалады» (27-джи саифе).

Весикъалы-бедиий эдебиятта джебэ аркъасында диверсия, разведка ве тешвикъат ишлери алып барув ичюн 1942-1943 сенелери Кърымгъа самолёт иле ташланылгъан дигер татар йигитлери ве къызлары акъкъында да языла. Судакъ район иджра комитетининъ сабыкъ реиси Къадыр Аметов (З. Ниязиева. «Дагълар башында», Ташкент, 1971. 95-джи саифе), орду разведкаджысы Зевадин Тейфуков (Черкез-Али. «Он дёрт йыл флотта». «Ленин байрагъы», 1966 с. октябрь 27), Къызыл Орду командири Къарахан Къараманов (И. Асанин, Б. Умеров. «Къартийнинъ хатресинде». «Ленин байрагъы», 1966 с. декабрь 5), уйкен лейтенант Осман Лёманов (А. Умеров. «Ешиль-Къая». «Л. Б.». 1969 с. майыс 13), комсомол къыз Наджие Кямилева (Риза Фазыл. «Аналар яш экенде», 110-джы саифе) ве дигерлери.

1943 сенесининъ къыш айларында Кърым партизанларынынъ емек иле темин меселеси пек агъыр олды. Оларгъа бу девирде партизан отрядлары булунгъан районларнынъ этрафларындаки койлернинъ ерли эалиси чокъ ярдым этти. И. Гринёвнынъ «Сынъырджы» журналында (1943 с. № 22) басылгъан «Кърым дагъларында» серлевалы очеркинде бойле ватанперверлик аркетлеринден бир мисаль кетириле:

«Бир кунь бизим постумызгъа учь татар къарты кельди ве: «бизге энъ буюгинъиз керек»,— дедилер. Олар менимле джиддий суретте селямлашты, отрядгъа бахшыш такъдим этмек истегенлерини анълаттылар. Партизанлар ашайттан зорлукъ чеккенлерини эшиткен бу ватанперверлер бир сюрю къойны дагъгъа айдап кетирген ве белли бир ерге сакълагъанлар. Койлюлернинъ чырайында насылдыр гъурур ве бахт аляметлери сезильмекте эди.

Ерли эалининъ партизанларгъа япкъан бу къардашлыкъ ярдымы пек чокъ мисаллерден биридир. Шунынъ ичюн душманнынъ не джезалав экспедициялары, не даимий суретте дагъны «тарап чыкъувлары», не ёлларны чокътан-чокъ сакъчыларнен пекитювлери — ич бири халкъ интикъамджыларынынъ аркетлерине джиддий суретте кедер этип оламады» (34-джи саифе).

Партизан аркетининъ бу девиринде Кърымда гитлерджилер ордусында рус, украин, татар, гурджи, эрмени, азербайджан, озьбек, къыргъыз ве дигер миллет векиллеринден тешкиль этильген «гонъюлли» къысымлар хызмет этмекте эдилер. («Кърым Улу Ватан дженки йылларында». 1941-1945, С., 1973 с. 279-джы саифе. И. Вергасов. «Буюк орманнынъ аскерлери», «Звезда» журналы, 1968 с. № —2, 65-джи саифе). Душман аскерлерининъ бу «гонъюлли» къысымларынен куреште, о къысымларгъа зорнен, къоркъузып джельп этильгенлер арасында анълатув ишлери алып барувда ве оларны дагъгъа, партизанлар сафына кечирювде де халкъымызнынъ векиллери фааль ишлер яптылар. (З. Ниязиева. «Дагълар башында», (Ташкент, 1971) «И. Вергасов. «Кърым дефтерлери», «М., 1971). Меселя, «Гизли хызмет къараманлары» джыйынтыгъында (М., 1972 с. 2-джи нешир) шойле мисаль кетириле:

«1943 сенесининъ кузюнде Дженюбий партизан бирлешмесине (Командири М. А. Македонский, комиссары Мустафа Селимов) душманнынъ гонъюлли къысымларындан 60 кишилик бутюн бир отряд къачып келип къошулды. Отрядынынъ етекчиси немселерге эсир тюшкен Къызыл Орду майоры П. Т. Гвалия эди. Башкъа дженкчилернен текмилленильген бу отряд сонъра фашистлернен фааль дженклешти. Декабрь айында 16 кубань къазагъы РАО («Рус азатлыкъ ордусы» — Р. М.) къысымларындан къачып И. И. Урсол етекчилигиндеки партизан отрядына (комиссары С. Ислямов.— Р. М.) келип къошулды. Сарабуздаки гизли тешкилят азалары РАО къысымларындан 61 кишини дагъгъа къачырып, партизанларгъа къошулмаларына ярдым эттилер» (65-джи саифе).

Бу болюктеки мисаллерни «Красный Крым» газетасынынъ 1943 сенеси сентябрь 24 санында дердж этильген «Татар халкъынынъ огъул ве къызлары» серлевалы макъаледеки шу сатырларнен екюнлеймиз: «Кърым халкъынынъ бинълернен энъ яхшы огъуллары рус халкъынен, Советлер Бирлигиндеки дигер халкъларнен омуз-омузгъа келип, немсе-фашист баскъынджыларына къаршы буюк джесарет иле дженклешмектелер. Къызыл Орду сафларында, партизан отрядларында русларнен бирликте татар халкъынынъ огъул ве къызлары да озь Ватанынынъ азат-

ыгъы ве мустакъиллиги огърунда къараманане курешерек, фашистлерни амансыз-дже къыралар!»

Партизан арекетининъ учюнджи девиринде (1943 с. ноябрьден 1944 с. апрельге-дже) халкъымызнынъ векиллери гитлерджилерге къаршы куреште даа фааль ве даа кутьлевий суретте иштирак эттилер.

А. Грылевнинъ «Днепр. Карпат. Кърым». (М., 1979) адлы китабындан шу сатырларны алайыкъ: «Операция башлайджакъ вакъытта джебэ аркъасында 4,5 бинъге якъын адамдан ибарет партизан отрядлары олгъаныны къайд этмек лязим. Партизан къуветлери, Шималий, Шаркъий ве Дженюбий бирлешмелерини тешкиль эттилер. Шималий ве Шаркъий бирлешмелер экишер бригададан, Дженюбий бирлешме учь бригададан ибарет эди. Бу еди бригада 28 отрядны бирлештире эди. Озюнинъ эркяны джеэтинден энъ кучьлюси Дженюбий бирлешме эди (командири М. А. Македонский, комиссары М. В. Селимов). Онынъ эркянына эки бинъден зияде партизан топланды. Бу бирлешме Кърымнынъ дженюбий къысымынынъ дагъ районларында арекет этти, 860 кишиден ибарет Шималий бирлешме (командири П. Р. Ямпольский, комиссары Н. Д. Луговой) Къарасувбазарнынъ дженюбиндеки дагъларда, 680 кишиден ибарет Шаркъий бирлешме исе (командири В. С. Кузнецов, комиссары Р. Ш. Мустафаев) Эски-Кърым дагъларында арекет эттилер» (223-нджи саифе).

Партизан отрядларынынъ эркянында фашистлернен амансыз куреште халкъымызнынъ не къадар векили иштирак эткени акъкъында там малюмат тапмакъ къыйын. Лякин оларнынъ учюнджи девирде душмангъа къаршы куреште туткъан ерлери ве хызметлери, комиссарларнынъ эркяны халкъымызнынъ партизан арекетинде не дередже фааль иштирак эткенини бельгилемеге имкян бере. Меселя, учь бирлешмеден экисининъ комиссарлары: Мустафа Селимов ве Рефат Мустафаев, еди бригада комиссарындан экиси — Иззет Хайруллаев ве Джеппар Колесников, 28 отряд комиссарындан исе оны (Мемет Молочников, Рамазан Муратов, Халиль Аметов, Абдулкерим Аширов, Аблязиз Османов, Мустафа Мамутов, Асан Эмиров, Сеит-Амет Ислямов, Талят Тынчеров, Сераджедин Менаджиев) кърымтатарлар эди.

Партизан йигит ве къызларымызнынъ конкрет дженкявер фаалиетлери де весикъалы-бедиий эдебиятта тафсилятлы суретте акс этильди. А. Саркисяннынъ «Къараман Кавказ къызлары» (Баку, 1965) китабында Фатма Селимованынъ 8-нджи партизан отрядыны тешкиль этювдеки фаалиети (бу отряднынъ учьте бир къысымы бизим халкътан эди) яхшы косьтериле.

«Секизинджи отрядда хусусан Фатма Селимова озюнинъ джесюрлиги иле мешур эди. Къызыл Орду къысымларынен багъланувны ве онынъ саесинде Кърым партизан арекети штабынен алякъа эльде этювни, эр адымда душман элине тюшюв хавфы олгъаныны бакъмадан, анджакъ о япа бильди. Лякин бир кунь, умютсизден, беля кельди. Янъы адамларнен берабер отрядгъа сокъулгъан саткъыннынъ хасислиги нетиджесинде 29 киши, шу джумледен отряд командири Мамед Алиев, штаб башлыгъы Сабит Гаджиев, Фатма Селимова ве дигерлер немселер тарафындан якъаландылар. Керчек, оларнынъ чокъусы къачып къуртулдылар. Фатма Маркур юкюне барып чыкъты, Сабит Гаджиев — Судакъкъа, тап Херсондан къачкъан отряд командири Мамед Алиев исе Коккозь дагъларына кетти. Бутюн аркъадашларнен янъыдан алякъа багъламакъ керек олды. Бу ишни кене Фатма озь устюне алды.

«Биз 1943 сенеси октябрь 10-да Селимованынъ ярдымынен Коккозь дагъларында бир ерге топландыкъ ве партизан арекетининъ штабынен багъланып, кене окку-пантларнен курешке кириштик»,— деп яза отряд командири Алиев озюнинъ Дженюбий бирлешме штабына ёллагъан ресмий кягъытында.

1944 сенесининъ февралинде, отряднынъ дженкявер фаалиети энъ зияде кенишлеген вакъытта, онынъ эркянында 136 партизан бар эди.

Гитлерджилер халкъ интикъамджыларыны къамачавгъа алып, бир кереден урып ёкъ этмек ниетинен март 9-да Къувуш, Стиля, Буюк-Озенбаш киби ве дигер партизан койлерине чокъ мыкъдарда аскер ёлладылар. Душман бу макъсатнен бир къач пияде аскер батальоныны уджюмге джиберип, оларны танклар, артиллерия ве самолётлар ярдымынен темин этти. Душман иле урушны, бириндже сырасында, Алиев команданлыгъы алтындаки 8-джи партизан отряды (комиссары Абдулкерим Аширов) башлады. Отряд бутюнлей къамачавгъа къалувдан къуртулып, Стиля сокъагъына чыкъты ве къуветини топлап мувафакъиетле акс уджюмге кечти. Бу уджюмде Фатма Селимова да иштирак этти. Фатма, 8-джи отряднынъ Алушта-Ялта ёлунда фашистлернен алып баргъан ве бутюн Кърымгъа намы кеткен чатышувында да джесарет косьтерди». (133-джи саифе).

Шаркъий бирлешме сафларында курешкен кърымлыларнынъ дженкявер ишлери де китапларда ер тапты. Меселя, Е. Шамконынъ «Партизан сокъакъларыны бойлап» адлы китабында (С., 1969) Талят Тынчеровнынъ ады анъыла.

«Фашистлер Зуя дагъларыны «тарап» чыкъкъан сонъ, озь аскерлерин Шаркъий бирлешменинъ отрядлары булунгъан районгъа авуштырдылар. Къы устюнде 2-джи партизан бригадасы мудафаада. Душман, партизан отрядлар тургъан ерге сабадан топлардан ве миномётлардан атеш ачты. Январь 16 ве 17-д партизанлар душманнынъ арды-сыра шиддетли уджюмлерини урып къайтардылар Арадаки тёпелик бир къач дефа эльден — эльге кечти. Фашистлер пек чокъ гъай ыпларгъа огърасалар да, уджюмлерини токътатмадылар. Отряд командирлер Н. Косушка, Я. Кушнир, Н. Галич, Т. Тынчеров бу уджюмлерни къараманджа уры къайтардылар...» (102-джи саифе).

Бизге весикъалы-бедиий эсерлерде Шаркъий бирлешме партизанларынынъ гиз ли тешкилятлар иле алякъалары хусусында материаллар да расткельди. Е. Шам конынъ «Партизан сокъакъларыны бойлап» адлы китабында шойле языла:

«Партизан отрядынынъ комиссары Виктор Денисов, партизан бригадасы ко мандирининъ разведка боюнджа муавини Абдул Садыкъов ве комиссарнын комсомол ишлеринде ярдымджысы Евгений Елагин группа иле (Криничное ко юндеки гизли тешкилят азаларынен — Р. М.) алякъа тута эдилер».

Область партия архивинде дигер партизан документлери арасында бу груп пагъа аит эмирлернинъ ве весикъаларнынъ бир къысымы да сакъланып къалгъан Олардан бирини косьтеремиз. Абдул Садыкъов гизли тешкилят азаларына шойле яза: «Къыйметли достлар! Сизинъ мектюбинъизни алдым. Бутюн вазифелерни эд этмеге азыр олгъанынъызгъа гъает мемнюним. Лякин шахсий силя хусусында риджанъызны ерине кетирип оламайым. Зайыф магнитли миналарны да шимди ёллап оламайым. Ишни башламакъ ичюн сизге 8 кг. тол, запал ве бикфорд йип ёллайым. Шимди бизим эсас вазифемиз силя ве бензин анбарларыны патлатмакъ душман техникасыны, топларыны, машина ве коммуникацияларыны иште чыкъармакътыр. Душмангъа силя ихтиятларыны бир ерде топлу тутмагъа имкян бермемек керек. Къыскъасы, душмангъа зарар кетирмек ичюн эр шейни патлат макъ, якъмакъ, зарарламакъ керек...

Къыйметли аркъадашлар, сизге бутюн партизанлардан селям» (100-джи саифе).

Шималий бирлешмедеки партизанлар да оккупантларнен амансызджа куреш тилер. Е. Шамконынъ «Кърымда партизан арекети» китабында шойле язылгъан

«Янъы отрядларда яшлар чокъ эди. Оларны тешкилятландырмакъ ичюн комсо мол хадимлери керек эди. Ноябрь 2-де Кърым партизан штабына телеграмма ёлла нылды: «Янъы кельгенлер арасында яшлар чокъ. Чокъча комсомол хадимлери ёлламанъызны риджа этемиз. И. И. Гончаров, А. Чернусь, Д. Ирих...» (89-джы саи фе). Диляра Ирих Шималий бирлешменинъ 20-джи отряды комиссарынынъ комсо мол ишлери боюнджа ярдымджысы эди. («Л. Б.» 1964 с. март 8). Бу отрядны комиссары исе Асан Эмиров эди.

Халкъымызнынъ огъул ве къызлары Шималий бирлешменинъ бутюн отрядла рында да бар эдилер. Олардан бири 18-джи партизан отрядынынъ сиясий хадим Сейдали Къуртсеитовнынъ ады эсерлерде чокъ анъыла.

Е. Степановнынъ «Партизан ёлларыны бойлап» (Улан-Удэ, 1967) адлы китабын да шу сатырларны окъуймыз: «Биз дженкявер достумыз Сейдали Къуртсеитовны насыл эляк олгъаныны разведкаджылардан эшиттик. Олар Сейдалининъ джеседи ни Къолай-Батыр янында расткетиргенлер. О, бутюн тени яралы, къанлы алда терек пытагъына асувлы тура экен. Кокюсине къызыл йылдыз шекилини ойгъанлар ве бойнуна: «Эр бир партизаннынъ алы бойле оладжакъ» сёзлери язувлы тахта аскъанлар. Достларынынъ эляк олгъаныны эшиткен дженкчилер аякъ устюне ту рып, шапкелерини чыкъардылар ве онынъ эляки ичюн душмандан интикъам ал магъа ант эттилер» (271-джи саифе).

Весикъалы-бедиий эдебиятта кетирильген чокътан-чокъ мисаллер Кърым халкъынынъ огъуллары ве къызлары улькени, партизан арекетининъ учюнджи девиринде де немсе баскъынджыларындан азат этювге дегерли иссе къошкъанла рыны ачыкъ-айдын косьтерелер. Къара денъиз флоты сиясий идаресининъ 1943 се неси сонъуна аит весикъаларындан биринде: «Ят унсурларгъа, баскъынджыларгъа къаршы улу куреште Кърымда яшагъан бутюн миллетлер: руслар, татарлар, укра инлер ве башкъалар фааль иштирак этелер», — деп язылды. («Бойсунмагъан Кърым». 1943, 23-джи саифе)..

Айны бу джыйынтыкъта Кърымдаки гизли-ватанперверлик арекетининъ ин тернациональ характери айрыджа къайд этиле: «Колхозджылар, ишчилер ве зия лылар кутьлеси — татарлар, руслар, украинлер ве дигерлер баскъынджыларгъа къаршылыкъ косьтере, партизан отрядларыны текмиллей, оларгъа къол тута ве немсе оккупантларына къаршы амансыз куреш алып баралар» (9-джы саифе). Корьгенимиз киби, бу сырада халкъымызнынъ ады бириндже ерде анъыла. Бу тесадюфий ал дегиль. Халкъымызнынъ бинълернен энъ яхшы огъуллары ве къызла ры акъикъатен оккупациянынъ бириндже куньлеринден башлап гизли тешкилят ларда, партизан сафларында немсе баскъынджыларына къатий къаршылыкъ кос-

терди, оларнен амансыз курешти, партизан отрядларына фааль ве даимий ярдым косьтерди, Къызыл Орду команданлыгъыны душман акъкъында зарур ве къыйметли малюматларнен темин этип турдылар. Меселя, Кърым область партия комитетининъ 1942 сенеси ноябрь 18-де къабул эткен «Татарларнынъ партизанларгъа мунасебетлерине кьыймет кесювдеки янълышлар, о янълышларнынъ огюни алув ве татар эалиси арасында сиясий ишни къуветлендирюв хусусындаки» къарарында: «Кърымнынъ бутюн эалиси киби, ерли татарлар да эсас эксериетинен немсе-румын баскъынджыларына нефрет беслемекте», — деп къайд этиле.

Бир мисаль даа: «Кърым эалиси, хусусан дагъ этеги районларынынъ адамлары, баскъынджыларнен фааль курешке котерильди. Койлернинъ эалиси бутюн кьыяларыны топлап, дагъгъа партизан болюклерине кече эдилер. Ялынъыз 1943 сенесининъ ноябринде отрядларгъа ерли халкътан бинъден зияде адам кельди. Дагъ этеги койлеринде яшагъан ве дагъгъа кетмегенлер партизан отрядларына ашайтнен даимий суретте ярдым эте, айны заманда, партизанларны душманнынъ макъсатлары акъкъында зарур малюматларнен темин эте эдилер: Б. Яковлев. «Джинает. Куреш. Интикъам». С., 1961 с. 177-джи саифе).

Е. Шамконынъ «Кърымда партизан арекети» китабында шойле языла:

«Гитлерджилер татар буржуа миллетчилери, джинаетчилер, кулаклар, сабыкъ беязгвардиялы офицерлер киби ватан саткъынларындан мааллий идаре органлары, район ве шеэр идарелери тешкиль эттилер. Койлерде старосталар тайин этильди. Шеэр ве район полис идарелери мейдангъа кетирильди, койлерде полисменлер тайин этильди. Олар немселерге совет адамларыны Германиягъа айдамагъа, халкътан налог алмагъа, совет-партия активини, партизан аилелерини ве «янъы низам»гъа итаат этмегенлерни сечип тапмагъа ярдым эттилер» (31-джи саифе). Бу сёзлерни конкретлештирип, Кърымдаки ири шеэрлернинъ бургомистрлерини косьтерейик: Симферопольнинъ бургомистри — Севастьянов, Севастопольнинъ бургомистри — Супрягин, Керчьнинъ бургомистри — Токарев, Феодосиянынъ бургомистри — Гурзинов, Ялтанынъ бургомистри — Мальцев, Къарасувбазарнынъ бургомистри — Эреджепов эди. («Бойсунмагъан Кърым». 1943 с. 10-джы саифе. И. Генов. «Партизаннынъ куньделик дефтери». С., 1963 с. 46-джы саифе; Б. Яковлев. «Джинает. Куреш. Интикъам.» С., 1961 с. 59-джы саифе; К. Симонов. «Кърымдан мектюплер». «Красная звезда» газетасы, 1942 с., январь 10). Бу адамларнынъ ич юзьлери весикъалы-бедиий эсерлерде шойле сатырларда ачыла:

«1941 сенесининъ кузюнде Феодосиянынъ бириндже бургомистри та 1912 сенесинден немсе шпионы Андржеевский деген адам олды. Сонъра онынъ ерине къадыны ве къардашы энди чокътан немселерге хызмет эткен Гурзинов кельди... Керчьте шеэр галавасы вазифесинде, эвельде буюк Мариенталь имениесининъ сабыкъ идареджиси, чар вакътында батракъларны аджувсыз суретте котеклеген Токарев чалышты». («Бойсунмагъан Кърым», 10-джы саифе).

«Севастополь полиция идаресининъ башлыгъы Корчминов коммунистлерни, комсомолларны ве месуль совет хадимлерини излей, якъалай, тутып жандармериягъа ве СД джеллятлары элине теслим эте. Оларны анда ата эдилер» (Б. Яковлев. «Джинает. Куреш. Интикъам». 266-джы саифе).

«Евпатория полис идаресининъ башлыгъы Салмин Федор Иванович, Краснодар къыесининъ Лабинск районындаки Вознесенская станциясында догъгъан, 33 яшында. Бильгиси башлангъыч дередже, къайдадыр бир колхозда чалышкъан. Перекоп шындаки уруш вакътында ордудан къачып, дезертир олгъан. Джанавар къыяфетли бу адам совет кишилерини атып ольдюрювлерде даима иштирак этип, шахсен озю оларнен кишини аткъан» (А. Кочкуров, В. Галкин. «Оларнынъ эллери къанлы». Ялта. «Курортная газета», 1972 с. январь 2).

«Керчьте шеэр полиция идаресининъ башлыгъы вазифесине Ватан саткъыны Погореловны, Войков адына къасабада онынъ муавини вазифесине, айны озю киби саткъын Годынни тайин эттилер». (Б. Яковлев, юкъарыдаки эсери. 26-джы саифе).

«1942 сенеси майыс айында Шорин Ялта полис идаресине инспектор вазифесине авушты, сонъра СД-нинъ Ялта болюги хавфсызлыкъ идаресининъ башлыгъы олды. Совет кишилерине къылынды, оларны апсханелерге къапатты, къыйнады, СД-ге хызмет ичюн саткъынлардан адамлар джельп этти, оларны гизли тешкилят азалары ве айры ватанперверлерни къыдырып тапув, такъип этюв ишлерине ёллады» (айны шу китапта. 228-джи саифе).

«Алушта шеэр ве район галавасы янындаки болюкнинъ башлыгъы вазифесине «мусульман комитети»нинъ векили Усеин Измайлов, СС-нинъ шеэр болюги янындаки полис идаресининъ башлыгъы вазифесине исе Сеит-Мемет Черман тайин этильди». (Айны шу китапта. 69-джы саифе).

Партизанлар ве гизли тешкилят азалары, баскъынджыларгъа дини ве иманынен хызмет этиджи бургомистрлерни ве полисменлерни даимий суретте излеп, якъалап къайып эте эдилер. Ватанпервер рухлы эали ве, шу джумледен, кърымтатарлар, бу

чешит сой саткъынларны тапып якъаламагъа ярдым эте эдилер. Иште, бир къач мисаль:

«Ерли эалинен яхшы мунасебет эльде эттик. Хусусан Сатана ве Кокташ койлеринде партизанларны буюк хошнутлыкънен къаршылап алалар, — деп къайд этиле 2-джи партизан районы комиссарынынъ рапортында. — Ерли эали саткъынларны якъалавда партизанларгъа ярдым эте». (Айны шу китапта, 157-джи саифе).

Шуны къайд этмели ки, 1942 сенесининъ октябринден 1943 сенесининъ август айынадже чокъ миллетли Кърым эмекдарларынынъ гизли-ватанперверлик арекетине халкъымызнынъ шанлы огълу Рефат Мустафаев ёлбашчылыкъ япты. Бедиий-весикъалы эдебиятта онынъ фаалиетининъ бу тарафы да акс олуна:

«Октябрь 4. Бизге Кърым область партия комитетининъ секретары Петр Романович Ямпольский кельди. О, Мустафаев, Луговой ве бу сатырларнынъ муэллифи эркянында гизли область партия комитети тешкиль этюв акъкъында, къарар кетирди». (И. Генов. «Йылнынъ дёрт мевсими». М., 1969. 169-джы саифе).

«Октябрь 25. Самолётлар бизге дёрт геджеден бери эрзакъ ве силя кетирелер, бизден, дагъдан исе яралыларны, хасталарны алып кетелер. Биз гизли область партия комитетининъ меджлисини кечирдик. Генов, Мустафаевни гизли партия ишлеринен таныш этсин ве самолётнен Сочиге кетсин, деген къарар къабул олундыы» (172-джи саифе).

Симферопольде энъ буюк гизли-ватанперверлик тешкиляты, анджакъ бу девирде, гизли область партия комитетине Рефат Мустафаев ёлбашчылыкъ япкъан вакъытта мейдангъа кетирильген эди ки, эркяны эсасен кърымтатарлардан ибарет бу гизли тешкиляткъа партиянынъ садыкъ огълу, джесюр ватанпервер Абдулла Дагъджы реберлик япты. (З. Ниязиева. «Дагълар башында»).

Тарих илимлери кандидаты Е. Шамко бу акъта шойле яза: «Симферопольде о вакъытта бир къач гизли группа ве тешкилят бар эди. Олардан энъ буюги «Дядя Володя»нынъ тешкиляты эди. О, Симферопольге 1942 сенесининъ кузюнде ёлланылды. Анда ерли коммунистлернен, партияда олмагъан ватанперверлернен багъланып, бир къач гизли группа тешкиль этти. Сонъра о группалар бир ири гизли тешкиляткъа бирлештирильди. Консерва заводы устаханелериндеки, электрик станциясы, шеэр хастаханеси ве китапханедеки ватанперверлер онынъ ёлбашчылыгъы алтында чалыштылар». («Кърымда партизан арекети». 1959. 75-джи саифе.). Бу гизли тешкилятнынъ азалары партизанларны эрзакъ иле темин эте, эали арасында фашистлерге къаршы тешвикъат алып бара, душман аскерлери акъкъында разведка малюматлары топлай, диверсиялар япа эдилер. Тешкилятнынъ бу ишлери 1972 сенеси Москвада чыкъарылгъан «Гизли хызмет къараманлары» адлы китапта шойле акс этиле: «Хусусан Симферопольдеки «Дядя Володя»нынъ (гизли тешкилят ёлбашчысы А. Дагъджынынъ гизли лагъабы) гизли тешкилят азалары баскъынджыларгъа айрыджа зыкъы бере эдилер. Олар чешит ишханелерде чалышаракъ, немселерге къаршы мунтазам суретте диверсиялар япа, кутьлевий суретте ишнинъ токътатылмасына наиль ола эдилер. Меселя, 1 Майыс адына консерва заводында арекет эткен гизли группа заводнынъ донатмаларыны дефалярджа узун муддетке иштен чыкъарды. Нетиджеде, пек чокъ хам махсулат бозулды ве ёкъ этильди. Гизли тешкилят азалары немсе ордусына чалышкъан макарон фабрикасыны бир къач кере иштен чыкъардылар, онынъ анбарларындан чокъ мыкъдарда ун ве дигер махсулатларны чыкъарып, партизанларнынъ ве Къызыл Орду дженкчилерининъ къоранталарына дагъыттылар. Гизли область партия комитети, «Дядя Володя»нынъ реберлиги алтындаки тешкилят тарафындан ипылгъан ишлерге юксек къыймет кести. Абдулла Дагъджыгъа ёлланылгъан мектюпте гизли обком азалары шу фикирлерни яздылар:

«Сизинъ мектюбинъизни, япкъан ишлеринъиз акъкъында къыскъа эсабатны ве разведка малюматларыны алдыкъ. Сизге ве Сизинъ аркъадашларынъызгъа бу ишлеринъиз ичюн юректен тешеккюр этемиз. Ишанамыз ки, Сизинъ эр биринъизнинъ ишлеринъиз кеткен сайын даа зияде яхшылашыр ве совет ватанперверлерининъ гитлерджилерге бойсунмагъан Кърым топрагъында душмангъа къаршы дарбелери даа зияде артар» (67-джи саифе).

Немселерге къаршы гизли ватанперверлик тешкилятлары бутюн районларда тешкиль этильди. Оларда да халкъымызнынъ векиллери бар эди. Меселя, Советлер Бирлиги Къараманы В. Ревякин ёлбашчылыгъы алтында чалышкъан Севастопольдеки гизли тешкилят ихтиярындаки энъ фаалиетли группалардан бирининъ етекчиси татар къызы, комсомолка Наиле Велиева эди.

Бу шанлы ватанпервернинъ джесюр ишлери акъкъында чокъ китапларда язылды. Б. Азвукиннинъ «Севастополь гизли тешкилятынынъ ишлери» деген весикъалы повестинде (М., 1971) шойле дениле: «Шеэрде, апсханеге, Михайловдан ве Орловдан башкъа Галина ве Вася Прокопенколар, Александр Мякота, Андрей Мосюк, Нелли Велиева ве къардашы Рефат ве дигерлер къапатылдылар». (198-джи саифе).

И. Козлов исе «Кърым гизли тешкилятларында» китабында Наиле акъкъында шойле яза:

«Нелли шенъ ве гъамсыз чеъреси алтында, озюнинъ акъикъий кергин аятыны, гизли чалышкъан комсомолканынъ аятыны аджайип усталыкънен сакъламагъа биле эди. Атик ве акъыллы бу къыз румын матросларынен корюшювлеринден яхшы файдалана эди. Чокъкъа бармай олардан яхшы танышлар ве достлар пейда этти, оларгъа окъумагъа газеталар, гизли тешкилятнынъ листовкаларыны бере ве олардан немселер акъкъында зарур малюматлар эльде эте эди». (436-джы саифе).

Е. Шамконынъ «Партизан сокъакъларыны бойлап» китабында Севастополь гизли тешкиляты азаларындан джесюр ватанпервер Сейдали Агъаевнинъ ады да анъыла: «Севастополь гизли тешкилятына бириндже дарбе 1943 сенесининъ октябринде эндирильди. Павел Данилович Сильников ве онынъ къадыны Таисия Петровна, Николай Григорьевич Матвеев, К. В. Федоров, Т. Брацилова, А. Каратаев, Сейдали Агъаев къапатылдылар. Сильников ве онынъ аркъадашлары душмангъа агъызларыны ачып бир сёз айтмай къараманджа эляк олдылар». (57-джи саифе).

Бир такъым эсерлерде халкъымызнынъ огъуллары ве къызлары Кърымнынъ Евпатория, Феодосия, Джанкой, Ялта, Багъчасарай, Алушта ве дигер шеэрлериндеки гизли тешкилятларда душмангъа къаршы фааль курешкенлери хусусында языла. Меселя, джесюр Кърым йигити Абдулла Аппазовнынъ сонъ дередже джесаретли ве ватанпервер арекети Е. Шамконынъ айны шу китабында шойле косьтериле:

«Оккупация вакътында Алуштада, Ирина Вялованынъ ёлбашчылыгъы алтында гизли группа арекет эте эди. Павел Бубенчиков, Полина Ерморченко, Зоя Ивочкина, Вера Соколова, Николай Томилин киби гизли хызметчилер душмангъа къаршы амансыз куреш алып бардылар.

Комсомол Абдулла Аппазов, гизли группа азаларыны сонъ дередже къыйметли разведка малюматларынен темин эте эди. Фашистлер Сталинград янында тармар этильген сонъ, гизли тешкилятнынъ фаалиети даа зияде кенишледи. Аппазовгъа месулиетли вазифе авале олунды. Онъа, гитлерджилер «Южный» кинотеатринде меджлиске топлангъан вакъытта, о бинаны патлатув вазифеси берильди. Онынъ ичюн Аппазов кинотеатрнинъ чардагъына тырмашып, андан зал ичине бир топ граната ташлайджакъ эди. Аппазов чардакъкъа чыкъты, амма оны анда тесадюфен немселер коре къалдылар. Атышма башланды. Атышмада бир немсе аскери ольдюрильди, экинджиси яраланды. Сонъ гитлерджилер автоматлардан, пулеметлардан атеш ачтылар. Къараманны тирилей тутмагъа тырыштылар. Лякин чаре тапамадылар: Аппазов де автомат атешинен, де гранатанен оларнынъ бутюн уджюмлерини кери къайтарды. Бундан сонъ душманлар къайдандыр эки топ сюйреп кетирип, бинаны топкъа туттылар. Снарядлар бинанынъ тёпесини дарма-дагъын эттилер, сонъра бина яна башлады. Бу амансыз урушта Абдулла Аппазов мисли корюльмез джесюрлик косьтерип, къараманджа эляк олды». (54-джи саифе).

Халкъымызнынъ векиллери Кърымнынъ кой районларында арекет эткен гизли тешкилятларда да аз дегиль эдилер. Кърым партия обкомы бюросынынъ 1943 сенеси август 24-те олып кечкен меджлиси протоколында бу хусуста шойле дениле: «Симферопольде, Акъ-Шейих, Ленин, Багъчасарай районларында татар эалисининъ душмангъа къаршы куреште фааль иштираки козьге корюнир дередженде артты. Бу йылнынъ апрель айында Симферопольде 76 татар адамы партизанлар иле багъ туткъанлары ичюн атыла, июнь ве июль айларында немселерге къаршы гизли куреш алып баргъан татар ватанперверлери къапатыла». (КПСС МК янындаки Меркезий партия архиви, 17-джи фонд).

Ленин районында 19 яшында комсомолка, Орду разведкаджысы Алиме Абденнанованынъ ёлбашчылыгъы алтында арекет эткен ватанперверлер группасынынъ фаалиети акъкъында «Комсомольское Знамя» газетасынынъ (Киев шеэри, 1969 сенеси) август 2 номеринде В. Драчук имзасынен дердж этильген «Резидент Аня» серлевалы очеркте тафсилятлы икяе этиле: «Анянынъ (Алименинъ — Р. М.) тувгъанлары оны севинчнен къаршылап алдылар. «Немсе команданлыгъы» тарафындан берильген весикъа баскъынджыларда ич бир тюрлю шубе догъурмады. Алименинъ эмджесининъ староста тайин олунувы пек келишикли олды, демек, немселер эмджесине ишана экенлер. Амма «ишанчлы староста» Анянынъ (Алименинъ) рациясыны озь эвининъ диварында ерлештирди... Аня эр бир адымыны эсапкъа алып, сакътлыкъ иле ишке кириштн. О, эвеля, Джермай Къачыкъта, онынъ косьтеришлери боюнджа арекет этиджи бир группа ишанчлы адамны озь этрафында бирлештирди». 1944 сенесининъ февралинде гизли группа гестапо тарафындан бутюнлей якъаланды. Абдуракъип Болатов, Баттал Баталов, Хайрулла Мамбетджанов, Сейфедин Меннанов, Джеват Меннанов, Неджибе Баталова, Васфие Аджибиева, янъы группанынъ бутюн азалары Эски-Кърым яныидаки Агъармыш дагъы этегинде атылдылар. Группанынъ етекчиси, резидент Алиме Абденнанова исе

Симферопольге кетирилип, пек чокъ къыйнавлардан сонъ, апрель 5-те, яни шезрнинъ азат этильмесине алты кунь къалгъанда, атылды. («Разведкаджыларнынъ адлары бар.» М., 1973. 8-джи саифе).

Биз матбуатта Къызыл-Перекоп районы гизли тешкилятынынъ фаалиети акъкъында да меракълы малюматларгъа расткельдик. «Кърым Улу Ватан дженкинде — 1941—1945» адлы китапта шу сёзлер къайд этиле: «Гизли тешкилятнынъ авалесинен СД-де чалышкъанлар: техник-къуруджы И. Ибраимов, А. С. Нечитайлов, В. А. Покланов, С. Эмирова партизан арекети штабынен багъ туткъан буюк гизли группагъа этрафлы ярдым косьтерип турдылар. Группанынъ имаесинде радиопередатчик ве етерлик мыкъдарда силя бар эди». (255-джи саифе).

Весикъалы-бедиий эдебиятта запт этильген Кърымнынъ айры районларындаки партия обкомы векиллери акъкъында да къайдлар бар. Меселя, партия обкомынынъ Къалай районы боюнджа векили, Къалай-Ички партизан отрядынынъ сабыкъ комиссары Абдулла Аметов, Алушта районы боюнджа векили, сабыкъ сиясий хадим Рамазан Къуртумеров, Куйбышев районы боюнджа векили Халиль Халилов эди. (Айны шу китапта, 241—242-джи саифелер).

Макъалемизнинъ колеми бизге, халкъымызнынъ шанлы огъуллары ве къызларынынъ гизли-ватанперверлик фаалиети акъкъында бедиий-весикъалы эсерлерде акс олунгъан малюматлар узеринде толусынен токъталмагъа имкян бермей. Бу меселе озюнинъ хусусий тафсилятлы ве кениш тедкъикъатыны беклей.

Мемлекетимизнинъ башкъа халкълары киби, кърымтатар халкъы да Гъалебе эшкъына буюк къурбанлар берди. Весикъалы-бедиий эдебиятта фашист баскъынджыларына бойсунмакъ истемеген ерли эалиге оларнынъ насыл къылынгъаны, насыл зорбалыкълар япкъанлары, адамларнынъ кутьлевий суретте ольдюрильгени хусусында чокъ малюмат бар.

«Бедризов киреч заводы артында, устю янъы ягъгъан къар иле орьтюли дереде 917 джесет ята. Булар декабрь 8-де бу ерде вахшийдже атылгъан он эки яшындан сексен яшынадже руслар, татарлар ве еудийлернинъ джесетлери». (К. Симонов. Кърымдан мектюплер. «Красная Звезда» газетасы, 1942 с. январь 9).

«Немселер 1941 сенеси Керчьте олгъаны-оладжагъы 42 кунь булундылар. Бу девирде олар тек Багерово джылгъасында 7000-ден зияде адамны аттылар. Олар русларны, татарларны, еудийлерни яни гестапонынъ элине тюшкен эр кесни — эркеклерни, къадынларны, балаларны топ-топ айдап, шеэр четине чыкъарып аттылар». («Бойсунмагъан Кърым». 1943 с. 11-джи саифе).

«Немселер Кърымгъа сюрип кельдилер. Олар Украинада, Белорусиеде ве мувакъкъат оккупацияда къалгъан эр бир районда япкъанлары киби, Кърым ичерисинде де озь ёлларыны къангъа гъаркъ эттилер. Керчьте къыш айларында юзлернен татар балаларыны ольдюрдилер. (Е. Ярославский. Советлер Бирлиги халкъларынынъ достлугъы урушларда пишкинлеше ве пекине. «Красная Звезда». 1942 с. майыс 24).

Немсе баскъынджыларынынъ вахшийликлери сонъра да токътамады. Олар бу вахшийликни Кърым Совет аскерлери тарафындан азат этильгенге къадар девам эттилер. О девирде дердж этильген макъалелердеки мисаллер бунынъ ачыкъ делилидир:

«Чайыр, Лака, Юкъары Керменчик (татар койлери — Р. М.) киби койлер булунгъан ерде харабе излери корюнмекте. Бу койлернинъ эалиси бутюнлей ёкъ этильген». (Гитлерджилернинъ Кърымдаки вахшийлиги. «Труд» газетасы. 1942 с. июль 23).

«Татар койлеринде ачлыкъ ве йыкъынты укюм сюрьмекте. Татарлар Совет акимиети девиринде эльде эткен сиясий укъукъларынынъ бутюнинден махрум этильгенлер. Медений муэссиселер ёкъ этильген. Мектеплер, клублар, китапханелер къапатылгъан. Немселер мектеп биналарыны ат ахырларына чевиргенлер». (В Булатов, ВКП(б) Кърым обкомынынъ секретары. Кърым топрагъында. «Правда» 1942 с., ноябрь 1).

«Немселер, рус койлерини якъкъанлары киби, Кърымда татар, рум, булгъар койлерини де талады ве якътылар. Олар татар, рум, булгъар ве рус къадынлары ве балаларыны айны бир сой вахшийликле ольдюрелер». (П. Павленко. Кърым партизанлары. «Красная Звезда» 1942 с., апрель 30).

«Кърым топрагъына басып кирген гитлерджилер къатты зулум ве кутьлевий ольдюрювлер иле эалининъ анъындан къаршылыкъ косьтерюв ве курешюв хусусында эр тюрлю фикир ве ниетни ёкъ этмек истейлер. Фашистлернинъ аякъ баскъан эр ери, Кърым вадийлери, чёллери ве къырлары татарларнынъ, русларнынъ, украинлернинъ, еудийлернинъ къанларына гъаркъ олды». «Кърым партизанлары». (2-джи нешир. Севастополь, 1972 с. 60-джы саифе).

«Баскъынджылар татар ишчиси Таировны ве онынъ 12 яшында къызыны асты-

лар, себеби — Таиров мусульман комитетине кирювден ред эткен» (З. Абрамов. Багъчасарайда. «Красная Звезда», 1942 с. 22 февраль).

«Кърымны джеэннем оджагъына чевирген немсе-фашистлери Кърым эалисине: «Биз сизинъ къайдынъызны чекемиз, сизге мерамет этемиз» деди. «Кърым партизаны» газетасы бу алчакъ авантюристлернинъ ич юзюни ачты: «Гитлерджилер озьлерини айдутлар ве джанавърлар киби туталар. Олар озьлерининъ джебэдеги мувафакъиетсизликлери ичюн ачувыны эалиден ве шу джумледен татарлардан алалар. Немселер Скеле, Собла, Стиля, Алма ве пек чокъ дигер койлернинъ эалисини бутюнлей таладылар, эллеринде олгъан бутюн эрзагъы ве урбасыны тутып алдылар». (П. Павленко. Партизан газетасы. «Красный Крым», 1942 с. майыс 5).

«Фашистлер койлерде ойле бир «янъы тертип» къурдылар ки, о тертип койлюлерни бутюнлей ач-чыплакъ къалдыра, оларны къулгъа чевире, татар эмекдарларыны аялыкъкъа, етимликке укюм эте». (Бекир Османов. Татар кою хусусында къыкъат. «Красный Крым», 1942 с. октябрь 18).

«Татарлар да, Кърымнынъ бутюн эмекдарлары киби, немселер тарафындан таланды, ачлыкъ ве ёкъсузлыкъ чектилер». (И. Сейфуллаев. Кърым совет улькеси эди ве ойле де олып къаладжакъ. «Красный Крым», 1943 с. майыс 1).

«Гитлерджилер кой ходжалыгъыны харабеге чевирдилер. Иште, дёрт татар коюнъ: Къувуш, Авджыкой, Улу-Сала, Шули. Бу койлерде зенгин колхозлар бар эди. Немселер бу койлерде ойле «тертип» къурдылар ки, нетиджеде, койлюлер къулларгъа чевирилип, ач-чыплакъ ве ёкъсул алгъа кетирильдилер». (И. Кравцов. Кърымда «Янъы тертип», «Красный Крым,» 1943 с. апрель 27).

«Евпаторияда, Ялтада, Багъчасарайда ве Кърымнынъ бутюн шеэрлеринде ве койлеринде бизим агъа-къардашларымыз, апте ве къыз къардашларымызнынъ мукъаддес къанлары тёкюле. Судакъта колхоз реиси Смаил Чолакъны девамлы къыйнавлардан сонъ аттылар. Немселернинъ элине «Гуллер вадийси» совхозынынъ ишчиси Амет Османов тюшти. Немселер оны партизанлар иле багълы олгъаны ичюн къабаатлады ве вахшийдже къыйнадылар. Эллерини, аякъларыны сындырды, агъызындан бир сёз алып оламагъан сонъ, атып ольдюрдилер. Немселер Айланма коюнден колхозджы татар къызы Эмине Таймазованы ольдюрдилер, оджа Ибраимовны аттылар. Немсе джеллятлары Аджы-Али коюнде мектеп оджасы Аджыселим Мамбетшаевни, Джермай-Къачыкътан Ремзие Басырова ве онынъ аркъадашыны къыйнап ольдюрдилер. Отуз коюнде онларнен татар адамыны аттылар». (Кърым немсе баскъынджыларынынъ аягъы астында. «Красный черноморец» газетасы, 1943 с. июнь 2).

«Онларнен татар койлерининъ ернен ексан этильгенине, ве юзлернен, бинълернен татарнынъ къыйналып ольдюрильгенине энди эр кес къаний олды». (П. Чурсин. Кърым обкомынынъ пропаганда секретары. «Къоюн териси япынгъан къашкъырлар. «Красный Крым», 1944 с. февраль 18).

«Бир вакъытта багълар-багъчалар ичине комюльген дагълы ве дагъ этегиндеки койлер якъылгъан, эалисининъ исе (мында эсасен татарлар яшай эдилер — Р. М.) чокъусы немсе-румын джеллятлары тарафындан ольдюрильген, бир къысмы исе Германиягъа эсирликке айдалгъан, я да чёль районларына дагъылгъанлар». (В. Булатов. «Совет Кърымы». «Красный Крым», 1944 с. майыс 1).

Юкъарыда кетирильген мисаллер, базы бир весикъалы-бедиий эсерлер муэллифлерининъ гуя немсе баскъынджылары татарларгъа гъарезликсиз мунасебетте булундылар деген фикирини бутюнлей лягъв этелер. (И. Вергасов. «Кърым дефтерлери». М., 1974. 228-джи саифени бакъынъыз).

Бойлеликле, кърымтатарларнынъ партизан арекетинде фааль иштиракини ве хаин душмангъа къаршы курешини тасдыкълайыджы малюматлар, бойле этип, бир ерге топлангъан вакъытта шойле акъикъатны исбат этелер ки, «немсе хаинлери ве оларнынъ Кърымдаки къуйрукълары ве буржуа-миллетчилери Кърым халкъыны ят унсурларгъа табиий олмагъа, озюнинъ догъмуш Совет акимиетине ве Къызыл Ордугъа къаршы турмагъа меджбур этип оламадылар». Чюнки фашистлернинъ гаметли «янъы тертип» мойсасы алтында инълеген кърымтатарларнынъ буюк экseриети немсе запт этиджилерине къаршылыкъ косьтерди ве Къызыл Ордуны озюнинъ азат этиджиси сыфатында сабырсызлыкъле бекледи». («Кърым». 1943 с. 17-джи саифе).

Эминим ки, мезкур макъалемизнинъ[1] дердж этилюви халкъымызнынъ гитлер баскъынджыларына къаршы куреши тарихыны акс этювдеки янълышлыкъларнынъ ве къыйыштырувларнынъ устюни ачмагъа, оларны тюзетмеге ярдым этер ве мемлекетимиздеки халкъларнынъ къардашларджа достлугъыны пекитювге хызмет этер.

---

[1] Проф. Р. Музаффаровнынъ бу макъалеси 1977 сенесинден бери басылмагъа имкян тапылмайып редакцияларда ятты ве шимди дюнья юзю корьмекте.

Джафер Къуртсеитов

Эльмазнынъ къыймети

(Эфсане)

Кечкен къадим заманларнынъ, асырларнынъ тёрюнде,
Чечекленген кучьлю девлет баба-деде еринде,
Чевресинден денъизлери ялыларны опькенлер,
Топракълары дёрт тарафкъа кенъ джайылып кеткенлер.
Сынъырларны пекиткенлер бакъып, онъу-солуна,
Тахыт кечкен падишадан огъуллары къолуна.
Бабасындан ант-еминнен къабул этип эмелин,
Ат башыдай эльмаз ташны — къазнасынынъ темелин
Эр бириси сакълап келе сандыгъынынъ тюбюнде,
Онъа кимсе эль узатмай, эбедий о еринде.
Дуюлмадан йыллар кече, бу джевэрге токъунмай,
Темель олып сакъланыла, о эсапкъа алынмай.
Девлетини къорчалагъан къанлы дженклер олгъанда,
Ниджe сефер къазна бошап, къайта баштан толгъанда,
Къозгъалмадан къавий тура къадирленип эльмаз таш,
Олар ичюн гузелленип темелине олып баш.
Бу муджизе мемлекетнинъ тарихына язылгъан,
Къайсы сене, не вакъытта, насыл ишке алынгъан:
Къарт дедеси укюм сюрген бу мукъаддес темельде,
Озь тахтына кечкенинден даа юз йыл эвельде.
Буюк девлет ишлеричюн, буюк девлет адындан,
Узакъ ильден бахшыш кельген, Индстаннынъ шахындан.
Омюр сувдай акъып тургъан, яшлар кечкен ахыттан,
Падишалар кими минген, кими энген тахыттан.
Самайларны къырав чалып, яшы къыркъкъа кельгенде,
Мемлекетнинъ ишлерине теджрибеси еткенде,
Садыкъ олып деделернинъ чокъ асырлыкъ ёлуна,
Бабасындан озь тахтыны огълу ала къолуна.
Сеферлерге озю кете акъ джюйрюкке атланып,
Муаребе атешине яшлар киби къатланып.
Эйи ишлер япмакъ ичюн бир чокъ шейлер козете,
Кечмишлерден пек эскирген адетлерни тюзете.
Мектеп ачып, къара халкъны истей даа окъутмакъ,
Истей джаиль миллетине илим-фенни токъутмакъ.
Онынъ энди он йыл тола кийгенине алтын тадж,
Девлетинде йылдан-йылгъа эксильмекте эп мухтадж.
Алтын кузьде озь деврини къайд этмеге тюшюне,
Энди чокътан раатсыз о, азырлана ишине.
Джеми оськен берекетни тымар этип алгъан сонъ,
Арпа-тары, богъдайларны анбарларгъа салгъан сонъ,
Танъдан башлап, бир къач куньлер турмай деллял багъырта,
Чевре-четке атлы ёллай, чокъ адамлар чагъырта.

Атлыларнынъ ёл алгъаны толаджакъта бир айгъа,
Мусафирлер сувдай акъып, келип тура сарайгъа.
Мусафирлер, аскербашлар, аскеринен мырзалар
Узакълардан агъыр-сабыр яваш келип туралар.
Эфендилер, имам-хатип, челебилер, моллалар,
Зиялылар, улемалар, окъумышлар ёлдалар.
Бойле адет мирас къалгъан кечмишлерден бабадан,
Юзлеп-юзлеп сыгъыр, джылкъы союладжакъ сабадан.
Падишамыз бу ишлерни озь устюне аладжакъ,
Тантаналы эйликлери тарихында къаладжакъ.
Ер сайлана сув боюнда чукъур оджакъ къазангъа,
Бакъыр, чёюн къазанларны сыра-сыра асмагъа.
Азырлыкълар тешкериле, китапларгъа языла,
Джюйрюклерге секирмекчюн эндек-чукъур къазыла.
Узакълардан кельгенлер эп акъып тура сувдайын,
Мемлекеттен халкъ топлана бинълеп-бинълеп кунь сайын.
Бойле байрам адетлери девам этмей бир айлап,
Аскербеклер чадыр къура сувгъа якъын ер сайлап.
Могедекли арабалар келип тура болдырып,
Яраштыра кенъ чёллерни кельген халкълар толдырып.
Чалгъыджылар азырлана давул-зурна чалмагъа,
Кучьни сынап, ярышларда мунасип ер алмагъа.
Алевлене пельванлары курешлерни алмакъчюн,
Кучьлюклерде он сыналып, иште гъалип къалмакъчюн.
Топланалар энъ мергинлер нишангъа окъ атмагъа,
Кучь-къуветин, чеберлигин енъишлерге къатмагъа.
Чагъырылып чёльден-къырдан чет эллерден кельгенлер,
Джанбазлыкъта озьлерини «биринджи» — деп бильгенлер.
Куньлер отип азырлыкълар бир кемалын алгъанда,
Келеджеклер текмилленип, халкъ топланып къалгъанда,
Шаматалы зий-чувларнен вакъыт дёне-айлана,
Къошуларгъа пек мунасип алашалар сайлана.
Азиз беклер сафкъа тизе ат устюнде аскерин,
Четтен халкълар сукъланалар турушына эрлерин.
Ешиль урба, силялары дюльберликте йылтырай.
Эльнинъ кучю эйджанлана, юреклери къалтырай.
Аскер беклей падишаны сарайындан кельгенин,
Корьмек истей джумле алем аскер селям бергенин.
— Дикъкъат! — дие, — Келелер! — деп деллял Ашыр багъырды,
Далгъалангъан халкъ дерьясын тынчланмагъа чагъырды.
Кок сарайнынъ къыбласындан бир топ атлы бурулды,
Айван, инсан ерлеринде эр кес сусып, дурулды.
Этрафыны беяз атлы джансакъларлар саргъанлар,
Ат устюнде падишаны орта ерге алгъанлар.
Ашыкъмадан атлар келе, яваш-яваш адымлап,
Сакъчыларнынъ силясында кунеш ойнай парылдап.
Кескин зильфикъар къылычлар беллеринде асувлы,
Суек саплы къамалары къынларында къысувлы.
Огде атнынъ джелькесине къошакъ давул асылгъан,
Сонъ артындан девлет шаны — айлы байракъ тутулгъан.
Давулджысы чокъмарыны давулына эндире,
— Дикъкъат! — дие падишанынъ кельгенини бильдире.
Эр кес беклей падишаны якъын къаршы алмагъа,
Чалгъыджылар азырланды «Хош кельди»ни чалмагъа.
Къаршысына бельгиленген аскербеклер чыкътылар,
Топлангъан халкъ тепренмеден ерлеринден бакътылар.
Якъынлашып аскербеклер атларындан энгенде,
«Хош кельди»лер сайгъысынен арбий селям бергенде,
Янъгъырагъан долуларны чёллер-къырлар динъледи,
Далгъаланды сускъан дерья, айван-инсан инъледи.

Ханзаделер алкъасында къорчалана падиша,
Аскеринен сарып тура белли беги Адильша.
Аскерлерге селям берип, сафларыны корьген сонъ,
Сыраларны кери дёнип, озь ерине кельген сонъ,
Башланылды арбий кечит, къошу куреш оюнлар,
Бир тарафта зияфетчюн союлалар къоюнлар.
Отлар яна, къазанлары ер оджакъкъа къоюлгъан,
Тантаначюн сыгъыр, джылкъы эсапсыз мал союлгъан.
Невбетлешип, энъ мергинлер нишангъа окъ аталар,
Бу ишлерде белли ола янълышлыкълар, хаталар.
Кузь авасы пек муляйим, бутюн куннинъ боюна,
Аслы ягъмур якъын кельмей ич бирисин оюна.
Эркеленип эсип тургъан алтын кузьнинъ ельчиги,
Гонъюль охшап, чевре-четке узатмакъта эльчигин.
Тереклерден эп сараргъан япрачыкълар тёкюле,
Кунеш нуры ана юртнынъ узерине сепиле.
Энди чокътан кузь олса да, укюмлемей зыкъынен,
Сабалары ерни орьте беяз кумюш чыкъынен.
Сыджакъ дженюп ватанына къайтаяткъан турналар,
Мавы коктен дервизагъа селям ёллап учалар.
Кечмишлерден кельген киби, бакъып чёллер къулуна,
Эзан окъуп, беш вакъыт да намазлары къылына.
Гедже-куньдюз кенъ чёллерде маллар, атлар бакъыла,
Къырлар бою тав этекке сюрюлери дагъыла.
Геджелейлер ана юртнынъ йылдызлары тюбюнде,
Янып тургъан от башында, арабалар устюнде.
Аскербеклер, агъаларчюн зийнетлеген чадырлар,
Ашлар пише, даим азыр кебап ичюн тандырлар.
Падишагъа азырлангъан юксек секе бир ерден,
Кунь боюна эйджанланып, бакъып тура эгерден.
Атлар келе тоз котерип, бир-бирлерин къувалап,
Эки якълап инсан тура, ёл четини къоралап.
Атлар уча, учкъун чыкъа джюйрюклернинъ налындан,
Къошу чапкъан яхшы анълай йигитлернинъ алындан.
Падишамыз озю коре насыл къошу кельгенин,
Арды-сыра мергин окълар нишанларны дельгенин,
Къызгъынлашкъан курешлернинъ алевленип кеткенин,
Ве къудретли пельванларнынъ джавурын ер опькенин.
Четтен халкълар хайырлайлар къуванч иле енъгенни,
Сынавлардан кечкенлерни, джульде алып кельгенни.
Кучьлюклерде девам этип, куньдюзлери бир афта,
Деликъанлы генч огъланлар сыналалар бир сафта.
Бойлеликнен, куньлер кече курешлерде къыйналып,
Нам берелер пельванлары ярышларда сыналып.
Сонъра невбет бир тарафтан шаирлерге бериле,
Къоралана мейдан алкъа тёгерек эп кериле.
Падишамыз шиир динълей энъ кучьлюсин къыдырып,
Фералана акъикъатны йырлагъангъа уйдырып.
Бу ишлерден озю де шай бир къарарчыкъ алдыра,
Кяде-кяде акъранларын артында да къалдыра.
Яшлыгъындан авесликнен гъазель-бейит уйдыргъан,
Тувгъан тильнинъ хазнасындан мерджан сёзлер къыдыргъан.
Невбетлешип сазджылары йырларыны окъуйлар,
Юртнынъ гузель ишлерине эйи дестан токъуйлар.
Йигитликчюн япкъан мердлик ишлерине багъышлап,
Ялдызлангъан сёзлеринен эзгилерин нагъышлап,
Сонъра алып озь къолуна чокъ сыналгъан сазларын,
Севинелер азретлерин назландырып назларын.
Истидаткъа дегерленип анълы къыймет кесиле,
Шу ерчикте алтын иле ляйыкъ бахшыш бериле.

Энди чокътан падишанынъ юрегинде яшагъан,
Кечкен йыллар тесиринден юрегини ашагъан,
Бу байрамнынъ себепчиси — эльмаз ташы, эмели,
Хазинеде сакълы кельген деделернинъ темели.
Истей онынъ теразеде агъырлыгъын бильмеге,
Ве акъыллы эрлеринен онъа къыймет кесмеге.
Девам эте, къызгъын оюн ярышлары ташланмай,
Лякин даа япыладжакъ энъ муим иш башланмай.
Бир талайы азырлана атларыны екмеге,
Эвель кельген чокъ адамлар эвлерине кетмеге.
Ильки кере хазинеде демир сандыкъ ачылып,
Ачылувы усулынен кене кери япылып.
Эльмаз ташы сакъланылгъан ерчигинден алына,
Эмир иле сонъки ярыш мейданына салына.
О ерчикнинъ чевресинден къавий алкъа алынгъан,
Ортасына къадифели юксек курсю салынгъан.
Курсюдеки атбашыдай эльмаз ташы йылтырай,
Оны корьген инсанларнынъ юреклери къалтырай.
Бильмирлерни бу муджизе эп айретте къалдыра,
Акъыллылар къыйметини чокъ шейлерден алдыра.
Чокъ адамлар озюн корьген козьлерине ишанмай,
Сонъ мейданнынъ ортасында эльмаз ташкъа инанмай.
Биревлерчюн рухсет ёкътыр онъа якъын бармагъа,
Къара халкътан адий адам къоркъа якъын турмагъа.
Падишанынъ юрегини раатсызлай мерамы,
Асырларны кечип кельген къадирленген эль намы.
Бильмирлерге бу эльмазнынъ къыйметини кестирмек,
Корьмегенге косьтеререк, бильмегенге бильдирмек,
Бу ишнинъ де тедариги текмиль битип къалгъан сонъ,
Аскербеклер, девлет халкъы, ерлерини алгъан сонъ,
Баш везири ишнинъ аслын бирер-бирер анълатып,
Курсюдеки бу джевэрге джумлесини къаратып:
— Бу эльмазнынъ дегерленген къыйметини ким кессе,
Озьлюгини, акъыл-илим ферасетин косьтерсе,
Падишанынъ озь къолундан буюк бахшыш аладжакъ,
Кучь ярышта гъалиплерден, агъалардан оладжакъ.
Эльмаз ташнынъ якъынында йымшакъ диван къурулгъан,
Падишамыз пек ерлешип ортасында отургъан.
Чевресини эш-достлары къоралашып алгъанлар,
Урьмет этип, якъынлашып, пек къорчалап саргъанлар.
Сонъ ярышкъа селикъалы эйджанланып отурып,
— Ким башлайджакъ ильки олып,— дие беклеп о, турып:
— Дин къардашлар, бу мейдангъа сакъынмайып чыкъынъыз,
Озюнъиздже бу эльмазнынъ къыйметини айтынъыз.
Бекленильген сонъки ишни ильки олып, ким башлар,
Акъылдане олгъанларгъа джесаретни ким ашлар?
Ярышларда чокъ сыналгъан, курешлерде чыдамлы,
Орта яшлы, къара мыйыкъ, сач-сакъалы низамлы,
Малджылыкъта узакъларгъа намы кеткен Вели-бай,
Сертлигичюн чобанлары лагъап берген Дели-бай.
Отлакъ къаплап яйлярларда онынъ малы джайыла,
Тешкергенде нидже бинълер эсабынен сайыла.
О, биринджи эльмаз ташнынъ этрафыны айланды,
Шашмалады тааджибинден, бир токъталды, ойланды.
Бу иштен де алдыргъандай озюн беян эйледи,
Тамагъыны енгиль къырып, сес котермей сёйледи:
— Чокъ къадирли, падишайым, бильгенимдай айтайым,
Сонъ эвиме аман-эсен кельгенимдай къайтайым.
Бу салмакълы муджизенинъ къыймети пек балабан,
Даа башкъа мемлекетте олмаз бундан абадан.

Багъышланъыз, къыйметини тек озюмдже билем мен:
Онынъ ичюн фикиримдже бойле къыймет кесем мен.
Шубеленмей алмакъ мумкюн эсабы ёкъ ири мал.
Сюрюлернен джылкъы, деве, къойлар кельмек ихтимал.
Падишамыз дикъкъат иле Вели-байны динъледи,
— Олды,— дие, къол котерип, явашчыкътан сёйледи:
— Акъылданем, къарарынъны алдырмадынъ, алмадынъ,
Къыйметининъ янчыгъына якъын биле бармадынъ.
Энди джошып халкълар бирдем кучь ярышкъа кириштi,
Къайсылары санды озюн макъсадына ириштi.
Сераскери аман джошты рухсет сорап бу ишке,
Бильгисине бильги къошып, о тутушты курешке.
Яшлыгъындан дёгюшлерде нидже къылыч сындыргъан,
Душманларны къанлы дженклер мейданында тындыргъан.
Теджрибеси, бильгиси де кучьлюклерде сынавлы,
Энди онынъ къара сачы, самайлары къыравлы.
Кучь-такъаты эксильмеген, дерманы бар элинде,
Сеферлерни бирге кечкен къайкъыкъылыч белинде.
— Пек сайгъылы падишайым, къулунъызны динъленъиз,
Меним мескен къыйметиме бир назарчыкъ эйленъиз!
Силяларнен къушандырып, юз бинъ атлы аскерни,
Куньбатыгъа, куньдогъушкъа ёллагъанда эрлерни,
Джесюр аскер сеферлерде кенъ чёллерни къапласа,
Душманларнынъ юрегине къамаларны сапласа,
Къарсамбалы муаребе атешинден ёрулып,
Айван-инсан бир талайы къурбан олып къырылып,
Оглеринде терен ярлы озенлерни кечкенде,
Арареттен янгъын алев атешини ичкенде,
Суву къурып йылгъаларнынъ, атлар ташны яласа,
Енъишлернен джюйрюклерни башы юрткъа къараса,
Бу эльмазны алтын акъча къуветине чевирсек,
Иште, бойле бир сеферни масрафынен тенъ этсек,
Къыйметини фикиримдже бойле беян эйлейим,
Къач сеферни девирмеге етер дие, беллейим.
Падишамыз динълесе де, сераскернинъ озюни,
— Кесалмадынъ ляйыкъ къыймет,— деди кесип сёзюни.
Сонъ артындан невбет тутып, тудджар Ахмед башлады,
Бу ишлерден пек алдырып эльмазгъа козь ташлады:
— Омюрини ипрандыргъан алыш-вериш ишинде,
Гедже-куньдюз чапкъалагъан ялынъыз кяр пешинден.
Теджрибели кучьлю адам, илими бар башында,
Агъырлыкъны яхшы биле, топракъны да ташнынъ да.
Мемлекетлер сувларында гемилери ялдагъан,
Агъыз ачыкъ олгъанларны пек къолайлы алдагъан.
Саиллерге ленгер ташлап, юк бошатып, юк алып,
Фуртуналы денъизлерде айнен ялдап, кеч къалып...
Четэль малын гемилерге аммалргъа юклеткен,
Байлыгъычюн онынъ шаны эр тарафкъа пек кеткен.
Шимди онынъ янып тургъан эльмаз чакъа козюни,
Озь-озюне пек ишана къавий тута озюни.
Туталмагъан бахыт къушу, къонып тура огюнде,
Падишадан буюк бахшыш пешин беллей джебинде.
— Асылында пек дегерсиз экенини корем мен,
Теразеде къыйметини тек бир озюм билем мен.
Бу дюньяда доландым мен дебдебели ерлерни,
Авропаны, Тюркиени, Индстан-шаркъ эллерни.
Эльмаз ташнынъ акъикъий, чин къыйметине кельгенде,
Муджизеге алтын акъча эсабынен бергенде,
Яхшы анълап, алмакъ-сатмакъ ишлерининъ алындан,
Чет иллернинъ базарындан энъ къыйметли малындан,

Бизлер барсакъ, артынъыздан дерьяларны къалдырып,
Чокъ гемилер юклемеге олур эди толдурып.
Гемилернинъ эсабыны сёйлегенде энъ аздан,
Отуз десем, сайысыны олур бельки, бу аздан,
Юзьлерине кунь тиймеген еди Аджем гузелин,
Сизлер ичюн мен кетирсем, дюльберлернинъ дюльберин.
Ве де юклеп бир гемиге сарай ичюн махсус мал,
Эльмаз ташкъа бу шейлернинъ эпсин алмакъ ихтимал.
Теджрибели бу тудджарнынъ фикирини динъледи,
Гъарип тудджар озьлюгинден мытлакъ енъдим белледи.
Къол котерип деди онъа: «Алып къачтынъ алдырмай,
Эм ашыкътынъ бу дюньяда бир шейчиклер къалдырмай».
Ахмед булды невбетини макъсадына еталмай,
Чыкъты четке къонып тургъан бахт къушуны туталмай.
Сонъ невбетни имамлардан алды Рахим эфенди,
Мусульманлыкъ ишлеринден алдыраджакъ о энди:
Къалтыр-къалтыр кучьнен тутып бурма орьнек таягъын,
О, мейдангъа зорнен чыкъты сюйреп алып аягъын,
Омюринде чокъны корьген бол-барлыкъта яшагъан,
Руханийлик ишлеринен татлы-дамлы ашагъан.
Къартлыгъындан шимди къарлар баскъан онынъ башыны,
Тишлери ёкъ, иеклери чайнамакъта ашыны.
Кяде-кяде бильмей къала кенди нелер айткъанын,
Абайламай адетиндже ишлер кери къайткъанын.
Не де олса, башлады о, падишадан сёз алып,
Ве ашыкъты зор бахшышны къачыргъандай кеч къалып:
— Буюк-кучюк койлермизде джамилермиз етерлик,
Бу ишлерде биз огдемиз бу акъайлыкъ, эм эрлик.
Зийнетленген буюк джами ёкътыр Ферман сарайда,
Бу эльмазгъа къурмакъ мумкюн рухсет олса бир айда.
Минаресин Ая-Софу джамисидай яптырып,
Къапыларын къыбла тараф дин ёлунынъ адындан,
Эп алдырды кетишатны къарасындан акъындан.
Джошып-ташып анълатты о, бир чокъ шейлер багъырып,
Вааз окъуп, муминлерни шериаткъа чагъырып.
Нелер-нелер къошаберип динъленильген сёзюне,
Азыр тургъан зор бахшышны ляйыкъ корип озюне.
Падишамыз беклеп турды, сабыр этип, терс айтмай,
Къартлыгъына урьмет этип, эр бир сёзюн чет къакъмай.
Белли-башлы улемалар арды-сыра чыкътылар,
Акъыл-илим бильгисини иште сынап бакътылар.
Бойлеликнен, ал сабылар яваш-яваш эксилип,
Джесаретли акъсуеклер теразеде чекилип,
Вакъыт кете, тек мейданда эльмаз беклей ялтырап,
Чыкъаджакълар бирер-бирер эксилелер къалтырап.
Уйле авды бириси де ляйыкъ къыймет кесалмай,
Умюдленген адамлар да зор бахшышны алалмай.
Озю истей эльмазынынъ къыйметини бильмеге,
Девлетини туткъанларнынъ акъылларын корьмеге.
Бильмирлери токътап къалды, энди адам тапылмай,
Йыллар бою хаялланъан энъ муим иш япылмай.
Эйджанлана падишамыз, сонъ меселе чезильмей,
Эльмазына бекленильген дегер къыймет берильмей.
Нетиджесиз дагъылмакънынъ ниетине кельгенде,
Ярышны да энди сувып, кеткенини корьгенде,
Агъалардан биткенден сонъ, уфакъ-тюфек ириси,
Падишадан рухсет сорай къара халкътан бириси.
Эй, урьметли окъуйыджым, бир сабырчыкъ этейик,
Бизден эвель отип кечкен кечмишлерге кетейик.
Къара койлю сюлялесин аятыны айтайым,

Дестеленген чал тарихнынъ излерине къайтайым.
Олар ичюн о девирде окъув-язув ябанджы,
Эдждатлары кечмишинден, темелинден сабанджы.
Асрагъанлар къоюн-джылкъы, сыгъыр-деве, арткъан мал,
Берекетли отлакъларда, къошарларда яткъан мал.
Омюр бою сабан сюрип, сачып-орып ишлейлер,
Тузлу тернен къазанылгъан отьмеклерни тишлейлер.
Ешиль къырлар джапларында чечеклене багъ-багъча,
Эр бир иште пек беджерип ярашалар олдыкъча.
Кереккенде асав-джюйрюк арбий атлар мингенлер,
Баш язысы — дие билип такъдирлерге коньгенлер.
Даим азыр, эвде тургъан силясыны къушанып,
Урушларда чокъ сыналгъан къылычына ишанып,
Язда-къышта ат устюнде узакълардан ёл кечип,
Салкъын бузлы ниджe ташкъын озенлерден сув ичип,
Гъарез джавгъа атылгъанлар давул-зурна чалдырып,
Ят ерлерде эш-достларны дженкте къурбан къалдырып.
Къанлы узакъ сеферлерден енъишлернен кельгенлер,
Танърысына шукюр этип эгерлерден энгенлер.
Эрте танъда ишке башлап, эвге кельген кеч къайтып,
Джандан севген Ватанында яшагъанлар йыр айтып.
Осьтюрильген берекетни бирден топлап алгъан сонъ,
Баарь, яз, кузь, бутюн ишлер артларында къалгъан сонъ,
Муаббетликни арттырып, къатнагъанлар къонакъкъа,
Атлар минип, чана екип къыш куньлери узакъкъа.
Нишанлылар бекленильген тойларына башлагъан,
Осьмюрлернинъ юреклерин татлы севги ашлагъан.
Яшлар-къызлар зевкъ-сефалы той-дюгюнден кеч къайтып,
Нам бергенлер чынъджылыкъта чынъ уйдырып, чынъ айтып.
Бабалардан огъуллары окъ ёнмакъны огренген.
Курешлерде пишкинлешкен, ат чапмакъны огренген.
Апайлары кийиз басып, кетен атма токъугъан,
Анайлардан мирас къалгъан омюр ёлун окъугъан.
Тезьяларны яраштырып, юнь аладжа орьгенлер.
Бикеликте эв ишлернинъ темелинден бильгенлер,
Алла берген огълан, къызлар чифтлеп-чифтлеп оларгъа,
Такъдирине мемнюн олып, пек бойсунгъан къулларгъа.
Къайсы йыллар дешет, афат келип кечкен бу ерден,
Къырылгъан халкъ хасталыкътан: чумалардан, халерден.
Агъыр омюр дёнюмине джандан садыкъ аналар,
Эр бир дертке, зорлукъларгъа къатланалар, къаналар.
Пек чокъусы яшамагъан огълан-къызлар — эвлятлар,
Бала ольсе, япмагъанлар эвге сыгъмаз ферьядлар.
Дертлерине мельэм булмай ишангъанлар моллагъа,
Табипликке ёл алмагъан, ишлер къалгъан аллагъа.
«Алла алды бергенини» — дие янык сёндирген,
Шайтип, озюн омюр бою бинъ белягъа коньдирген.
Къадирлеген янып тургъан сыджакъ оджакъ башыны,
Чеберликнен азырлагъан тюрлю емек-ашыны.
Хасталыкълар панджасындан аман къалгъан балалар,
Догъгъанлардан оле-оле ярыдан аз къалалар.
Осип еткен тотай къызлар алтын тастан сув иче,
Аналардан огренерек, яшлыгъындан тон биче.
Ернинъ къадрин яхшы бильген Меджит акъай къырджыман,
Тав боюндан бирге кельген чагъыртувлы ёлджуман.
Омюр бою агъыр иште, оны бильген мында ёкъ,
Узакъларгъа джайрап кеткен, зенгинликте намы ёкъ.
Корюниште бет сымасы къара койлю баласы,
Эвде беклей къорантасы, къарт Медине анасы.
«Иш битти» — деп азырлана халкълар эвге кетмеге,

Эльмаз ташкъа къыймет кесмей мейданны терк этмеге.
Джурьатланып, эсин топлап, пек тартына-тартына,
Чыкъты Меджит шай ортагъа ич бакъмадан артына...
Айт дегенде, абдырады, къайта рухсет сорады,
Эрлер онъа кулип бакъты мыскъыл иле къарады.
Падишамыз деди онъа — сени де бир корейик,
Илим, акъыл, ферасетинъ, къабилиетинъ билейик.
— Эй, сайгъылы азретлерим, мен койлюни динъленъиз,
Меним айткъан сёзлериме бир назарчыкъ эйленъиз!
Бу дюньяда керек джанлы махлюкъаткъа яшамакъ,
Онынъ ичюн пек лязимдир эр бирине ашамакъ.
Айван-инсан джумлемизни ер-берекет онъдыра,
Ернинъ къадрин яхшы бильсек, анбарларны толдыра.
Къайсы йыллар ич уймагъан табиатнынъ кучюнден,
Тырышса да, файда чыкъмай, койлюлернинъ ишинден.
Бутюн ишлер тертибинен вакъытында япылгъан,
Ишленильген ана ерге сом урлукълар сачылгъан.
Лякин ягъмур ерге таммай ильки баарь кунюнден,
Къуру еллер сызгъыралар чайырларнынъ устюнден.
Куньден-куньге сыджакъ арта урлукъ ерде чилленмей,
Багъ-багъчалар солгъун тура, сувсызлыкътан гулленмей.
Араретген ернинъ багъры патлап башлай баарьден,
Аляметлер хабер бере, келеяткъан къаарьден.
Дагъдан энген озенчиклер толып эпкин акъалмай,
Кенъ чёллерге сувын тёкип, озь ишини япалмай.
Буны корьген гъарип койлю яныгъындан арынмай,
Отлакъларда бакъылгъан мал тазе откъа джарынмай.
Келеяткъан дешет-ачлыкъ ачыкъ-айдын корюнип,
Йылан киби ач олюмнинъ йылышкъаны дуюлып,
Козь огюнде якъынчыкътан корюнерек къыямет,
Къургъакълыкътан янып куйсе, бир дегиль къач виляет,
Эгер даа девам этсе, бир къач афта бойле ал,
Гъарез ачлыкъ мытлакъ бизни богъаджагъы ихтимал.
Гедже-куньдюз шашкъан койлю акътан имдат пек истей,
Яныгъыны сёндириджи джыллы ягъмур пек истей.
Эткен дуа токътамадан энди толып бир айгъа,
Арзулар да дева олып барып етсе, худайгъа,
Бир кунь саба эрте танъда — сабалейин тургъанда,
Табиатта ягъмур сезип, юреклер шай ургъанда,
Кечикмеден агъыр-сабыр тедаригин башласа,
Гонъюллерге хаяллангъан дуйгъуларны ашласа.
Ягъмур ели уфукътаки булутларны къамчылап,
Башлап кетсе нурлар тёкип сачакълардан тамчылап.
Бол берекет темелининъ муджизесин анъдырып,
Агълап тургъан тарла-отлакъ араретин къандырып.
Къавий тутып, энди булгъан фурсатыны элинде,
Джумерт тёксе сувларыны устюмизге шу куньде.
Багъчаларны, экинлерни гъыда-дымгъа тойдырса,
Синъип-синъип тамырларгъа, эр бир ерни къандырса,
Къайта-къайта текрар ягъса улькемизни суварып,
Къувандырса, джумлемизни ач олюмден къуртарып,
Керегинден азиз нургъа текмиль тойып ана ер,
Ешерселер кенъ тарлалар, чечекленсе тувгъан ер.
Эксикликлер озьлюгинден мына бойле шай толып,
Осьтюрильген берекетке кузь арманда гъаркъ олып.
Мына бойле бир ягъмурнынъ къыймети корьсенъиз,
Бизлер ичюн багъышлагъан джумертлигин бильсенъиз.
Бу ягъмурнынъ къыймети койлюлердже билем мен,
Онынъ ичюн бу ягъмурнынъ эльмазнен тенъ идем мен.
Пек сайгъылы падишайым, артыкъ айтып къачырсам,

Теразеден алдыралмай, къарарымны шашырсам,
Багъышланъыз, хатам ичюн, сизден афу истейим,
Рухсет беринъ, мына энди мен эвиме кетейим!
Башын саллап мемнюнликнен унутмайып озюни,
Яхшы динълеп, эр бир айткъан чин акъикъат сёзюни,
Падишамыз артыкъ джошып, турып кельди еринден,
Хайырлады о койлюни озю сыкъып элинден.
Яхшы сёзлер айтып онъа, аркъасыны таптады,
Акъылына мемнюн олып, о койлюни макътады:
Азырлагъан бахшышыма ие олдынъ, эвалла,
Инсанлыгъынъ, акъыл-гъайрет, ферасетинъ, машалла!
Сени куньлеп динълегенлер, бильмирлернинъ янында,
Къоралашып, шашып къалгъан агъаларнынъ алдында,
Чезильмеген меселени пек йигитче чездинъ сен,
Эльмазыма кесиледжек чин къыйметни кестинъ сен.
Пек акълысынъ, озюнъ элял эмегинъни къазандынъ,
Кескин фикир адалетли акъылынъа базандынъ.
Кельди вакъыт, кетиринъиз азырлангъан бахшышны,
Йигитлигинъ макътанылды, ал сен ляйыкъ алгъышны!
Ойнакълагъан аргъамакънынъ къавий тутып башындан,
Асувлы дёрт орьмеси де эгерининъ къашындан.
— Бу сенинъ! — деп, орьнекленген тюзгюниндеп туттырды.
Беш кисе де акъча къошып, джульдесини арттырды.
Падишанынъ бу ишини Меджит акъай алгъышлап,
Къуванчыны беян этти, сёзлерини нагъышлап.
Адий койлю джеплерини сом алтынгъа толдурып,
Эвге къайтты йылдыз къашкъа алашагъа отурып.

1987 с.

Сейтгъазы Гъафаров

ИСМАИЛ БЕЙ ГАСПРИНСКИЙ

АЯТЫ ВЕ ФААЛИЕТИ

Кърымтатар халкъынынъ миллий къараманы, дюньяджа мешур маарифчи, публицист, языджы, джемаат эрбабы Исмаил бей Гаспринский акъкъында тарихий-публицистик очерк.

Журналымызнынъ бу сене 4-джи санында басылгъан «Терджиман» газетасы материалларынынъ библиографиясы»ны окъуйыджылар буюк меракънен къабул эттилер, пек чокъ адамлар бу материал ичюн ве умумен журналнынъ шу санында басылгъан бутюн материаллар ве эсерлер ичюн мектюп иле я да чанъ къакъып редакциягъа тешеккюр бильдирдилер. «Терджиман»нынъ шу Библиографиясыны тертип эткен Сейтгъазы Гъафаров акъкъындакы къыскъа малюматымызда биз бу адамнынъ япкъан ишлерини тариф этерек, олардан биринджисини дердж этемиз деп язгъан эдик. Демек, Сейтгъазы Гъафаровнынъ бу саада даа чокъ япкъан ишлери бар. Бу ишлернинъ тарихымыз ве медениетимиз ичюн муим эмиетини эсапкъа алып, «Йылдыз» журналы озь окъуйыджыларыны бу материалларнен таныш этип турмакъны козьде тута. Дигер тарафтан, о материалларгъа дюнья юзю косьтермек халкъ ичюн, тарихымыз ве медениетимиз ичюн он дёрт йыл девамында буюк бир итикъадле арнай-талмай темиз къальпнен чалышкъан бу алидженап адамнынъ хатрасы огюнде бизим боюн-борджумыздыр.

Исмаил бей Гаспринский.

Шуны айтмакъ керек ки, Сейтгъазы Гъафаровнынъ бу саеде япкъан ишлеринден энъ муимми эсасен «Терджиман» газетасында басылгъан материаллар эм де дигер неширлер эсасында Исмаил бей Гаспринскийнинъ аяты ве фаалиетине багъышланып язылгъан буюк колемли, сонъ дередже тафсилятлы ве гъает кундериджели тарихий очеркидир. Бу очеркни Исмаил Гаспринский акъкъында бутюн бир монография демек мумкюн. Бу ишни язмакъ ичюн муэллиф «Терджиман» газетасынынъ саифелеринде 35 йыл зарфында басылгъан бутюн макъалелернен таныш олып, оларнынъ пек чокъусыны кочюрип язып алып, тедкъикъ этип, бир сыра дигер неширлерде бу мевзугъа аит материалларнен де таныш олып, сонъ кирише. Бойлеликле, Сейтгъазы Гъафаров озь огюне бойле белли бир макъсат къойып, йыллар девамында гъайретнен чалышувы саесинде Гаспринскийнинъ аяты ве фаалиети хусусында биринджи олып бойле очерк-монография догъура.

Монографияда кириш сёзден сонъ эвеля Исмаил Гаспринскийнинъ тафсилятлы терджимеий алы бериле, онынъ тарихий эмиетке малик энъ муим эсерлеринден бири олгъан «Рус мусульманлыгъы» эсери талиль этиле, Гаспринскийнинъ матбаатджылыкъ насыл тешкиль этильгени, онда басылгъан эсас материаллар акъкъында, Гаспринский тарафындан мектеплерде амельге кечирильген янъыджа окъутув усулы ве онынъ эмиети акъкъында олдыкъча кениш малюмат бериле. Айны вакъытта муэллиф тарафындан шу девирде Русиедеки ичтимаий-сиясий шараит хусусында, Русиедеки тюрк-татар халкъларынынъ ичтимаий-турмуш вазиети хусусында кениш анълатув бериле ве шу шараитта «Терджиман»нынъ не къадар озь вакътында пейда олгъаны къайд этилип, онынъ фаалиетине юксек къыймет кесиле.

Умумен айтаджакъ олсакъ, Исмаил Гаспринскийнинъ фаалиети акъкъында бу вакъыткъадже даа бойле тафсилятлы эсер язылмагъан эди. Сейтгъазы Гъафаровнынъ халкъ огюнде эсас хызмети де иште будыр.

Кечкен сене Анкарада «Исмаил бей Гаспринский» деген китап чыкъкъан эди, колеми пек буюк олмаса да (138 саифе), бу китапта Гаспринскийнинъ озю акъкъында, онынъ чыкъаргъан газетасы ве умумен фаалиетининъ чешит тарафлары акъкъында, эдипнинъ тыш мемлекетлерде ве умумен Тюркиеде булунувы акъкъында меракълы малюматлар бар. Бу китапнынъ муэллифи илимлер докторы Надир Девлет Исмаил Гаспринский акъкъында Л. Климовичнинъ «Звезда Востока» ве «Йылдыз» журналларында басылгъан макъалесини къайд этерек: «Исмаил Гаспралы акъкъында энъ джиддий тедкъикъат исе Нью-Орлеан университетининъ профессоры Эдвард Лаззерийнинъ докторлыкъ диссертациясыдыр», — деп яза.

Табиий ки, Надир Девлет бизим семетдешимиз Сейтгъазы Гъафаровнынъ эсерини бильмей эди. Заным ызджа, озю алим олмаса да, Сейтгъазы Гъафаровнынъ очерки Америка алимининъ тедкъикъатындан эксик олмаса керек, базы джеэтлерден исе бельки ондан да эмиетлидир.

Иште журналымызнынъ бу санында Исмаил Гаспринский акъкъында шу очеркни басып башлаймыз. Бу эсер рус тилинде язылгъан ве биз оны терджиме этип беремиз. Айны вакъытта, бу материалларны сакълап, оларнынъ дюнья юзю корьмесине ярдым эткен Ревиде Гъафаровагъа айрыджа тешеккюр бильдиремиз.

Риза Фазыл.

КИРИШ СЁЗ

Исмаил Мустафа огълу Гаспринский — озь Ватаны ве халкъына сынъырсыз севги иле ашлангъан кучьлю сёзюнен Русие мусульманлары аятынынъ къаранлыкъ девиринде сагълам фикирлерни къуветлендирген бир эрбап оларакъ Русиедеки тюрк-татар халкъларынынъ улу ватандашыдыр.

Русиедеки тюрк-татар халкъларынынъ тарихы хусусында лаф юрьсетилир экен, бу тарихта кърымтатар халкъынынъ улу эвляды Исмаил бей Гаспринскийнинъ буюк хызметлерини эсапкъа алмамакъ мумкюн дегиль. Гаспринский Русиедеки ве атта онынъ тышындаки чокъ миллионлы тюрк-татар халкъларынынъ уйкъудан уянмасына гъает буюк ве къыймети ёкъ тесир япкъандыр.

Эр анги миллетнинъ анъыны уянтмакъ ичюн эвеля шу миллетнинъ земане аятына бакъышыны денъиштирмек, энъ эсасы исе онынъ земане аятына, джемиеттеки эр анги джемаат арекетлерине тенкъидий козьнен бакъа билювини эльде этмектир. Меселеге бойле янашувнынъ зарурлыгъыны эр кестен эвель Гаспринский анълады ве бу меселеде бириндже мусбет адымны о атты.

Гаспринский та 1895 сенеси озюнинъ макъалелеринининъ биринде шойле деп язгъан эди: «Миллетнинъ теракъкъияты ве онынъ истикъбали ичюн энъ эвеля тазе ве идракли гъае керек. Бу гъае шу миллет векиллеринининъ юреклеринде алевленмей тура, теракъкъият олмасы мумкюн дегиль. Даа бундан он беш йыл эвель миллет гъаелери адамларнынъ озь эвинден тышкъа чыкъмаз эди, шимди исе энди миллетнинъ вазиети, онынъ аяты акъкъында эр кес ойланмагъа меджбур. Бу исе гъает буюк инкишаф» *.

Окъуйыджыларгъа малюм олмалы ки, Гаспринский та 1881 сенеси матбуатта озюнинъ «Русие мусульманлыгъы» адлы бириндже эм терен мундериджели эсеринен чыкъышта булунгъан эди. Бу эсеринде о Русиедеки тюрк-татар халкъларынынъ шу вакъыттаки вазиетини тафсилятлы суретте тасвир этти. Муэллиф шу девирде

---

* С. Гъафаровнынъ бу эсери русча язылгъаны ичюн И. Гаспринскийнинъ макъалелеринден ве эсерлеринден кетирильген бутюн парчаларны да биз шимдики тилимизге чевирип аламыз.

чокъ миллионлы тюрк-татар халкъларынынъ миллет оларакъ гъайып олып кетюв арфесинде тургъанларыны къайд этерек, оларны бу фаджиадан къуртармакъ ичюн не япмакъ кереклиги узеринде тафсилятлы токътала. Гаспринскийнинъ шу «Русие мусульманлыгъы» эсерининъ назарий джеэттен эмиети шунда ки, о тюрк-татар халкъларынынъ эмекдар къысмынынъ миллий гъурур ве миллий дегер, ватангъа севги ве ватанперверлик киби энъ терен ве энъ муим инсаний дуйгъуларгъа мунасебетини бельгилегендир. Бу эсеринде Гаспринский шойле язгъан эди:

«Рус акимиетининъ Русие мусульманлыгъына нисбетен арекетлерини насыл бир гъае регулирлей? Бунъа рухландыргъан ве шу мунасебетлернинъ менбасы олгъан гъае къайда? Сонъки йылларда Русиенинъ Шаркъкъа нисбетен цивилизацияларыны тыр киби улу миссиясы акъкъында чокъ окъумакъ ве эшитмек сырасы гельди. Аджайип, пек яхшы! Я бу миссия неден ибарет олмакъ керек, аджеба? Ёкъса, бутюн меселе, къадыларны уезд башларынен, наиблерни приставларнен, бейликлерни область ве губернияларнен, йипек халатларны ве бешметлерни дворянлыкъ якъалары иле денъиштирювнен бите ве шу улу миссиягъа япмакъ ичюн башкъа бир шей къалмаймы?»

«...Такъдир Русиенинъ акимлиги ве онынъ эли алтына зенгинден зенгин топракъларынен берабер чокъ миллионлы мусульман кутьлесини берди ве бермекте, бу ал Русиени Авропа ве Асия арасында, илим ве хурафат арасында, арекет ве дургъунлыкъ арасында табиий бир багълайыджы этмекте».

«...Акъикъатта исе Русие акимлиги мусульманларны теракъкъыяткъа ве цивилизациягъа алып бармагъаныны, маддий джеэттен къазанчлар бир якъта турсын, акимиет халкъларнынъ илериге догъру ынтылувына биле насылдыр бир къол тутмагъа, ярдым этмеге чаресиз олгъаныны корип, окюнмемек мумкюнми? Бундан да башкъа, мен терен къайгъынен шуны къайд этмеге меджбурым ки, Русие акимлиги саесинде татарларнынъ рухий инкишаф васталарындан бири олгъан мектеплери ве язув къабилиетлери биле белли бир дургъунлыкъкъа огърады ве кериге дёнди.

Ялынъыз бир яры харабе алына кельген тарихий абиделер ве ондаки язылар, тозланып, былашып къалгъан айры китаплар шуны тасдыкълайлар ки, бир вакъытларда татарлар да дюльбер язмагъа ве сёйленмеге, фикир ве акъыл талап эткен шейлер хусусында ойланмагъа биле, Хафизнинъ эсерлерининъ дюльберлигини, Шейх-Саадийнинъ инсаниетлигини, Ибн-Сина ве дигер арап ве фарс языджыларыны эм де фельсефеджилерининъ аджайип, джесюране фикирлерини биле ве анълай экенлер».

Бу муим макъаледен сонъ Гаспринский Русие мусульманларыны шу гъарип вазиеттен къуртарувнынъ конкрет ёлларыны косьтериджи бир сыра макъалелер даа язды.

1883 сенеси бааринде, чёллерде ве тогъайларда ал лялелер, гуллер ачкъан аджайип вакъытта, Гаспринский озюнинъ асыл макъсадына ириште — о «Терджиман» газетасыны чыкъарып башламагъа наиль олды. Озь газетасынынъ саифелеринде о тюрк-татар халкъларыны джаилликтен къуртулмагъа, бильги саиби олмагъа чагъырыджы макъалелеринен чыкъышта булунды.

Гаспринский озь гъаелерини омюрге кечирюв ёллары хусусында чокъ йыллар ойланып юрьди. О, сёнюккен юреклерни насыл этип джанландырмакъ, миллетни чокъ асырлыкъ уйкъудан насыл этип уянтмакъ, адамларны илим ве бильги алемине насыл джельп этмек кереклиги хусусында чокъ мий ёрды. О, озюнинъ огюне халкънынъ акъыл-идракини, ферасетини даима орьтип тургъан перделерни насыл котерип атмакъ вазифесини къойды. Шимдилик урдымдуймазлыкъ, эхмалджылыкъ мейданында джансыз киби ятмакъта олгъан чокъ миллионлы тюрк-татар халкъларыны насыл бир усул ве васталарнен аякъкъа турсатмакъ керек? Даа керек дереджеде теджрибеси олмагъан яш ватанпервер эрбапнынъ къальбини ише бойле суаллер, бойле вазифелер раатсызлай, эеджанландыра эдилер. Сонъра о, озюнинъ бутюн анълы омюрини ише шу энъ муим, энъ баш вазифелернинъ эдасына багъышлады, озюни шу ёлгъа феда этти.

Эбет, Гаспринскийнинъ озь огюне къойгъан макъсады, вазифелери о дереджеде буюк, о дереджде къыйын ве мешакъатлы эдилер ки, оларны ялынъыз буюк акъыл, мисильсиз иджадий къабилиет ве ишкирлик саиби олгъан, озь миллетине сынъырсыз севги беслеген адам беджере биле эди. Исмаил Гаспринский акъикъатен шу хасиетлерге догъма малик олып, бойле юкни озь омузларына тек бойле адам юклей биле. Бойле шахс исе юз йылда бир пейда ола дейлер. Русиедеки тюрк-татар халкъларынынъ бахтына ише Кърымда Исмаил бей Гаспринский киби адам дюньягъа кельген.

Гаспринский Москвада Милютин арбий гимназиясыны битирген сонъ Кърымгъа, севимли Багъчасарай шеэрине къайтып келе. Окъувыны девам этмеге маддий имкяны ёкъ эди. Шунынъ ичюн о Багъчасарай медресесине оджалыкъ ишине кире. Анда о сохталаргъа рус тилинден дерс бере эди. Бу девирде о къатиен

шу фикирге келе ки, озь огюне къойгъан вазифелерине, макъсадына иришмек ичюн онъа мытлакъа даа окъумакъ ве алий малюмат саиби олмакъ керек. Демек, онъа мустакъиль суретте озь бильгисини озю арттырмакъ лязим. Шу вакъытта о тесадюфен шеэр полиция идареси хадиминен таныш ола ве онынъ эвине къатнап башлай. Бу хадим исе тарихий ве ичтимаий-сиясий китапларны топлав авескяры олып, эвинде зенгин китапханеси бар экен. Гаспринский озь бильгисини кенишлетмек ичюн къонакъбайнынъ шу китапханесинден файдалана. Къонакъбай бунъа буюк мемнюниетнен разы ола ве Гаспринский ичюн эр тюрлю шараитни догъура. Онынъ китапханесинде Гаспринский пек чокъ керекли китапларыны була ве оларны буюк меракъле окъуй, огрене, менимсей. Эки йыл девамында о шу китапханеден файдаланув нетиджесинде озь бильги даиресини муим дереджеде кенишлете. Бу саеде о, Русиеде маарифчиликнинъ инкишаф этюв тарихынен, Русие яшлыгъы арасындаки сиясий арекетнен таныш ола. Бу онынъ ичюн пек меракълы эди. Рус яшлыгъы арасында чар акимиетининъ алып баргъан сиясетинен разы олмагъанлар пек чокъ экен. Айны вакъытта Гаспринский белли дереджеде мемлекетнинъ икътисадий инкишафынен де таныш олды. О, Русиенинъ икътисадий джеэттен гъарп мемлекетлеринден чокъ артта къалгъаныны анълай. Мемлекет ичинде санайы сонъ дередже бир тегизсиз илерилей, кой ходжалыгъы исе земане инкишаф севиесинден чокъ узакъ къала. Полиция хадими олгъан къонакъбайнынъ самимиетлиги саесинде о чар акимиетининъ шу куньки сиясети хусусында да белли тасавургъа малик ола.

Озюнинъ табиатынджа Гаспринский затен балалыкътан башлап, этрафтаки муитке, табиат адиселерине, джемиеттеки вакъиаларгъа тенкъидий козьнен бакъып кельди. Бунъа оны кимсе огретмеди, буны о яваш-яваш шахсен озю анълап алды.

Гаспринский 1906 сенеси «Терджиман»да басылгъан «Кунь догъды» романында шойле яза: «Даа бала экенде даясы онъа чокъ икяелер айта экен. О къадын чокъ малюматлы олмаса да, башкъаларнынъ айткъанларындан эшитип, миллетимизнинъ тарихыны яхшы биле экен. Миллетимиз джаиль олгъанындан себеп оны эзиетлей, акъаретлей экенлер. Бу сёзлерни о анасындан да эшиткен эди. Эм анасындан, эм даясындан эшиткен бу сёзлерни, о ич бир вакъыт унутмады ве о сёзлер онъа бир вакъыт раатлыкъ бермедилер. Бу хусуста о даима ойланып юре ве осип буюмегендже о суаллерге джевап тапалмады. Сонъра о озь миллетининъ башкъалар киби илери ве цивилизациялы миллет олмасы ичюн бутюн кучь-къуветини, бутюн барлыгъыны ортагъа къоймагъа къарар берди».

Гаспринский махсус журналистлик тасили корьмеди. Лякин озь гъайрети иле о журналистликнинъ энъ юксек дереджесине котерильди. «Терджиман»нынъ саифелеринде мунтазам суретте басылып тургъан юзлернен макъалелери бунынъ ачыкъ делилидир. Онынъ университети аятнынъ озю олды. Озь халкъына олгъан севгиси, онынъ такъдирини къайгъырувы Гаспринскийге истидат, кучь-гъайрет берип кельди. Улу наширнинъ издешлери насыл язмакъ ве бир къач сёзнен меселенинъ бутюн асылыны насыл тасвир эте бильмек кереклигини ондан огрене эдилер. Бойле икътидар исе озь устюнъде узакъ девир ве буюк себатнен чалышув саесинде эльде этиле.

Осьмюр чагъында Гаспринский Москвадаки Милютин гимназиясында окъуды. Шу вакъытта о, «Московские ведомости» газетасы эм де «Русский вестник» журналынынъ баш редакторы олгъан кескин шовинист Михаил Никифорович Катковнынъ къорантасына тербиеге берильген эди. Айны шу вакъытта «Русский вестник» журналы мешур рус языджысы И. С. Тургеневнен сыкъы алякъада булунмакъта эди.

Занымджа, М. Н. Катков истидатлы публицист олса керек, акс алда онъа бойле месуль ишлерни ишанмаз эдилер, чюнки «Московские ведомости» гъает итибарлы газета эди. Гаспринский М. Н. Катковнынъ къорантасында тербиеде булуныр экен, вакъытыны ич бош кечирмез эди. О, М. Н. Катковнынъ газетаны насыл редактирлегенинен пек меракълана ве ондан чокъ шей огрене. Бутюн булар сонъундан онынъ аджайип редактор олмасына ярдым эткендирлер. Бу ерде шуны айрыджа къайд этмели ки, Гаспринскийге къадар Русиедеки тюрк-татар халкъларынынъ ич бири онынъ киби мувафакъиетнен газета чыкъарып оламагъан эди.

Гаспринский асылында озь тувгъан эдебий тилини зайыф биле эди, чюнки о ана тилинде олгъаны-оладжагъы эки йыл окъуды. Бу зайыфлыкъны о медреседе рус тили дерси берген вакъытта ачыкъ-ачыкътан сезди ве эдебий тильни мытлакъа менимсемек кереклигини анълады. Бу иште Гаспринскийге онынъ акъылданелиги ярдым этти. О сохталаргъа рус тилини огрете, олардан исе озь эдебий тилини огрене. Эгер о шу вакъытта эдебий тильни огренмеген олса, сонъундан эм татар, эм рус тиллеринде озь газетасыны чыкъарып оламаз эди. Озюнинъ ичтимаий-публицистик фаалиети девиринде о мувафакъиетле «Терджиман» газетасыны чыкъармакънен бирге, талебелерни окъутувнынъ янъы савтий (давуш) усулыны * иджат этип, оны

---

* Савтий усул — мектепте балаларны давуш яни сес чыкъарып окъутув усулы. Бунъа

ер ерде амельге кечирмеге мувафакъ олды.

Бундан да башкъа о, оксюзлер ве фукъаре балаларыны бедава окъутмакъ вазифесини къойды ве бу макъсатнен чокъ ерлерде «джемаати хайрие» ве озьара ярдым джемиетлери мейдангъа кетирди. Озю шу джемиетлернинъ азасы олмакънен бирге, анда азалыкъкъа ерли байларны, руханийлерни, мырзаларны, иш башындаки адамларны джельп эте эди.

Сёз сырасы, бойле хайрие джемиетлери мейдангъа кетирюв гъаеси илькиде Кърымда пейда олды ве сонъра Русиенинъ тюрк-татар халкълары яшагъан бутюн кошелерине даркъады. Ондан сонъ эм руслар арасында, эм тыш мемлекетлерге де джайылды. Бу гъаенинъ иджатчысы ве тешеббюсчиси, онынъ тешвикъатчысы, эльбетте, Исмаил бей Гаспринский ве онынъ газетасы «Терджиман» эди. «Терджиман» затен колемдже буюк олмаса да, мундериджеси ве эмиети, окуйыджыларгъа тесир кучю джеэтинден озь девирининъ энъ итибарлы газетасы олып, гъарптаки бир чокъ мешур газеталарны устюне чыкъармай эди.

Юкъарыда айткъанымыз киби, эм Кърымда, эм Русиенинъ чешит кошелеринде хайрие джемиетлери мейдангъа кетирювнинъ тешеббюсчиси ве тешкилятчысы усанмакъ ве талмакъ бильмеген Гаспринскийнинъ озю эди. Бойле хайрие джемиетлерининъ сайысы юзден зияде олып, оларнынъ аман-аман эписинде Гаспринскийни фахрий аза этип сайлай эдилер. Бу джемиетлерде топлангъан паралар эсабына оксюзлер ве фукъаре балалары иптидаий мектеплерде бедава окъутыла эдилер. Айны вакъытта бу сермиядан мемлекетте ве тыш мемлекетлердеки алий окъув юртларында окъугъан студентлерге ярдым нефакъасы бериле эди.

Белли олгъаны киби, тюрк-татар халкъларынынъ бутюн мектеплери Русие маариф министрлиги имаесинде эдилер. Бунъа бакъмадан шу министрлик ве девлет тарафындан мектеплер ичюн бир капик пара айырылмай эди. Янъы савтий усулда ачылгъан янъы мектеплернинъ эписи ана-бабалардан топлангъан паралар эсабына яшай эдилер.

Укюметнинъ ярдымы олмагъанына бакъмадан, савтий усул мектеплернинъ сайысы эп артты ве 1905 сенеси революциясы вакътынадже оларнынъ мыкъдары беш бинъден зияде олды. О девирде бу пек буюк мувафакъиет ве къазанч эди. Мектеплер тешкилий джеэттен эп къавийлештилер, окъутув ишлери исе юксек севиеде эди. Мектепни битиргенлер темелли бильги саиби олып чыкъа эдилер. Эскидже окъутув усулы акъкъында талебелер уйкен адамлардан эшитип биле эдилер. Яни о усул энди тарихкъа дёнген эди.

Гаспринскийнинъ маарифчилик саасындаки бу мувафакъиетлери кениш джемаатчылыкъ тарафындан бутюнлей танылгъан эди. Яшларнынъ окъувгъа ынтылувы эски усул девирине бакъкъанда дефаларджа артты.

Гаспринский миллетнинъ ичтимаий-теракъкъият ёлунда илериге догъру ынтылув арекетине къол тута, сиясий инкишафны умумий инкишаф иле кенишлетмеге тырыша, адамларны озьара тенъ укъукъсызлыкъ къалымтыларыны битирмеге ве джемаатчылыкъ ишлеринде фааль иштирак этмеге чагъыра. О, тенъ укъукъсызлыкънынъ бутюн корюнишлерине къаршы къатиетле чыкъышта булуна ве халкънынъ энди башлангъан уянув джерьянына эр анги сой киришювге бутюн кучюнен къаршылыкъ косьтере.

Ильки девирде Гаспринскийнинъ тешеббюсине рус миссионерлери кесен-кес къаршы чыкътылар. Олар тюрк-татар халкъларынынъ медений инкишаф программасыны къараламагъа ынтылдылар. Лякин оларнынъ ыдырынувлары бошкъа чыкъты, Гаспринский озь макъсадына, озь ниетине наиль олды.

1911 сенеси Гаспринский савтий усулыны дагъытмакъ ниетинен та Индстангъа бара ве андаки Бомбей шеэринде янъы усулда мектеп ача. Озь усулыны амельге кечирмек ичюн анда консультант оларакъ эки айгъа озюнен баргъан бир оджаны къалдыра. О мектепке Гаспринский озюнен кетирген дерсликлерини ве окъутув къаиделерини багъышлай.

Къайтып кельген сонъ «Терджиман» саифелеринде о Индстангъа сефери акъкъында шойле яза: «Индстан мени чокътан озюне чеке эди. О пек меракълы девлет. Айны вакъытта анда насыл окъугъанларынен, оларнынъ окъутув усулларынынъ мусбет ве менфий тарафларынен меракълана эдим... Догърусыны айткъанда мен Индстангъа базы бир шейлерни бермекни хаяллана эдим... Екъ, базы бир шейлер дегиль, макъсадым къыйметли ве яхшы шей: мерхум К. Д. Ушинский тарафындан Русиеге багъышлангъан ве сонъра меним тарафымдан мусульман мектеплеринде къулланылгъан башлангъыч мектеплерде савтий окъутув усулыны берюв эди. Чокъ йыллыкъ теджрибем ве эльде этильген аджайип нетиджелер мени бу макъсат ичюн къанатландырдылар».

Айны шу макъалесинде Гаспринский Индстан акъкъында шу фикирлерини яза:

Индстан — динлернинъ асыл ватаны.

къадар балаларны сес чыкъарып окъутув адет дегиль экен.

Индстан — къадимий цивилизациянынъ бешиги.
Индстан — акъылане эдебиятнынъ иджатчысы.
Индстан — джемий прогрессив къабилелернинъ ватаны.
Индстан — Ер курресининъ зенгинден-зенгин бир виляети.
Индстан — инглиз байлыгъынынъ битмез-тюкенмез бир чокърагъыдыр.
Индстан — Британия кучь-къудретининъ эсасыдыр.

О, айны вакъытта, чокъларнынъ назар дикъкъатыны джельп эткен бир дильбердир. (1912 с. № 18).

Демек, савтий окъутув усулы, энъ прогрессив усул оларакъ тек Русие ичинде дегиль, онынъ тышына да тез даркъады. О, хусусан Къытайдаки мусульманлар арасында кениш даркъады. «Терджиман» газетасынынъ 25 йыллыгъы мунасебетинен редакция адына Къытай мусульманларындан кельген «Таранчи тюрклерининъ сеси» серлевалы тебрикнаме бунынъ ачыкъ делилидир.

* * *

Гаспринскийнинъ озь халкъына, бутюн тюрк-татар халкъларына севгиси сынъырсыз эди ве о озюнинъ бутюн бильгисини, таланты ве теджрибесини халкъкъа багъышлады. Хусусан озюнинъ гъает кениш публицистик фаалиетинде о къиясы ёкъ бир саньаткяр эди. Публицист ролюнде о энъ мешур бир артист эди ки, бу саада о озь ролюни аджайип суретте ве ондан да алий дереджеде иджра этти. Бутюн тюрк-татар халкълары, хусусан эмекдар табакъалар онынъ публицистикада хызметлерине сонъ дередже юксек къыймет кестилер ве шунынъ ичюн де онъа даа озю сагъ экенде «миллет атасы» киби юксек нам бердилер. Тюрк-татар халкълары арасында даа ич ким бойле фахрий нам къазанмагъан эди.

Гаспринский асылында буюк бир оптимист эди. Тюрк-татар халкъларынынъ истикъбали гузель оладжагъына иманы къавий эди. О, биринджи олып, тюрк-татар халкъларынынъ теракъкъиятынынъ темелини къойды ве бунынънен оларнынъ аятындаки асырлар бою девам эткен регресснинъ, кериликнинъ себеплерини ачып косьтерди.

Къазан, Уфа, Оренбург, Волга бою татарларына, къазах, къыргъыз, озьбек, туркмен, азербайджан халкъларына, Урал, Сибирь ве Узакъ Шаркъ тюрк-татарларына менсюп эр бир мусульманнынъ юрегинде Гаспринскийге миннетдарлыкъ ислери къозгъалмакъта, чюнки эдип оларгъа савтий окъутув усулыны теклиф этти ве огретти. Бу усул аяткъа тадбикъ олунгъангъа къадар Гаспринский фанатик «улемалар» тарафындан чокъ уджюмлерге, акъаретлерге огъратылды, лякин савтий окъутув прогрессив бир усул оларакъ эр ерде кениш суретте даркъады, тек мектеплерде дегиль, о эр бир эвге, эр бир къорантагъа кирди.

Русиедеки тюрк-татар халкъларынынъ кериде къалувы, онынъ агъыр, къаранлыкъ аяты — бу оларнынъ озьлерининъ айыбы дегиль де мындаки аятны харабеге чевирген, омюрни комюр эткен о вакъыттаки сиясий-ичтимаий къурумнынъ айыбыдыр.

Эр не исе Исмаил Гаспринскийнинъ фаалиети умумиет тарафындан танылды ве о бутюн тюрк-татар халкъларынынъ миллий вариетине чевирильди.

Хусусан Гаспринскийнинъ савтий окъутув усулыны тешвикъат этювде, оны кениш таркъатув огърунда мисильсиз буюк хызметлери айрыджа къайд этювге ляйыкъ. Гаспринскийнинъ гъает саде, лякин кучьлю сёзю даима озь ерини тапа ве онынъ тесири аджайип нетиджелер бере. Бильги ве илим акъкъында икяе этмек, оны адамларгъа еткизмек исе къолай дегиль, онъа буюк усталыкъ керек.

Инсангъа та балалыкътан гузеллик дуйгъуларыны ашламакънынъ не къадар муим олгъаныны яхшы анълагъан Гаспринский бу ишке бутюн кучь ве гъайретини, бутюн барлыгъыны берип чалыша. Яш несильни тербиелев — бу тек оджанынъ дегиль, эр бир адамнынъ боюн-борджудыр, деп къайд этип кельди о бутюн омрю бою. Онынъ дёрт йыллыкъ башлангъыч мектеплер ичюн язып нешир эткен дерсликлери педагогика черчивесинден де четке чыкъкъан ве буюк тербиевий эмиетке малик эстетик китаплардыр.

Гаспринскийнинъ фаалиет даиреси йыл-йылдан эп кенишлегенине бакъмадан, онынъ усанмакъ бильмез ишкирлиги дегиль эксильмек, аксине, къат-къат артты. Аджеба, бу адамда о къадар кучь, о къадар гъайрет, истидат къайдан кельген экен? Бу суальге джевапны Гаспринскийнинъ озюнден тапмакъ мумкюн:

«Тешкилятчы, эр шейден зияде, озюнден де, бильгиден де зияде аятны севмек борджлы, чюнки онынъ бутюн ильхамынынъ чокърагъы аяттыр»,— дей о.

Гаспринскийнинъ энъ муим хасиетлеринден бири — озюнинъ терен фикирлерини кягъыт устюнде къыскъаджа ве там догъру ифаде эте билювидир.

Озюнинъ ичтимаий-публицистик фаалиетине диний фанатизм ве хурафат ат ойнаткъан девирде киришкен Гаспринский къуллыкъкъа къаршы чыкъты, алчалтылгъан ве акъаретленген къадынлыкъны къорчалады, инсан дегерини якълады.

Солдан: Исмаил бей Гаспринский ве онынъ ишине къол туткъан сафдашлары Асан бей Меликов, Али Мердан бей Топчыбашев.

Инсан озюни озю бакъмакъ керек, бутюн барлыгъынен ишке, эмекке берильмек керек, озь бахтыны о эмекте тапмакъ керек, деп сая эди о. Асылында гъает узакъ коре бильген Гаспринский озь гъаелерини, озь фикирлерини буюк бир итикъад иле къорчаламагъа биле эди, озь ракъиплерини исе керек олгъанда, амансыз тенкъидге огърата эди. Макъалелерини окъугъан сайын онынъ акъылданелигине шашасынъ. Пейда олгъан эр бир меселени о тюбю-тамырындан огрене ве ахыры сонъ дередже къандырыджы ве тафсилятлы суретте джевап бере.

Узун-узакъ отуз учь йыл девамында куню-кунюне инсанлар аятындаки джемиеттеки адиселерни козьэтип турмакъ, оларны талиль этмек, оларнынъ тек эмиети ве маналарыны ачып тек беян этмек дегиль де, шу девирде шекилленген бакъышлар ве идеаллар эм де акимиетнинъ талаплары черчивесинден чыкъмайып ве айны заманда озь анълайышы иле там догъру ве лязим къыймет кесип турмакъ ичюн не къадар кучь-гъайрет керек! Буны бир козь огюне кетирип бакъынъыз.

Рус ве тюрк тиллерини мукеммель суретте менимсеген, Пушкин ве Навоий, Низамий ве Фердевсий эсерлерининъ дюльберлигине эр кестен эвель къыймет кесе бильген Гаспринский озю ойле бир мукеммель тильде яза ки, онынъ макъалелери, мундериджесини эсапкъа алмагъанда биле окъуйыджыгъа буюк эстетик кейф берелер. Онынъ тилининъ озю гуя бир аджайип саньат эсери ерини тутмакъта. Онынъ тили о дередже джуляланъгъан, о дередже бедиийлештирильген ки, окъугъанда, дерсинъ талантлы рессам тарафындан япылгъан аджайип картинаны сейир этесинъ. О энъ мурекkеп фикирлерни энъ саде сёзлернен, джанлы образларнен ифаде этмеге биле ве шунынъ ичюн де онынъ тили Русиедеки бутюн тюрк-татар халкъларына анълайышлы эди. Онынъ публицистик макъалелери тилининъ бедиийлиги, зенгинлиги джеэтинден классик языджыларнынъ эсерлеринен бир сырада туралар. Онынънен давалашмакъ мумкюн дегиль эди: Онъа, я озюнънинъ фикиринъни къорчалап, исбат этип оламагъанынъ ичюн нефретленеджек, оны сёгеджексинъ, я да бир сёзсиз онынъ фикринен разылашып, тилининъ дюльберлигине шашып сукъланаджакъсынъ. О, улу сёз устасы ве улу мутефеккир эди!

Озь заманынынъ догъма талантлы публицисти ве джемаат эрбабы олгъан Гаспринскийнинъ кучю ве шурети онынъ тилининъ эсасыны тешкиль эткен рухий амиллерден эм де огюне къойгъан мукъаддес макъсатлардан келип чыкъалар. О, озю гонъюлли суретте устюне вазифе этип алгъан бу макъсатларгъа озь халкъына

меджбурий хызмет ве озь миллети огюнде озюнинъ боюн-борджу деп бакъа эди.

О, Русиедеки бутюн тюрк-татар халкъларыны бири-бирине якъынлаштырмакъ, оларны агъа-къардаш этмек, оларгъа умумий бир тильде бильги берип, мемлекеттеки энъ кериде къалгъан, джеалетте хорлангъан бу халкъларны башкъа илери халкълар киби, цивилизация юксеклигине котерюв макъсадына хызмет этти.

Тедкъикъатымнынъ кириш сёзюни екюнлер экеним, белли девлет эрбабы Нариман Наримановнынъ Исмаил бей Гаспринский вефат эткен вакъытта айткъан сёзлерини бир даа текрарламакъ истейим: «Эгер бизим миллетимиз озюнинъ Исмаил Гаспринский киби къараманыны унутса, демек бу миллет озь-озюни ёкъ этмеге чалыша».

Екъ, миллетимиз къараманы Гаспринскийни унутмады ве ич бир вакъыт унутмаз да. Онынъ аяты ве фаалиетине багъышлангъан мезкюр эсеримиз бунынъ ачыкъ делилидир.

Исмаил Гаспринскийнинъ мещурлигни онынъ туткъан ёлу эм де макъсадынынъ муимлиги ве догърулыгъыны тасдыкълайыджы фикирлер:

«Озь миллетининъ эр тарафлы инкишафы ве юкселюви огърунда бутюн анълы омюрини феда эткен шахсны бизим халкъларымыз ич бир вакъыт унутмаз... Багъчасарайда Исмаил бейнинъ къабири узерине бутюн бизим мусульман миллетимиз адындан эйкель къоюлмалы. Эйкель узерине шу сёзлер язылсын: «Эгер бизим миллетимиз сенинъ киби къараманны унутса, бойле миллет озь омюрини боштанбош кечирюв ичюн чалыша демектир». (Нариман Нариманов. «Багъчасарайда сынав мейданы», «Басирет» газетасы. Баку, 1914 с., сентябрь 20).

«Халкънынъ агъзында халкъ тили не вакъыткъадже яшаса, халкънынъ озю де о вакъыткъадже яшар». (К. Д. Ушинский «Тувгъан сёз»).

«Лякин халкъ тили халкънынъ аяты ве инкишафынен бирге яшай ве инкишаф эте. Халкънынъ тилинде джемий чешитлиги иле онынъ бутюн тарихы озь аксини тапмакъта. Халкъ тили, онынъ та тарих къадимиетинден чокъ эвель башлангъан рухий аятынынъ ич бир вакъыт солмагъан ве эбедиен текрар ве текрар ачылып тургъан бир гулюдир. Тильде бутюн халкъ ве онынъ бутюн ватаны джанлана; онда халкъ рухы ве фикрининъ бутюн иджадий кучю, бутюн табиат аляметлери, ватаннынъ кокю ве авасы, онынъ икълими, онынъ тарлалары ве чёллери, къырлары ве вадийлери, онынъ дагълары ве озенлери, фуртуна ве боранлары, тувгъан табиатнынъ халкъ йырларында, тувгъан нагъмелерде, халкъ шаирлерининъ тилинде ойле ачыкъ-айдын янъгъырагъан фикир ве ислерге толу терен давушы муджессемленгендир». (К. Д. Ушинский. Эсерлери, 2-джи том, саифе 176).

Исмаил Гаспринскийнинъ «Терджиман» газетасынынъ 1884 сенеси 14-джи санында басылгъан «Достларгъа мураджаат» серлевалы макъалесинден:

«Бизни башымыздан аягъымызгъадже къаплап алгъан энъ хасис ве амансыз душманымыз — джеалет яни джаиллик олмасайды, бизим вазиетимиз башкъа олур эди».

«Джесарет иле эпимиз илимге япышайыкъ ве истикъбаль бизни шефкъатнен къаршылап алыр! Даа дейджек олсакъ: бугуньки барлыкъ бизим озюмизнинъ элимизде, ялынъыз бильги ве гъайрет керек, гъайрет ве бильги! Шимди сизлер пармакънен сайыласыз, сонъра юзлернен олурсынъыз, юзлерден исе бинълер асыл олур... Рухтан тюшменъиз, джеалет денъизине батып богъулманъыз».

«Эгер халкъкъа маарифнинъ зарурлыгъыны анълатмакъ кьолай олса, оны маарифке чекмек къыйын олмаз эди».

«Эр анги эмек ичюн белли бир бильги керек».

«Бильги» дегенде биз тек рухий малюмат я да илимлерни дегиль де, затен инсаннынъ рухий ве маневий аяты ичюн керекли бутюн ильмий, амелий бильгилерни, саньат корюнишлерини, чешит малюматларны, омюр теджрибесини козьде тутамыз».

«Бильги — цивилизациягъа алып барыджы бир вастадыр, цивилизация исе инсан омюрининъ макъсадыдыр».

«Бизим заманымыз — бильги заманы. Алем — бу бильгилернинъ куреш мейданы ве онда бильгисиз яшамакъ мумкюн дегиль».

«Бильги ве гъае озюне къырларны, денъизлерни, табиат аляметлерини бойсундыра ве оларны садыкъ къул киби инсангъа хызмет этмеге меджбур эте».

«Бильген шейинъизни башкъасына бермеге, огретмеге арекет этинъиз. Энъ олмагъанда, бир кишиге бильги ашланъыз, бунынънен сиз буюк иш япарсынъыз».

«Джемиетимизнинъ яни халкъымызнынъ теракъкъиятыны къайгъырынъыз; эгер япкъан ишинъизнинъ деръал нетиджесини корьмек истесеньиз — джемиетнинъ огюнде кетинъиз, лякин ондан чокъ узакълашманъыз: акс алда о сизни эшитмез я да анъламаз. Маарифни таркъатув ишлери акъырын алынып

барылмалы. Чалышмакъ, арекет этмек керек, лякин ашыкъчанлыкъ зарар кетирир».

«Бир шейни бильмек — бу эйи дегерлик; шу бильгинъни бильмеген иле болюшмек — даа да эйи дегерликтир».

«Балаларнынъ джаиллиги ичюн ана-бабалар месулиетлидир».

«Девлетлер дюньянынъ бутюн джаиль халкъыны окъумагъа меджбур этмек ве бедава окъутмакъ борджлудыр».

«Терджиман»нынъ дигер санларында басылгъан макъалелеринден:

«Биз, инсанлар, бу дюньягъа келе ве кетемиз, миллий маариф исе эбедий яшайджакътыр». (1903 с. № 25).

«Бизим бутюн беляларымыз, бутюн хасталыгъымыз джаилликтен ве бильги факъырлыгъындандыр. Эгер джаиль халкъкъа дюньянынъ бутюн барлыгъыны бер, о эп бир шу байлыкътан файдаланмагъа бильмез, онъа эвеля бильги бермек керек. Бильги саиби халкъ озь бахтыны, озь боллугъыны озю тапар».

«Халкъ — бу адамлар, инсан шахслары топудыр. Айры шахслар киби, халкъ да хасталыкъкъа ве чешит беляларгъа огърай биле. Айры шахс ичюн муим олгъан сёз, нуткъ бутюн бир халкъ ичюн де муимдир. Халкънынъ тили ве лакъырдысы — матбуат ве эдебияттыр. Эдебият — бу ойле лакъырды ки, онынъ давушы узакъларгъа кете, о ойле бир тиль ки, онынъ давушы бинъ йылдан сонъ да эшитиле биле. (1883 с. № 24).

«Матбуат — бу ойле бир кучь ки, энъ узакъ месафелерни кечерек, о бутюн девирлерни бири-бирине якъынлаштыра!.. Бизим девиримизде бир чокъ буюк ве кучюк халкълар бу эйи кучьке саиплер, бизде исе матбуат затен ёкъ дереджеде. Бу ал бизни чокътан къасеветлендире ве меракъландыра». (1883 с. № 24).

«Халкънынъ улулыгъы ве дегери акъикъатен онынъ илими ве теракъкъиятынынъ севиесине багълы. Илим ве бильгининъ инкишафы тильнинъ инкишафына багълы. Тиль ве эдебият исе джемий бильгилернинъ ве теракъкъиятнынъ эсас негизидир. Маариф ве инкишаф иши эдебий тильнинъ инкишафынен сыкъы багълы. Яхшы, зенгин тильсиз асыл маариф акъкъында тюшюнмек мумкюн дегиль». (1884 с. № 33).

«Газета — бу асылында маарифет махсулыдыр, бу махсулгъа исе биз гъает мухтаджмыз». (1883 с. № 7).

«Инсангъа бильгисиз адым атмакъ мумкюн дегиль». (1886 с. № 42).

«Инсангъа бильги къыдырмакъ бешиктен мезаргъадже бордждыр» (1886 с. № 42).

«Эдебият — акъыл ве ахлякъ хазинесидир. Эр бир халкъ бу хазининенинъ саиби олмакъ керек. Миллий халкъ эдебиятына муим маарифчилик эмиети беререк, биз айны вакъытта Русиедеки бутюн халкълар ичюн муимденмуим, зенгинден-зенгин эдебият рус эдебияты олгъаныны къайд этмелимиз. Рус тилини огренерек, биз шу улу хазинеден озюмизге бильги синъирмек къабилиетине малик оламыз. Эдебият затен бутюн дюнья вариетидир; бутюн халкълар бири-бириндан сёз, акъыл ве фикир нумюнелерини алалар». (1899 с. № 39).

«Бойлеликле, мусульманлар миллий халкъ эдебиятыны къайгъыраракъ ве онъа къол тутаракъ, шуны хатырда тутмалары керек ки, рус тили улу бир хазине олып, ондан даима гъыда алып турмалыдыр». (1899 с. № 39).

«Медений инсаниет гъайретнен чалышмакъта; кериде къалгъан халкъларнынъ иши фенадыр. Бизим заманымыз буюктен-буюк сермияларнынъ ве буюк халкъларнынъ озьара ярдымдашлыкъ ичюн бирлешюв заманыдыр. Икътисадий аятта, сиясий аятта бирдемлик ве бирлешюв тарихий бир къанунгъа чевирильмекте. Буны яхшы анъламакъ ве Аллагъа шукюр этмек керек ки, биз, тюрк-татар халкъларыны, такъдир анджакъ рус халкъынен багълагъаны хайырдыр». (1903 с. № 19).

«Публицистнинъ къалеми айры бир миллий табакъаларнынъ достлыгъына, менфаатына хызмет этмемели. Бу къалем ялынъыз ахлякъий ве маневий саалардаки акъикъаткъа ве умумий файдагъа хызмет этмек керек». (1883 с. № 8).

«Чокътан шуны бильмек ве анъламакъ керек ки, энъ буюк масраф окъувгъа сарф этильмели; оджагъа афтада беш капик тёлеп де, озюнъе куньде арткъач бир фильджан къаве яхут чай ичмекчюн 10-20 капик сарф этмек айып эм де гуня олгъаныны анъламакъ керек». (1883 с. № 14).

«Инсаннынъ шекилленювинде тувгъан тиль окъутув вастасы, эм де бильги менбасы ве халкънынъ миллий хазинеси оларакъ меркезий ерни тута». (К. Д. Ушинский. «Тувгъан сёз»).

Иште, озюни тюрк-татар халкъларынынъ козюни ачувгъа, оларны маарифке джельп этювге багъышлагъан Исмаил бей Гаспринский озь макъсатларыны омюрге кечирювде бойле там маналы, аятий фикирлерден тутып иш корьди.

I. КЪЫСКЪА ТЕРДЖИМЕИЙ АЛЫ

Гаспринскийнинъ бабасы Мустафа агъа 1815 сенеси Кърымнынъ ялы боюнда Алупканен Ялта арасында ерлешкен Гаспра коюнде догъды. Кавказ ве Кърымнынъ о вакъыттаки генерал-губернаторы князь Воронцов онъа Одесса лицейине окъумагъа кирмесине ярдым эте. Бу окъув юртуны битирген сонъ арбий хызметте булуна. Бу вакъытта о шу князь Воронцовнынъ янында терджиман оларакъ хызмет эте, чюнки о вакъытта татарлардан рус тилини бильген пек аз эди. Узакъ муддет ве намуслы хызмети ичюн Воронцов онъа ильки офицер дереджеси олгъан поручик (кучюк лейтенант) рутбесини бере. 1848 сенеси рус ордусы Дагъстангъа сефер япкъан вакъытта Баш командан сыфатында булунгъан князь Воронцов Мустафа агъаны озь янына терджиман этип ала (о вакъытта кърымтатарларнынъ да тиллери, дагъстанлыларнынъ да тиллери бири-бирине пек якъын эди). Бу арбий сефер рус ордусынынъ гъалебесинен екюнленген сонъ князь Воронцов сонъ дередже намуслы хызмети ичюн Мустафа агъаны буюк ве зенгин бир уезд башынынъ муавини вазифесине тайин эте. Бу вазифе гъает келирли олып, ишини билип чалышкъан адамгъа аз вакъытта чокъ келир кетире биле эди, чюнки уезд башынынъ озю бу шейлерни пек беджере эди.

Мустафа агъа асылында пек намуслы, темиз гонъюлли, инсаниетли адам эди. Уезд башы исе къабар алыджы эди, джаиль кишилернинъ ишлерини о къабарсыз битирмей эди. Бойлеликле, о бу вазифеде он йыл къадар чалышувы девиринде буюк колемде сермия топлап, шу уезднинъ энъ зенгин кишиси олды. Табий ки, Мустафа агъа бойле намуссыз адамнен чокъ чалышып оламады, бираз вакъыттан сонъ о бу вазифеден бошамакъ ве истифагъа чыкъмакъ истегинен рапорт бере. Онынъ ёлбашчысы уезд башы исе озь муавинининъ иштен кетювининъ себебини шай да анъламады. Чюнки бойле келирли вазифе эр кеске ишанылмай. Мустафа агъа князь Воронцовгъа барып иштен кеткенини бильдиргенде, князь онынъ не ичюн кеткенини деръал анълады. Чюнки уезд башынынъ къылыкъларыны яхшы биле, лякин онъа къаршы бир тюрлю чаре корьмей эди. Онынъ озю де байлыгъыны ойле ёлнен эльде эткен ве шу ёлнен де хызмет юксекликлерине котерильген эди. Воронцов озюнинъ сабыкъ терджиманынынъ истифагъа чыкъмакъ истегинен разы олды. Князь онъа капитан рутбесини берди ве онынъ дворянлар шеджересине къошулмасыны талап этти. Иште, озь коюне о истифадаки капитан ве дворян (мырза) намынен къайтып кельди.

Мустафа агъа бириндже кере 1845 сенеси эвленди. Лякин къадыны эки йылдан сонъ хасталыкътан вефат этти. 1849 сенеси исе, койге къайтып кельген сонъ экинджи кере эвленди. Бу сефер онынъ къадыны асыл мырзалардан олса да пек бай олмагъан Къайтазов Ильяс мырзанынъ къызы Фатиме ханум олды ве олар Авджыкой коюнде яшадылар. Мустафа агъанынъ бу къадыны онъа бир огъул догъурды. Адыны Исмаил къойдылар. Бойлеликле, Исмаил Мустафа огълу Гаспринский 1851 сенеси, Авджыкой коюнде дюньягъа кельди. 1854 сенеси исе Севастополь дженки вакътында, Мустафа агъа ерли акимиет мемурларынынъ талабына бинаен, къорантасынен берабер Багъчасарайгъа кочип барды.

Исмаил бала экенде, онъа Абибе адында бир къадын даялыкъ япты. Бу къадын пек малюматлы олмаса да, бутюн омюри озь халкъынынъ тарихынен меракъланып кельген ве бу хусуста пек чокъ шей биле эди. Бойле тарихий малюматлар о вакъытта агъыз-агъыздан айтыла ве сакълана эди. Озю затен шаиране рухлы, тили тюзгюн бу къадын, озю бильген тарихий малюматларны белли бир тертипке къояракъ, мунтазам суретте яш огълангъа икяе этер эди. Зеини сергек Исмаил исе даясынынъ икяелерини буюк меракънен динълей ве озь афызасына сунгер киби синъире эди.

Исмаилнынъ анасы, кескинджe табиатлы Фатиме ханум, белли дереджеде диндар къадын эди. О вакъытта аман-аман бутюн татар къадынлары диндар эдилер, чюнки мусульманлар ичюн дин кутьмек фарз (бордж) эди.

Фатиме ханум огълуны пек севе, лякин о, баланы эркелеп бозмакъ истемейип, озь севгисини ачыкъ-ачыкътан беян этмей эди. Исмаил къатты табиатлы анасындан къоркъа ве онынъ дегенинден чыкъмай эди. Фатиме ханум кейфи олгъанда огълуны севе, назландыра, амма бунда да о белли бир къарардан кечмей эди. Озь невбетинде, Исмаил да анасыны пек севе ве онъа ич бир вакъыт сёз къайтармай, не айтса оны япа эди. Анасы оны эр вакъыт адалетли, намуслы, акъикъатпервер олмагъа, башлагъан ишини сонъунадже япмагъа, эр шейде башкъаларгъа нумюне олмагъа огрете, онъа аят къанунларыны ашлай эди. Эгер бала онынъ авалесини япмаса, къатты суретте джезалана эди.

Эв хызметинден бош вакъытларында Фатиме ханум огълуна масаллар айта, о масалларда даима кучьлюлер енъелер. Яни анасы оны эр шейде кучьлю олмагъа огрете, омюрде тек кучьлю адамлар енъиш эльде этелер деген фикирни ашлай. Масаллардаки айры вакъиалар онынъ мийине синъип къалалар. Ойнагъан вакъыт-

та о анасы айткъан масаллардаки къараманларгъа такълид эте, оларгъа бенъземеге тырыша. Анасы онъа озь халкъынынъ не ичюн бойле гъарип олгъаныны, бу гъарипликнинъ, кериликнинъ себеби джаиллик олгъаныны, бильгили олмакъ ичюн пара керек олгъаны, халкъта исе пара олмагъаны акъкъында айта. Халкъ ичинде байлар да бар амма олар да окъумайлар. Шериатта исе бешиктен мезаргъадже окъу, дениле.

Исмаилнынъ зеининде масалларда адий халкънынъ зиети, укъукъсызлыгъы, онынъ хорлангъаны, акъаретленгени акъкъында айтылгъан ерлери айрыджа синъип къалалар. Огълан даа 9 яшында экенде, о энди озь халкъынынъ такъдири хусусында ойланып башлай. Лякин о вазиетнинъ не ичюн бойле олгъаныны даа анълап оламай. Фатиме ханум айтылгъан масал огълуна насыл тесир эткенини дикъкъатнен козетип тура да, сонъундан: — Мен ишанам, сен яхшы окъурсынъ, эм бизим халкъымызнынъ да башкъа халкълар киби окъумасы, яшамасы, чалышмасы ичюн онъа ярдым этерсинъ, догърумы, огълум? — дей эди.— Эбет, анам, мен окъурым, муаллим олурым. Муаллим эр кесден кучьлю ола, я анам? — деп джевап бере эди Исмаил.

Анасынынъ дерслери зая кетмеди, онынъ сёзлери, тенбиелери юрегине эбедий синъип къалдылар. Сонъундан, гимназияда окъугъан вакъытта Исмаил анасынынъ сёзлерини сыкъ-сыкъ хатырлай, оларны аяттаки барлыкънен тенъештире ве озь халкъына файда кетирмек ичюн окъумакъ, бильги саиби олмакъ, илим юксекликлерине котерильмек керек, деген хулясагъа келе эди. О, та бала экенде къомшу балаларынен ойнагъанда, оларнен эр вакъыт яхшы муамеледе булунмагъа, даима файдалы олмагъа, ич бирини, атта энъ кучюгини биле ынджытмамагъа, биревнинъ джаныны агъыртмамагъа тырыша ве бунынъ ичюн де къомшу балалары оны сая ве севе эдилер.

Бабасы Мустафа агъа да огълуны севе эди, лякин о онъа анасы къадар дикъкъат айырып оламай. Шунынъ ичюн де онда бабасы хусусында тезссурат о дередже буюк дегиль эди. Бабасы бутюн вакъыт азбар ишлеринен мешгъуль олып, огълуны бакъмагъа имкяны ёкъ эди. Шунынъ ичюн де огълунынъ бабасына якъынлыгъы шу дереджеде эди.

Секиз яшыны толдургъанда Исмаилны эски усул мектебине бердилер. Талебелер онда дёрт-беш йыл девамында Къуранны окъумагъа огрене эдилер. Адамларгъа бильги кереги олгъаны акъкъында кимсе ойланмай, эр кес тек Къуран окъумагъа бильмекни тюшюне.

Исмаилнынъ биринджи оджасы багъчасарайлы Аджи-Исмаил агъа эди. О, озь девиринде белли бир малюматлы адам олып, талебелерни тек Къуран окъумагъа огретмекнен кифаетленмейип, оларгъа эсап къаиделерини огрете, башкъа китапларны окъумагъа да авеслик ашлай. О, Мустафа агъанынъ яқъын ашнасы олгъаны ичюн онынъ огълуна айрыджа дикъкъат айыра. Исмаил элифбени пек тез менимседи ве аз вакъыт ичинде сёзлерни къошмагъа, джумлелерни окъумагъа огренди. Эвге берильген .вазифелерни о мукъайтлыкънен эда эте ве бир къач ай ичинде энди «Абдиек»ни (Къураннынъ башлангъыч къысмы) окъуй башлады. Окъувгъа буюк меракънен янашкъан тербиели бу огълан эки йыл ичинде тек Къуранны сербест окъумагъа дегиль, башкъа китапларны да окъумагъа эм де язмагъа огренди. Исмаилнынъ бойле мувафакъиети акъкъында лакъырдылар бутюн Багъчасарайгъа дагъылды. Аджи-Исмаил оджа озь талебесинен гъурурлана ве оны севе эди. Исмаилнынъ бойле мувафакъиетинен меракъланган гъанларгъа о талебеси акъкъында истекнен икяе эте эди. Адети узьре бойле мектепте талебелерге Къуранны яхшы окъумагъа огретмек ичюн дёрт-беш йыл керек ола. Олардан башкъа ич бир шей талап олунмай. Исмаил исе эки йылда Къуранны окъумакънен бирге эсап къаиделерини де яхшы огренди. Демек, о асыр боюнджа яшап кельген адетни, тертипни аст-усть этти. Аджи-Исмаил оджа балада буюк истидат барлыгъыны къайд этип, оны окъумагъа ёлламакъ лязим, деди онынъ бабасына.

Исмаилнынъ анасы-бабасы огюнде оны анги бир окъув юртуна бермели деген меселе догъды. Багъчасарайдаки «Зынджырлы» медресесини битиргенлер эфенди намыны аларакъ, Джума джамилеринынъ хатиби (молласы) вазифесине тайин этиле я да мазин ола эдилер. Мазинлернинъ иши исе куньде беш кере минареге чыкъып эзан окъумакъ яни «Ал-ла-у эк-бер!» деп къычырып адамларны намазгъа чагъырмакъ эди.

Бабасы Мустафа агъа эки йылда Къуранны иркильмей окъумагъа эм де язмагъа огренген огълунен гъурурлана эди, эльбет, юкъарыда къайд эттигимиз киби, Мустафа агъа озю о дередже малюматлы киши дегиль эди. Лякин бильгининъ эмиетини яхшы анълай ве окъувыны девам этмек ичюн огълуны рус гимназиясына ёлламагъа къарар берди. Эбет, огълу гимназияны битирсе я офицер, я да бир де бир муэссиседе чалышкъан бир мемур оладжакъ. Бойле ёл огълунынъ келеджегини олдыкъча темин этеджек ёл деп сая о. Къадыны Фатиме ханум исе бутюнлей

башкъа фикирде эди. Онынъ фикриндже, не олса олсун, тек огълу рус гимназиясына берильмесин. Шай олса да, Фатиме ханум затен эв ишлерине аит меселелерини мустакъиль суретте озю чезе, амма бутюн башкъа шейлерде къоджасы насыл къарар къабул этсе, онен разы ола.

Мустафа агъа огълуны рус гимназиясына бермек ниетини къадынына насыл бильдирмек ёлуны къыдыра ве онынъ кейфи яхшы олгъан вакъытны беклей. Бир кунь Фатиме ханум багъчагъа чыкъты ве тереклернинъ талдасында отурды. Онынъ кейфи гузель олгъаныны корьген Мустафа агъа, бу фурсаттан файдаланмакъ истеп, къадынынынъ янына отурды ве огълу хусусында сёз ачты.

— Къыйметли ханум, бизге огълумызнынъ меселесини чезмек керек, — деди о къадынына мураджаат этип. Озю ичюн хавфлы бир шей сезмеген Фатиме ханум къоджасыны дикъкъатнен динълемеге бельсенди. Бундан джесаретленген Мустафа агъа сёзюни девам этти.

— Эгер огълумызны рус тилинде окъутмакъ ичюн муаллим оларакъ идаренинъ хадимини давет этсек, насыл олур экен? — деди сакътлыкънен къадынынынъ козюне бакъып. — Эгер огълумыз рус тилини яхшы этип менимсесе, о илериде буюк адам олур... — Бу сёзлерден Фатиме ханумнынъ башына сув къуюлгъан киби олды.

— Сиз меним екяне огълумны рус гимназиясына береджек оласынъызмы? Мен сагъ экеним бунъа ёл бермем! Сиз яхшы билесинъиз, мусульмангъа русча окъумакъ гунядыр, алладан къоркъунъыз, — деди о сертленип ве кейфи бозулгъанындан къоджасынынъ козюне биле бакъмады.

Мустафа агъа бойле оладжагъыны беклей эди, эльбет. Шунынъ ичюн о къадынына озь къарарына къандырмагъа тырышты. — Мен сенинъ фикринънен ич разы дегилим. Огълумыз джаиль къалса, о башкъалары киби бутюн омюри чобан оладжакъ. Амма о окъувыны девам этсе буюк адам олур, паралы, келирли ишлерде чалышыр. Мен огълумызгъа ялынъыз эйилик истейим.

— Мен билем сизнинъ не истегенинъизни. Сиз меним огълумны Ивангъа я Петрогъа чевирмек истейсинъиз. Бу сёзлернен о къоджасыны озь мерамындан вазгечтирмек истеди ве иляве этти: — Бойле Иванлар ве Петролар озь вазифесинден къувулгъан сонъ бир шейсиз чыр-чыплакъ къалалар...

Мустафа агъа ачувындан еринден атылып турды ве къадынынынъ къаршысына чыкъып:

— Къыйметли ханум, сен Иван, Петро дединъ. Я сен бизим Кондратны бильмейсинъми? О уезд башы вазифесине тайин этильмезден эвель устю-башы джарты юре эди. Амма шимди бакъ, он-он эки йыл ичинде не къадар шей топлады, не къадар топракъ, багъча саиби олды, бутюн уезднинъ энъ зенгин адамлары сырасына кечти, — деди.

Бу сёзлерни эшиткен Фатиме ханум да еринден сычрап турды ве къоджасынынъ козюне бакъып шай деди:

— Мустафа эфендим азретлери! Багъышланъыз, сиз огълумызны адамларнынъ сонъки терисини сыдыргъан юзьсиз Кондрат киби олгъаныны истейсинъизми? Екъ, мен бунъа ёл бермем! Барсын бизим огълумызнынъ яшайышта келири аз олсун, тек шу къазангъаны элял олсун. Мен огълумызнынъ ялынъыз озь эмеги эсабына яшагъаныны, аятыны озь бильгиси ве озь истидадынен къургъаныны истейим. — Бу сёзлерни о энди йымшакъ давушнен, къоджасынынъ теклифине мунасебети баягъы денъишкен тарзда сёйледи ве: — Рус тилинде окъумасына исе къаршылыгъым ёкъ, тек онынъ ана тилинде де бильгиси терен олсун, — деп иляве этти Фатиме ханум.

Эльбет, Фатиме ханумны раатсызлагъан шей шу эди: рус гимназияларында татарлардан эсасен мырза ве бай балалары окъуй эдилер ки, окъувдан сонъ олар байларнынъ, дворянларнынъ, базиргянларнынъ балаларынен достлаша «ве бойле джемиетте булунып, ашап-ичип гезерек» ич бир тюшюнджесиз сефа иле енгиль аят кечирмеге алышалар. Бильги саиби олмакънен бирге даа джемиетте яшамагъа ве паранъны, сермиянъны акъылнен сарф этмеге бильмек керек. Фатиме ханум огълуна иште бу шейлернинъ огретильмесини истей. Онынъ энъ къоркъкъан шейи — огълунынъ бай ве мырза балаларынынъ ёлундан кетюви хавфы эди. О, огълуна окъумакъ, бильги алмакъ кереклигини яхшы анълай ве бунъа разы, лякин онъа насыл бильги алмакъ керек, буны бильмей эди. О ялынъыз шуны биле ки, мусульманлар, хусусан мырзалар озь балаларыны эксериетнен медресеге берелер, олар тек дин окъувы окъуп андан руханийлер, эфендилер олып чыкъалар, амма, яшайыштан бир шей чакъмайлар. Земане шараити исе адамлардан тек диний бильги дегиль, икътисадият, сиясет, илим ве фен бильгилерини талап эте. Лякин Фатиме ханум бу шейлерден чокъ анъламай эди.

Ниает, олар ана-баба бир фикирге келип, огъулларыны рус гимназиясына бердилер. Шай этип он яшыны толдыргъан Исмаил Акъмесджиттеки губерния гимназиясына кире. Анда эки йыл окъугъан сонъ о, Воронеж шеэриндеки офицерлер арбий окъув юртуна авуша. Бир йылдан сонъ исе Москвагъа Милютин гимнази-

асына авуша. Яш Гаспринский Москвада аллагъа ве падишагъа садыкъ кескин шовинист Михаил Никифорович Катковнынъ къорантасында яшай ве тербиелене.

М. Н. Катков «Московские ведомости» газетасынынъ редакторы эм де саиби ве айны вакъытта «Русский вестник» журналынынъ редакторы эди. Кечкен асырнынъ алтмышынджы йылларында энъ итибарлы журналлардан бири олгъан «Русский вестник»те И. С. Тургенев Л. Н Толстой, Л. И. Аксаков, Анненков, Гончаров, Григорович, Жемчужников, Островский, Писемский, Полонский ве дигер мешур языджылар фааль иштирак эте эдилер.

Малюм олгъаны киби, Катков М. Н. озюнинъ публицистик фаалиетини Герценнен ве Чернышевскийнен мунакъаша иле башлагъан эди. Бу саеде о биринджи публицистик къазанчлар эльде этти. Сонъра о Польша къалабалыкълары вакътында аджайип мувафакъиет эльде этти. И. С. Тургенев «Русский вестник» журналы ве онынъ редакторы М. Н. Катков иле эмекдашлыгъыны та 60-джы сенелернинъ сонъунда узьген эди. Тургенев «Русский вестник» журналында анджакъ Исмаил арбий офицерлик окъув юртунда окъугъанда, Катковларнынъ къорантасында яшап тербиеленген вакъытта эмекдашлаша эди. Занымджа, И. С. Тургенев озь эсерлери боюнджа ишнен Катковнынъ эвине барып турса керек ве Исмаил Тургеневнен анджакъ шу вакъытта таныш ола биле.

Москвадаки Милютин гимназиясында окъугъан девринде, Катковларнынъ къорантасында яшагъан Исмаил, «Московские ведомости» газетасыны ве «Московский вестник» журналыны даима окъуй эди. «Московские ведомости»де славянофил, националистик ве шовинистик рухта макъалелер сыкъ-сыкъ басыла эди. Яш Исмаил бойле макъалелерни окъур экен, олардан алгъан менфий теэссуратлары юрегине синъип къала. О, бойле чешит сой дискриминацион макъалелернинъ терен маналарыны чокъ анълямаса да, озю ичюн энъ керек маиетни сечти: матбуат вастасынен халкънынъ юрегинде окъувгъа ве бильгиге ынтылыш уянтмакъ мумкюн экен. Инсангъа бильги кереклигини бутюн халкънынъ анъына синъдирмекнинъ, ве онъа теракъкъият ёлуны косьтермекнинъ бундан даа уйгъун ёлу ёкъ. Асырларнен терен уйкъуда булунгъан мусульман халкъыны тек матбуат вастасынен уянтмакъ мумкюн. Матбуатнынъ бойле буюк тешвикъат кучюне малик олгъаныны Исмаил та о вакъытта анълагъан эди. Газетаджылыкъкъа ынтылув да онда та о вакъытта къозгъалса керек.

Лякин озь матбуатынъны булундырмакъ ичюн эвеля халкъкъа окъув-язув бильгиси бермек керек, чюнки газетаны, китапларны окъумагъа киши керек. Миллет арасында окъув-язув ишлерини насыл тешкилятландырмакъ, халкъ арасында бильгини насыл даркъатмакъ кереклиги хусусында онынъ тасавуры даа пек зайыф эди, лякин халкъ бильгили олмайынджа, онынъ ичюн теракъкъият ёлу къапалы олгъаныны яхшы анълай. О даа гимназияда окъугъан йылларында миллетке бильги ашламакъ ичюн эвеля онынъ озь миллий матбуатыны асыл этмек лязим экенинен къаний ола. Лякин шу миллий матбуатны насыл пейда этмек керек олгъаныны бильмей эди. Арбий офицерлик окъув юртунда окъугъан вакътында о мусульманларны ярыкъландырмакъ зарурлыгъы акъкъында, мусульман халкъларынынъ кериде къалувларынынъ себеплери акъкъында макъалелер язып башлай. Лякин о макъалелерде даа керек дереджеде пишкинлик, мукеммеллик ёкъ эди, айны вакъытта оларны басмагъа да ер ёкъ эди, олгъан такъдирде, бастырмакъ ичюн онда сермия да ёкъ эди.

Милютин гимназиясыны битирген 17 яшында Исмаил окъувыны алий окъув юртунда девам этмек ерине тувгъан юрты — Багъчасарайгъа къайтып келе. О озь бильгисини мусульман яшларына бермек, озюнинъ оджалыкъ фаалиетинен яшларда бильгиге ынтылув къозгъалтмакъ истей. Бу макъсатнен о йылда 400 кумюшлик айлыкъ иле Багъчасарайда та Менлигирей хан девиринде къурулгъан «Зынджырлы» медресесинде рус тили оджасы олмагъа къарар бере.

Медреседе оджалыкъ япкъан девринде Исмаил медресе оджаларынен окъув программаларынен, сохталарнен якъындан таныш ола. Оларнынъ насыл дерслер кечкенлерини, бильги севиелерини огрене. О, оджаларнынъ умумтасиль севиелери алчакъ дереджеде экенине, диний бильгиден башкъа бир шей бильмегенлерине къаний ола. Сохталар исе умумтасиль фенлеринен асыл да таныш дегиллер. Бу вакъыттан о энди мектеплерде ве медреселерде окъутув ишлерини тюбю-тамырындан денъиштирмек кереклиги хусусында тюшюнип башлай.

Айны бу вакъытта о юкъарыда анъылгъан полиция идареси хадиминен таныш ола ве онынъ эвиндеки зенгин китапханесиндеки китапларны буюк меракънен окъуй ве бойледже озь бильгисини мустакъиль суретте кенишлете. Мында о эдебияткъа, икътисадияткъа, ичтимаий-сиясий илимлерге аит меселелернен бир сырада хусусан шу девирнинъ илери рус яшлыгъы хусусында, о яшлыкъ арасындаки чешит сиясий акъынтылар хусусында малюмат эльде этти. Не ичюн бу бильгили илери яшлыкъ халкънен бирге акимиетке къаршы чыкъа? Олар насыл талапларны огге сюрелер ве не ичюн? Айны заманда мында о рус эдебиятына ве аятына гъарп

медениетининъ тесиринен таныш олды. Русие халкъынынъ аяты ве маарифинен, онынъ эдебиятынынъ инкишаф перспективасынен таныш олды. Оны социализм акъкъында китаплар меракъландырды, лякин олар Маркс ве Энгельснинъ социализминден чокъ узакъ эдилер. Буларнен бир сырада даимий суретте ерли ве пайтахт газеталарыны окъуп тургъан Исмаил чар акимиетининъ сиясетинен яхшы таныш олды. Бу мустакъиль окъувлар онынъ сиясий севиеси ве корюв даиресини белли дереджеде юксельтти ве бунынъ саесинде о чар акимиетининъ мусульман халкъларына нисбетен алып баргъан сиясетининъ инджеликлерини анълап башлады. Бунынъле о Русиедеки мусульман халкъларынынъ керилигининъ баш себебини бельгиледи. «Зынджырлы медресе»синде бир бучукъ йыл оджалыкъ япувы нетиджесинде о муаллимлик ишини темелинден менимседи, озь бильгисини кенишлетти, окъув ишлерининъ насыл тешкилятландырылгъаныны огренди ве медреседе окъув ишлери планыны гъайрыдан тизмек керек деген хулясагъа кельди. Окъув планына мытлакъа табиат, математика, физика джогърафия, ичтимаият ве дигер фенлерден дерслер кирсетмек кереклигини къайд этти. Лякин буны омюрге насыл кечирмек керек олгъаныны бильмей. О ялынъыз шуны биле ки, окъутувнынъ эски схоластик усулы сохталаргъа ич бир тюрлю бильги бермей. Яш сохталар окъувдан ич бир амелий файда корьмей, къыйметли йылларыны нафиле гъайып этелер.

1869 сенеси Исмаил Гаспринский йылда 600 кумюшлик айлыкънен Ялта янындаки Дерекой коюнинъ мектебине рус тили оджасы вазифесине авуштырыла. Бу койде оджалыкъ эткен девиринде онынъ эм муаллим, эм де джемаатчы сыфатында истидады ачыла. Онынъ джемаатчылыкъ фаалиети эсас итибарен яшларны окъувгъа джельп этювден, бунъа оларны къандырувдан ибарет эди. Бунынъ ичюн о эм яшларнен, эм оларнынъ ана-бабаларынен сыкъ-сыкъ корюше, оларгъа эр бир адам бильгили олмакъ кереклиги акъкъында икяе эте, бильгинен дин арасында ич бир тюрлю зыддиетлик олмагъаныны, аксине, бильги дин илимлерини даа терен огренмеге ярдым эткенини анълата эди. Айры субетлерде исе о адамларгъа мусульман халкъларынынъ кериде къалувларынынъ себеплерини анълата эди. Яхшы оджалыгъы ве фааль джемаат ишлери ичюн о маариф идаресинден Фахрий ярлыкълар ве тебрик адреслери ала.

Шу оджалыкъ япкъан девиринде Гаспринский шуны анълай ки, халкъкъа даа зияде файда кетирмек ичюн даа да окъумакъ керек, чюнки онынъ бильги севиеси етерлик дегиль эди. Эали арасында тешвикъат ишлери алып бармакъ ичюн онъа озюнинъ сиясий бильгисини юксельтмек ве айны заманда тюрк тилини огренмек, чюнки Русие мусульманларынынъ чокъусы умумий тюрк тилинде лакъырды эте эдилер.

Бу макъсатнен о Тюркиеге кетмеге къарар бере. Лякин Стамбулгъа барып, анда окъув ишлерининъ тешкиль этилюви Русиедекинден чокъ узакъ кетмегенине къаний олгъан сонъ, бунда о озь бильгисини арттыраламайджагъыны анълай. Стамбулдан о Франциягъа ёл ала. Лякин анда кетер экен Вена, Мюнхен, Штудгардт киби бир сыра гъарбий Авропа шеэрлеринде булуна ве андаки гимназияларда, алий окъув юртларында окъув ишлерининъ насыл къоюлувынен таныш ола. Шу шеэрлерден кечип Парижге баргъан вакъытта онынъ джебинде учь кумюш парасы къала.

Парижде рус эмигрантлары онъа озюни кечиндирмек ичюн иш тапмагъа ярдым этелер. Сонъра о рус языджысы И. С. Тургеневнинъ Парижде экенини эшитип, озюне яхшыджа бир иш тапмасы ичюн онъа мураджаат эте. И. С. Тургенев оны озь эсерлери ве макъалелерини темизге кочирип языджы сыфатында озюне ишке къабул эте. Бойле этип о Тургеневнинъ иджадий секретары ола.

Парижге кельге сонъ Гаспринский озюнинъ франсыз тилини мукемллештирюв устюнде гъайретнен чалыша. Бу гъайрет ве озюнинъ догъма истидады саесинде о аз вакъытта франсыз тилини мукеммель огрене. Бундан сонъ о «Илянлар» идаресине терджиман сыфатында ишке кире. Сонъундан о газетасыны мейдангъа кетиргенде бу бириндже иджадий ишининъ шерефине шу газетанынъ адыны «Терджиман» деп къоя.

«Илянлар» идаресинде чалышкъан вакъытта Исмаил сербест динълейиджи оларакъ андаки университетке къатнай. Университетте о сиясий икътисадият, къадимий ве орта асырлар тарихы, капитализмнинъ икътисадий сиясети боюнджа ве дигер фенлерден лекцияларыны динълей. Къадимий ве орта асырларнынъ тарихыны огренерек о Гъарп цивилизациясынынъ тарихы боюнджа зенгин малюмат эльде эте ве Шаркънынъ, хусусан арап мемлекетлерининъ кериде къалувынынъ себеплерини анълай. Сиясий икътисадиятны огренир экен, капитализм сынфы пейда олувынен, айны вакъытта мейданда онынъ къаршылыгъы олгъан ишчи сынфынынъ пейда олгъанына къаний ола. Капитализм сынфы ве ишчи сынфы пейда олгъанынен, олар арасында сынфий куреш башлай.

Франция да яшагъан вакътында Гаспринский санайы ве кой ходжалыгъынынъ инкишафыны огренюв макъсадынен бир чокъ шеэрлерде ве койлерде, завод ве

фабрикаларда булуна. Андаки олгъан инкишаф ялынъыз мемлекетте илимнинъ илерилеви саесинде эльде этиле биле. Илим исе халкъ маарифининъ илерилеви, адамларнынъ бильгиси артувы эсасында инкишаф эте. Адамларнынъ бильгиси ве маарифи илерилемей тура ич бир мемлекетте не санайыда ве не де кой ходжалыгъында инкишаф эльде этильмез. Демек, миллетнинъ инкишаф этмеси ичюн ильк эвеля о миллет бильги саиби олмалы. Исмаил шуны ачыкъ-айдын анълады ки, Русиеде яшагъан мусульманлар ялынъыз мектеплеринде окъутув системасы Авропадакиндай олгъан такъдирде ве мектеплер ичюн биналар Авропада киби къурулгъаны такъдирде бильги саиби ола билелер. Яни Русие мусульманларыны асырлыкъ кери къалувдан къуртарув ишини анджакъ иптидаий ве алий мектеплерни (медреселерни) гъайрыдан тешкиль этювден башламалы. Бутюн бу ишлернинъ зарурлыгъыны халкъкъа насыл анълатмалы? Бу ишлерни амельге кечирювни неден башламалы? Яш Гаспринскийнинъ огюне о вакъытта иште бойле суаллер келип чыкъа эди.

Даа Милютин гимназиясында окъугъан вакътында о улу рус педагогы К. Д. Ушинскийнинъ талиматынен яни мектеплерде савтий окъутув усулынен таныш олгъан эди. Шунынъ ичюн о бизим мектеплерде де мытлакъа бу савтий усулны кирсетмек лязим деп ойлана эди. Озь миллети хусусында тюшюнгенде, онынъ козьлери огюнде земане аятындан бутюнлей четте къалгъан адамлар келе эди ки, олар ичюн бу дюнья къаранлыкъ олып, олар джеалет дерьясы ичинде булунмакъта эдилер. Энъ къыйыны шу эди ки, мусульман халкъы затен дин окъувындан башкъа окъувны къабул этмей ве олар илим окъувы шериат тарафындан ясакъ этильген деп билелер.

Озь хаялы ве макъсадыны амельге кечирювни Исмаил Гаспринский эвеля окъув ишлерини гъайрыдан тешкиль этювден башламагъа къарар берди. Бу къараргъа келюв ичюн дерсни о тек китаплардан дегиль, амелий аятнынъ озюнден алды. Францияда учь йыл булунгъандан сонъ Исмаил ватанына къайтмагъа азырлана ве бундан эвель ишчи сынфынынъ истисалда вазиетини ве турмуш аятыны эм де кой ходжалыгъында истисал ишлери насыл тешкиль этильгени ве кой батраклларынынъ вазиетини огрене. Бутюн булар онъа илеридеки ичтимаий-публицистик фаалиетинде пек файдалы олдылар.

Буюктен-буюк мемлекетнинъ чешит районларында яшагъан тюрк-татар халкъларыны арасында окъувнынъ зарурлыгъы хусусында тешвикъатны ялынъыз матбуат вастасынен алып бармакъ мумкюн олгъаныны яхшы анълагъан Гаспринский, тез вакъытта, мытлакъа халкънынъ озь тилинде газетасы олмакъ кереклигине бутюнлей къаний ола.

Бир чокълар мусульман халкъларыны асылында тенбель халкълар, оларда башкъа халкъларгъа нисбетен эмекке, окъувгъа ич бир тюрлю икътидар ёкъ деген акъаретлейиджи фикирни ортагъа сюрелер. Исмаил Гаспринский бунынъле къатиен разы олмай. Бу тамамиле янълыш ве ифтиралы фикир. Гаспринский бу халкъларнынъ кериде къалувынынъ асыл себебини пек яхшы биле. Бунынъ баш себеби о халкъларнынъ аятнынъ бутюн саалларында джаиль олувындадыр. Иште, бутюн меселе бунда.

Шуны къайд этмели ки, Исмаил Гаспринскийге къадар тюрк-татар халкъларынынъ умумен джемиеттеки вазиети хусусында бу дередже терен даа ич ким ойланмагъан ве оны бу джеалет дерьясындан чыкъармакъ, бу вазиеттен къуртармакъ ичюн ич ким даа озь миллетине бу дередже ярдым этмеген эди. Шеэрлерде олсун, койлерде олсун бу вакъыткъадже халкънынъ етекчилери дюньявий джеэттен джаиль моллалар эди ки, олар халкънынъ бильгили олгъаныны истемей эдилер, чюнки бильгили халкъ озь акъкъыны, укъукъыны талап этмеси къорчаламасы, оларгъа къаршы чыкъмасы мумкюн. Джеалет алтында къалгъан халкънынъ агъыр вазиети исе оларны ич раатсызламай эди. Шуны къайд этмек етерли ки, XIX асырнынъ 60-джы йылларынадже тюрк-татар халкълары арасында алий, яни Авропа бильгиси олгъан ич бир адам ёкъ эди.

Бойлеликле, Париж университетине учь йыл девамында къатнап лекциялар динълеген Гаспринский озь халкъы арасында чалышмакъ макъсадынен Ватанына — Кърымгъа къайтып келе. Онынъ макъсады исе халкъына бильги ашламакъ ичюн озь миллий газетасыны тешкиль этмек эди.

1876 сенеси Багъчасарайгъа къайтып кельген 25 яшында макъсаткяр йигит «Зынджырлы» медресеси имаесиндеки мектепке рус тили оджасы олып кире. Бу ерде чалышыр экен, бутюн вакъыт газетаны насыл тешкиль этмек меселеси хусусында ойлана. О рус тилинде пайтахт газеталарыны яздырып ала, къавелерде халкъ арасында булунып о газеталардаки хаберлерни окъуп халкъкъа терджиме этип анълата, адамларны мемлекетнинъ ичтимаий аятынен таныш эте. Бу девирде о кене тюрк тилини менимсемекни девам эттире. Бу саада озь амелий бильгисини о этрафындаки оджалардан ве талебелернинъ озюнден файдаланып арттыра. Айны вакъытта о оджалар ве талебелер арасында мектеплерде ве медреселердеки

окъутувнынъ эски усулыны тенкъид эте. Бунен бирге о тенефюслер иле 45-ер дакъкъалыкъ дерслерге кечильмесини, тенефюске чанъ къакъмакъ адет этильмесини истей. Бу саада тек диний окъув тарафдарлары олгъан талебелери арасында онъа къаршы чыкъкъанлар олды. Олар Гаспринскийнинъ устюнден шикяет мектюплери язалар, озюне язылгъан имзасыз мектюплерде, эгер мектептен чыкъып кетмесе, оны ольдюреджеклерини бильдирип къоркъузалар. Бундан сонъ о джемаатчылыкъ ишине кечмеге меджбур ола.

1879 сенеси Исмаил Гаспринскийни джемаат Багъчасарай шеэр башлыгъы (головасы) вазифесине сайлай ве о дерт йыл девамында бу муим вазифеде булуна. Бу девирде о шеэрнинъ ичтимаий ве медений аятыны юксельтюв хусусында къайгъыра. Шеэр сокъакъларыны ярыкъландырув ичюн, анда фенерлер астыра, эалиге медицина ярдымы косьтерювни яхшылаштырмакъ ичюн шеэр хастаханесини мейдангъа кетире. Бу макъсатларгъа шеэр бюджетинден эппейи пара сарф этиле. Шеэр Думасы идаресининъ азалары бу «файдасыз» шейлерге пара сарф этильгенине ве онынъ бу арекетлерине къаршы чыкъалар, чюнки олар эвелькиси киби бу параларны озь джеплерине къойып оламайлар. Бу хусуста бир талай давалардан ве шеэр Думасы азаларынынъ къатты итиразларындан сонъ Гаспринский истифагъа чыкъмагъа меджбур ола.

Бу девирде о энди кърымтатар тилинде миллий газета чыкъарув меселесине догърудан-догъру янаша, губерния рехберлерине мектюп яза. Эльбет, мында онынъ риджасы бир кереден ред этиле ве бу меселенен Санкт-Петербурггъа мураджаат этинъиз дениле. Бу вакъытта о мешур рус языджылары Л. Толстойнен, А. Чеховнен, Л. Андреевнен ве дигер медениет эрбапларынен якъындан таныш олгъан, тюрк, арап, фарс, франсыз, немсе тиллерини темелли бильген Асан Нурийнен таныш ола ве газета чыкъарув меселесинде экисининъ де фикирлери бир олгъанындан, бу хусуста риджа мектюби иле дефаларджа Санкт-Петербурггъа бербабер мураджаат этелер. Мектюп вастасынен бир нетидже чыкъмагъан сонъ Гаспринский учь йыл девамында дефаларджа Санкт-Петербурггъа барып, андаки чешит мемурларнынъ къапыларыны къакъа ве, ниает, узакъ девир къатиетле огге сюрьген талаплары ве бу хусуста алып баргъан фааль куреши нетиджесинде Гаспринский чешит зорлукълардан кечип, татар ве рус тиллеринде чыкъарылмасы шарты иле газета чыкъарувгъа рухсет алмагъа наиль ола. Бу онынъ озь макъсады ёлунда эльде эткен биринджи енъиши эди. Бу вакъиа 1883 сенеси бааринде олды.

Бу газетаны талап этип юрьген девирде Гаспринский бош отурмады, Сеид ве Джелял деген эйи гонъюлли адамлар тарафындан Кавказда чыкъарылгъан «Кавказское сияние» адлы газетада бир сыра муим макъалелер язып бастырды. Бу газетада онынъ джемий олып он эки макъалеси басылды. Булар: «Тонъгъуч», «Шефакъ», «Къамер» (Ай), «Кунеш», «Йылдыз» ве иляхри. Онынъ он учюнджи макъалесини цензура энди кечирмеди. Басылгъан макъалелернинъ адлары чешит-чешит олса да, мундериджелери, мевзулары, эсас маиетлери иле бир-бирине пек якъын эдилер. Бутюн макъалелерде лакъырды тюрк-татар халкъларынынъ джеалетте булунувы, оларнынъ ичтимаий сиясий аятта сонъ дередже кериде къалувы ве бу халкъларны илери халкълар сырасына насыл чыкъармакъ кереклиги хусусында кете.

Меселя, 1881 сенеси басылгъан «Тонъгъуч» адлы ильки макъалесининъ мукъаддемесинде о шойле яза: «...Иште, бизим мураджаатларымыз шимди даа музакере этиле. Бизим аятымыз исе озюнинъ яхшылаштырылмасыны талап эте. Бизим бугуньки аятымыз бинълернен нукъсанлар, етишмемезликлер иле толу. Бу етишмемезликлернинъ огюни алув ичюн чешит сой васталар лязим. Бизге, биринджи невбетте, бу меселени музакере этмек, о етишмемезликлернинъ огюни алув ёллары-ны къыдырмакъ керек. Бу меселелерни кунь тертибине къояр экеним, мен тюрк-татар тилининъ арекет этиджи джанлы бир тильге чевирильмесини истейим. Бизим тилимиз затен ишленильмейип, дурулып къатып къалгъан. Тилимизни бу дургъунлыкътан къыбырдатып, еринден кочюре биледжек яш несильни азырламакъ керек ки, олар озь къалемлери ве озь илимлерининъ саиби олмакъ кереклер. Менимдже, о несиль назарий ве амелий аятымызнынъ шорбаджылары олурлар. Ишлетильмеген токъал балта киби кучьсиз къалемнен халкъны бильгиге джельп этмек мумкюн дегиль. Эбет, бизим къалемлеримиз шимди даа агъач киби токъаллар. Лякин осип келеяткъан несилимиз бу токъал чубукъларны кескин къалемге чевирир ве оны миллетимизнинъ менфааты ве сеадети огърунда буюк исрарнен чалыштырырлар».

Гаспринский элине къалемини алгъан кунюнден яшлыкъны бу ёлгъа давет этти ве илим ве аятнынъ бутюн сааларында етекчи олмагъа ынтылмакъны тевсие этти.

Газета чыкъармакъ ичюн рухсет алгъан сонъ Гаспринскийнинъ огюне янъы къыйынлыкълар чыкъып башлады. Булардан бири абунеджилер меселеси эди. Бутюн Кърымда ильки вакъытта газетагъа 6 киши язылгъан. Эльбет, алты киши ичюн газета чыкъарылмаз. Демек, биринджи вакъытта газетаны озь эсабынъа бедава чыкъарып дагъытмакъ ве окъуйыджыларны газетанен меракъландырмакъ, онъа алыштырмакъ керек. Бунынъ ичюн пара керек. Дигер тарафтан, басмахане

окъутувнынъ эски усулыны тенкъид эте. Бунен бирге о тенефюслер иле 45-ер дакъкъалыкъ дерслерге кечильмесини, тенефюске чанъ къакъмакъ адет этильмесини истей. Бу саада тек диний окъув тарафдарлары олгъан талебелери арасында онъа къаршы чыкъкъанлар олды. Олар Гаспринскийнинъ устюнден шикяет мектюплери язалар, озюне язылгъан имзасыз мектюплерде, эгер мектептен чыкъып кетмесе, оны ольдюреджеклерини бильдирип къоркъузалар. Бундан сонъ о джемаатчылыкъ ишине кечмеге меджбур ола.

1879 сенеси Исмаил Гаспринскийни джемаат Багъчасарай шеэр башлыгъы (головасы) вазифесине сайлай ве о дерт йыл девамында бу муим вазифеде булуна. Бу девирде о шеэрнинъ ичтимаий ве медений аятыны юксельтюв хусусында къайгъыра. Шеэр сокъакъларыны ярыкъландырув ичюн, анда фенерлер астыра, эалиге медицина ярдымы косьтерювни яхшылаштырмакъ ичюн шеэр хастаханесини мейдангъа кетире. Бу макъсатларгъа шеэр бюджетинден эппейи пара сарф этиле. Шеэр Думасы идаресининъ азалары бу «файдасыз» шейлерге пара сарф этильгенине ве онынъ бу арекетлерине къаршы чыкъалар, чюнки олар эвелькиси киби бу параларны озь джеплерине къойып оламайлар. Бу хусуста бир талай давалардан ве шеэр Думасы азаларынынъ къатты итиразларындан сонъ Гаспринский истифагъа чыкъмагъа меджбур ола.

Бу девирде о энди кърымтатар тилинде миллий газета чыкъарув меселесине догърудан-догъру янаша, губерния рехберлерине мектюп яза. Эльбет, мында онынъ риджасы бир кереден ред этиле ве бу меселенен Санкт-Петербурггъа мураджаат этинъиз дениле. Бу вакъытта о мешур рус языджылары Л. Толстойнен, А. Чеховнен, Л. Андреевнен ве дигер медениет эрбапларынен якъындан таныш олгъан, тюрк, арап, фарс, франсыз, немсе тиллерини темелли бильген Асан Нурийнен таныш ола ве газета чыкъарув меселесинде экисининъ де фикирлери бир олгъанындан, бу хусуста риджа мектюби иле дефаларджа Санкт-Петербурггъа бербабер мураджаат этелер. Мектюп вастасынен бир нетидже чыкъмагъан сонъ Гаспринский учь йыл девамында дефаларджа Санкт-Петербурггъа барып, андаки чешит мемурларнынъ къапыларыны къакъа ве, ниает, узакъ девир къатиетле огге сюрьген талаплары ве бу хусуста алып баргъан фааль куреши нетиджесинде Гаспринский чешит зорлукълардан кечип, татар ве рус тиллеринде чыкъарылмасы шарты иле газета чыкъарувгъа рухсет алмагъа наиль ола. Бу онынъ озь макъсады ёлунда эльде эткен бириндже енъиши эди. Бу вакъиа 1883 сенеси бааринде олды.

Бу газетаны талап этип юрьген девирде Гаспринский бош отурмады, Сеид ве Джелял деген эйи гонъюлли адамлар тарафындан Кавказда чыкъарылгъан «Кавказское сияние» адлы газетада бир сыра муим макъалелер язып бастырды. Бу газетада онынъ джемий олып он эки макъалеси басылды. Булар: «Тонъгъуч», «Шефакъ», «Къамер» (Ай), «Кунеш», «Йылдыз» ве иляхри. Онынъ он учюнджи макъалесини цензура энди кечирмеди. Басылгъан макъалелернинъ адлары чешит-чешит олса да, мундериджелери, мевзулары, эсас маиетлери иле бир-бирине пек якъын эдилер. Бутюн макъалелерде лакъырды тюрк-татар халкъларынынъ джеалетте булунувы, оларнынъ ичтимаий сиясий аятта сонъ дередже кериде къалувы ве бу халкъларны илери халкълар сырасына насыл чыкъармакъ кереклиги хусусында кете.

Меселя, 1881 сенеси басылгъан «Тонъгъуч» адлы ильки макъалесининъ мукъаддемесинде о шойле яза: «...Иште, бизим мураджаатларымыз шимди даа музакере этиле. Бизим аятымыз исе озюнинъ яхшылаштырылмасыны талап эте. Бизим бугуньки аятымыз бинълернен нукъсанлар, етишмемезликлер иле толу. Бу етишмемезликлернинъ огюни алув ичюн чешит сой васталар лязим. Бизге, бириндже невбетте, бу меселени музакере этмек, о етишмемезликлернинъ огюни алув ёллары-ны къыдырмакъ керек. Бу меселелерни кунь тертибине къояр экеним, мен тюрк-татар тилининъ арекет этиджи джанлы бир тильге чевирильмесини истейим. Бизим тилимиз затен ишленильмейип, дурулып къатып къалгъан. Тилимизни бу дургъунлыкътан къыбырдатып, еринден кочюре биледжек яш несильни азырламакъ керек ки, олар озь къалемлери ве озь илимлерининъ саиби олмакъ кереклер. Менимдже, о несиль назарий ве амелий аятымызнынъ шорбаджылары олурлар. Ишлетильмеген токъал балта киби кучьсиз къалемнен халкъны бильгиге джельп этмек мумкюн дегиль. Эбет, бизим къалемлеримиз шимди даа агъач киби токъаллар. Лякин осип келеяткъан несилимиз бу токъал чубукъларны кескин къалемге чевирир ве оны миллетимизнинъ менфааты ве сеадети огърунда буюк исрарнен чалыштырырлар».

Гаспринский элине къалемини алгъан кунюнден яшлыкъны бу ёлгъа давет этти ве илим ве аятнынъ бутюн сааларында етекчи олмагъа ынтылмакъны тевсие этти.

Газета чыкъармакъ ичюн рухсет алгъан сонъ Гаспринскийнинъ огюне янъы къыйынлыкълар чыкъып башлады. Булардан бири абунеджилер меселеси эди. Бутюн Кърымда ильки вакъытта газетагъа 6 киши язылгъан. Эльбет, алты киши ичюн газета чыкъарылмаз. Демек, бириндже вакъытта газетаны озь эсабынъа бедава чыкъарып дагъытмакъ ве окъуйыджыларны газетанен меракъландырмакъ, онъа алыштырмакъ керек. Бунынъ ичюн пара керек. Дигер тарафтан, басмахане

тешкиль этмек ве анда чешит машиналар ве алетлер тапыштырып ерлештирмек, адамларны анда чалышмагъа огретмек керек ве иляхри. Буларнынъ да эписине пара керек. Бу вакъыткъадже эсасен окъуп, озь бильгисини арттырып юрьген Гаспринскийге пара къайдан кельсин?

Газета чыкъарув киби мурекkеп меселени аль этюв ичюн о башта озюне бу иште бир ортакъ аркъадаш къыдыра башлады. Сонъ пара меселесинен ерли байлардан бирине мураджаат этти. Бу зенгин адам онъа: «Эгер сен тютюнджиликнен огърашмакъ истесенъ, мен санъа керек мыкъдарда пара берир эдим, амма сен газета чыкъарып даркъатаджакъ экенсинъ, бундан насыл кяр беклемек мумкюн?» — деп пара бермей. Бу себептен о, илериде оладжакъ абунеджилеринден пара топламакъ ниетинен Къазангъа, Нижний Новгородгъа ве дигер Волга бою шеэрлерине бара. Бунынъ нетиджесинде 300 кумюш пара топлай. Бунъа къошма оларакъ анасынынъ эски урбаларыны ве даа бир шейлерни сатып, эльде эте бильген параларына басмахане машиналарыны, шрифтлерни сатып ала, ерлештире. Амма о машиналарда чалышмагъа, шрифтлерни джыймагъа мутехассыслар, муреттиблер ёкъ. Бу шейлерни о башта озю огрене де, сонъ адам тапып оларны огрете. Кягъыт азырлав, басма машинасыны эльнен айландырув киби ве дигер ишлернен къоранта азалары мешгъуль олдылар. Анълашылгъанына коре, газетаны басып чыкъарувнен багълы бутюн ишлер къолнен япыла эди. Иште, бутюн бойле къыйынлыкъларнынъ астындан мувафакъиетнен чыкъып, халкъымызнынъ шанлы огълу Исмаил бей Гаспринский озь миллетини айдынлыкъкъа чыкъарувда илериде муим роль ойнайджакъ «Терджиман» газетасыны чыкъарып башламагъа мувафакъ олды. Газетанынъ бириндже саны Кърымнынъ Русиеге къошулувынынъ 100 йыллыгъына къаралаштырылып, 1883 сенеси апрель 10-да чыкъты.

Шу куньден башлап, Гаспринский бутюнлей газетаны азырлап чыкъарув ишинен мешгъуль олды ве айны вакъытта мектеплерде савтий окъув усулыны тадбикъ этюв узеринде чалышты.

Исмаил Гаспринский бириндже кере 1876 сенеси эвленди, лякин бу эвленюв мувафакъиетсиз, бахтсыз олып чыкъты. Бу себептен оларнынъ аиле яшайышы уймады ве чокъкъа бармадан олар айрылдылар. Экинджи кере исе о 1882 сенеси эвленди. Онынъ Симбирск татарларындан олгъан бу къадыны акъкъында Ризаэддин Фахрединов озюнинъ «Мешур къадынлар» адлы китабында шойле яза: «Зухра ханум Акчурина Волга татарларындан намлы Акчуринлер аилесине менсюптир. Зухра ханум Гаспринскийнинъ юкъарыда анъылгъан «Тонъгъуч», «Шефакъ», «Йылдыз» киби рисалелеринен эм де «Рус мусульманлыгъы» адлы эсеринен ве дигер ильки макъалелеринен таныш олып, онъа узакътан севда ола. Бираз вакъыттан сонъ о агъасынен берабер Кърымнынъ ялы боюна кезинтиге кете. Бу кезинти вакътында олар Багъчасарайны да зиярет этелер. Мында олар Гаспринскийнинъ озюнен таныш олалар. Гаспринскийнен козь-козьге корюшкен ве бу кезинтиден къайтып кельген сонъ Зухра ханум текмиль гонъюль раатлыгъыны джоя. Нетиджеде о, бабасынынъ бутюн зенгинлигини ташлап, озь къалеминден башкъа элинде бир шейи олмагъан адамнынъ — Гаспринскийнинъ омюрлик ва акъикъий досту олмакъ, миллет ичюн, халкъ ичюн башлагъан алидженап ишлеринде онъа садыкъ эш ве ярдымджы олмакъ ниетинен онъа ходжагъа чыкъмагъа къарар бере. Бу макъсатнен о бабасындан изин алмайып, озю мустакъиль суретте Кърымгъа келип чыкъа.

Зухра ханум 1902 сенеси вефат эте. Шу вакъытта Багъчасарайда шеэр идареси башлыгъы вазифесинде булунгъан Мустафа Давидович «Терджиман»да бастыргъан тазиенамесинде джумледен шойле яза: «Мерхуме «Терджиман» газетасынынъ хусусан ильки чыкъып башлагъан йылларындаки къыйын вакъытларында газетаны чыкъарув ишлерини тешкиль этювде Гаспринскийнинъ онъ къолу эди. Тюрк-татарджа гузель малюматлы ве русча да етерлик бильгиси олгъан мерхуме ханум 5-6 йыл девамында басмаханенинъ бутюн эсап-китап, кельген мектюплерни окъув эм де экспедиция яни газеталарны керек ерлерине ёлландырув ишлерини озь устюне алды ве бу ишлерни мувафакъиетнен беджерди. Оларнынъ эвине кельгенлер мерхуменинъ даима я мектюплерни ве сымарышларны тешкерип отургъаныны я да къайдадыр ёлламакъ ичюн газеталарны азырлавнен мешгъуль олгъаныны коре эдилер. О, газеталарны бандероль япып азырламагъа къомшу къадынларны да огретти. Олар эписи аля бугуньгедже газетагъа иш япып, ондан аз-бучукъ къазанч алып кельмектелер».

Бу къадыннынъ даа буюк хызмети — онынъ «Терджиман»нынъ нашири ве редакторы олгъан озь къоджасына рухий къол тутувы ве гонъюльдешлигидир. Газета ве маарифчилик ишине сонъ дередже садыкъ, сукъланыладжакъ дередженде ишкир ве алчакъ гонъюлли бу къадын Гаспринский ичюн алла айдап кетирген бир бахт олды.

Гаспринский озюнинъ энъ мешур «Рус мусульманлыгъы» эсерини рус тилинде 1881 сенеси язып, оны «Таврида» газетасында айры рисале шекилинде бастырып

чыкъарды. Оны бутюн алемге таныткъан бу ильки муим эсеринде Гаспринский озюнинъ миллий меселе боюнджа эсас бакъышлары ве фикирлерини беян эте. Бу эсер онынъ илеридеки бутюн публицистик ве амелий фаалиетинде баш программа ве къанун ролюни ойнады. Анджакъ бу эсери эсасында онъа миллетчи деп къыймет кесселер керек. Лякин онынъ миллетчилиги озь миллетини башкъалардан устюн къоймакътан ибарет дегиль де, умумен тюрк-татар миллетининъ менфаатларыны къорчалавдан ибарет. Бу ал шундан келип чыкъа ки, «Рус мусульманлыгъы» эсеринде Гаспринский бу халкъларнынъ асырларнен чезильмей кельген ве кимсени раатсызламагъан энъ баш ве муим месселелерини ортагъа къоя. Муэллиф бутюн бу месселелернинъ аджеле суретте чезильмесини талап эте. Мисаль ичюн о шойле дей: Русиенинъ Асия къысмында ве Авропа къысмынынъ бир сыра виляетлеринде сайы джеэтинден руслардан сонъ экинджи ерде тургъан тюрк-татар халкълары яшамакъта. Бу халкъ илим, медениет, мааріф ве башкъа сааларда энъ кериде къалгъан бир халкътыр. Эгер кетишат шимдики вазиетте къалдырылса, бу халкъ озь тувгъан тилинде бильги алмаса, окъумаса, табиий къанун муджиби о миллет оларакъ озь олюмине догъру адымламакъта. Буны статистика яни эалининъ эсабы да тасдыкълай. Даа башкъаджа айткъанда, бу халкъ маарифи, медениети олдыкъча юксек олгъан дигер халкълар арасына синъип, ёкъ олып кетеджек.

Исмаил Гаспринскийнинъ омюр аркъадашы Зухра ханум.

Месселе шойле тура: шу умумий тюрк-татар халкъларынынъ джемиетимизде бойле вазиетте булунгъанынынъ, оларнынъ бу дередже кериде къалувларынынъ себеби неде? Чокъ миллионлы бу тюрк-татар миллетини шу вазиеттен къуртармакъ ичюн нелер япмакъ керек, насыл чарелер корьмек керек, бу ишлерни неден башламакъ керек? Иште, Гаспринский озь огюне эсасен шу эки суальни къойды. Илериде бутюн омюри бою, бутюн амелий фаалиетинде онынъ огюнде даима шу эки суаль турды. Озюнинъ бутюн бильгиси ве гъайретини, бутюн дикъкъатыны о шу месселелерге догърултты.

Гаспринскийнинъ тарихий эмиетке малик хызмети шунда ки, о бу месселелернинъ муимлигини эр кестен эвель анълады ве оларны беян этти. Экинджи бир тарихий эмиетке малик хызмети шундан ибарет ки, о бу месселелерни тек беян этмекнен къалмайып, озю деръал шу месселелернинъ амельде тадбикъ олунмасына кириште эм де тюрк-татар халкъларынынъ бу аятий муим проблемаларынынъ аджайип суретте чезилип омюрге кечирильмесине наиль олды.

Исмаил Гаспринскийнинъ «Рус мусульманлыгъы» эсери рус-татар алеминде патлагъан бомба киби янъгъырады ки, онынъ давушы йылдырым тезлигинде дагъылды ве эр ерде акимиетнинъ тынчлыгъыны къорчалагъан чар мемурларынынъ ве хусусан рус миссионерлерининъ юкъусыны къачырды. Бу вакъыткъадже джеалет юкъусында булунгъан тюрк-татар халкъларыны исе о юкъудан уянтты, козьлерини ачты ве оларнынъ теракъкъияткъа догъру кетеджек ёлларыны косьтерди.

Бу эсеринде Гаспринский тюрк-татар халкъларынынъ кериде къалувларынынъ себеплерини там толу суретте косьтерди. Бунынъ эсас себеплери ильк-эвеля джаиллик, авропа бильгилеринден, маарифинден, медениетинден марум олув ве табиат къанунларыны бильмеювдир. Бундан насыл хуляса чыкъармакъ мумкюн? Эвеля халкъкъа бильги бермек, халкъ арасында авропа фикирлерини, гъаелерини, авропа илимлерини ве медениетини дагъытмакътыр. Гаспринскийнинъ шу суаллерге бойле мантыкълы, акъылане джевап берюви — онынъ халкъ акъыл-ферасетине ве маарифнинъ кучюне толусынен ишанувындан делялеттир. Энъ эсас хуляса исе — халкъ шу джеалеттен ве факъырлыкътан ялынъыз керек дереджеде бильги саиби

олгъаны ве табиат къанунларыны менимсегени такъдирде къуртула биле. Лякин авропа илимлерини, бильгисини, медениетини халкъ тек Авропадакидай янъы типте мектеплер ве медреселер ярдымынен эм де тек ана тилинде окъугъаны такъдирде менимсемеси мумкюн.

Белли олгъаны киби, тюрк-татар халкъларынынъ тиллерининъ эсасыны умумий тюркий тиль тешкиль эте. Шунынъ ичюн бу халкъларнынъ эписине, биринджи невбетте, умумий тюркий эдебий тильни менимсемек шарт ве буны ялынъыз «Терджиман» газетасы вастасынен эльде этмек мумкюн, деп сая Гаспринский. Бу саада девлет тарафындан тюрк-татар халкъларына ич бир тюрлю ярдым косьтерильмеди, аксине, бу меселелернинъ чезильмемеси ве Гаспринскийнинъ озь огюне къойгъан вазифелернинъ омюрге кечирильмемеси ичюн онъа эр бир тарафтан бинълернен къаршылыкъ косьтерильди ве аякъ чалынды. Гаспринский ялынъыз озюнинъ мисильсиз кучь ве ирадеси, джесарети, къатиетлиги ве усанмаз ишкирлиги нетиджесинде янъы мектеплер ачылмасына ве оларда талебелернинъ савтий усул иле окъутылмасына наиль олды. Бу янъы окъутув усулынынъ энъ фааль тешвикъатчысы, эльбет де, «Терджиман» газетасы олды.

1883 сенесининъ бааринде, апрель 10-куню, бутюн тюрк-татар алемине аджайип козьайдын хабери джайрады ки, бу чокътан бекленильген «Терджиман» газетасынынъ чыкъып башлагъаны хабери эди. Баарь кунешининъ джыллы нурлары алтында бутюн алем, бутюн барлыкъ джанланып, этрафны къокъулы гуллер, лялелер яраштыргъаны киби, шу баарь куньлеринде мына-мына ачаджакъ гъонджедай пейда олгъан «Терджиман» газетасы кевшеп къалгъан тюрк-татар алемине алельхусус бир ярашыкъ кетирди, онынъ рухий къокъусы мемлекетнинъ бу халкълар яшагъан чешит виляетлерине барып етти ве сёнип къалгъан гонъюллерни охшап, оларгъа айдын келеджекке буюк умютлер ашлады. Шунынъ ичюн 1883 сенесининъ апрель 10 куню тек кърымтатар халкъынынъ дегиль, бутюн тюркий халкъларнынъ тарихына алтын язылар иле языладжакъ бир куньдир.

Афтада бир кере эки тильде чыкъкъан «Терджиман» газетасы бильги ве медениетни юксельтювде окъуйыджылар ичюн гуя земзем сувы эди. Газетанынъ биринджи санында басылгъан кириш сёзде: «Терджиман» озь къувети ве имкянына коре, мемлекетнинъ медений аятында файдалы ве эмиетли малюматларны мусульманларгъа етиштирюв ве айны вакъытта, русларны да мусульманларнынъ аятынен, оларнынъ дюньягъа бакъышлары ве ихтияджларынен таныш этюв киби алидженап ишке хызмет этеджек... Озь устюне алынгъан вазифенинъ муимлиги ве къыйынлыгъыны яхшы анълаякъ, редакция джемиетимизде онъа гонъюльдеш оладжакъ, озь фаалиетинен онъа ярдым этеджек чокъ мухтерем адамлар тапыладжагъына ишана,» — деп язылгъан эди.

Гаспринскийнинъ бабасы Мустафа агъа, о даа Москвада Милютин арбий гимназиясында окъугъан вакъытта, вефат эте. Анасы Фатиме ханум исе Гаспринский озь гонъюльдешлеринен берабер «Терджиман»нынъ он йыллыкъ юбилейини къайд эткенде даа сагъ эди.

Къадыны Зухра ханум Гаспринскийге алты эвлят: учь огълан ве учь къыз догъурды. Огъуллары — Рефат, Мансур ве Айдер олып, уйкенлери Рефат алий малюмат саиби олды, бабасынынъ сагълыгъында «Терджиман»нынъ редакциясында чалышты. Бабасы вефат эткен сонъ о «Терджиман»нынъ редакторларындан бири ола. 1914 сенеси сентябрь 11-де Исмаил Гаспринский вефат эткенде, огъуллары Мансур ве Айдер даа гимназияда окъуй эдилер. Учь къыздан уйкенлери Хатидже ве Шефикъа энди къоджада эдилер. Кучюклери Никяр исе даа окъуй эди. Бабасындан онъа иджаткярлыкъ чизгиси кечкен бу кендже къызы аджайип шиирлер яза эди. Бундан да башкъа Гаспринскийнинъ эвинде онынъ догъмуш къардашы Зейнеп де яшай эди.

Озюнинъ ичтимаий-публицистик ве матбуатчылыкъ фаалиети девринде Гаспринский бир къач дефа Русие бойлап ве тыш мемлекетлерге де сеяат япмакъ бахтына наиль олды. Русие ичинде о мемлекетнинъ пайтахты Петербургда булуна, Москвада гимназияда окъуй, Къазан, Нижний-Новгород, Уфа, Оренбург, Баку, Тифлис ве дигер шеэрлерде олды. Орта Асияны бойлап Самаркъандда, Ташкентте, Бухара ве Хивада булуна. Дефаларджа Тюркиеге бара, Стамбулда ве Тюркиенинъ дигер шеэрлеринде сеяатта булуна, Каирге, Шамгъа, Багъдадгъа ве дигер буюк шеэрлерге бара. Каирде булунгъан вакъытта, Гаспринский анда, «Янъарув» адлы озь газетасыны чыкъараджакъ ола. Бойле джесаретли арекети ичюн инглиз мустемлеке мемуриети тарафындан джиддий тенбиелене ве оны тез вакъытта Мысыр территориясындан чыкъып кетмеге меджбур этелер. Онынъ Индстанда булунгъаны хусусында исе юкъарыда айтылып кечильген эди.

Бойлеликле, Исмаил бей Гаспринскийнинъ терджимеий алы асылында халкънынъ маарифи, бильгиси, онынъ такъдири, келеджеги огърунда сонъу олмагъан сыдыргъы бир курештен ибареттир. 1905 сенеси инкъилябындан сонъ «Терджиман»

Исмаил Гаспринский къорантасынен. Солдан: къадыны Зухра ханум, Исмаил бей, анасы Фатиме ханум, онынъ яныидакилер огъуллары Рефат ве къызлары Шефикъа.

куньделик газетагъа чевирильди ве «Тильде, гъаеде ве эмекте бирлик» шиары алтында тек ана тилинде чыкъа башлады.

35 йыллыкъ публицистик фаалиети саесинде Гаспринский Русие мусульманлары ичюн гъаевий етекчи, оларгъа ёл косьтериджи бир Джетемен йылдыз сыфатында танылды.

II. «РУС МУСУЛЬМАНЛЫГЪЫ»

Исмаил Гаспринскийнинъ гъаелеринен онынъ амелий фаалиети ве ишлери арасында даима сыкъы багъ олып кельди. Озьлеринин деръал чезильмеси талап олунгъан ве эмиети джеэтинден энъ муим, энъ баш меселелерни о даима акъылда тута ве имкян олдымы, оларны амельге кечирмеге кирише эм чешит зорлукъларнен олса да, мытлакъа мувафакъиетке наиль ола. Гаспринский озюнинъ бутюн анълы омюрини Русиедеки тюрк-татар халкъларынынъ джаилликтен, джеалеттен къуртулмасына, онынъ ана тильде бильгиси ве маарифи чечекленмесине, теракъкъият эльде этмесине багъышлады. Бу онынъ баш макъсады ве вазифеси эди. Буны о бир вакъыт гизлемеди, аксине, бу хусуста бутюн давушынен беян этти ве бу акъта даима язып турды.

Озюнинъ бу гъает муим ве мурекеп макъсадынынъ аль олунувына киришмек ичюн Гаспринский эвеля, колем джеэтинден пек буюк олмаса да, мундериджеси ве эмиети джеэтинден гъает муим ве керекли «Рус мусульманлыгъы» адлы эсерини язды.

«Рус мусульманлыгъы» 1881 сенеси башта Симферопольдеки «Таврида» газетасында рус тилинде басыла ве айны шу йылы айры рисале шекилинде чыкъарыла. Русие мусульманларынынъ вазиети, оларнынъ такъдири ве келеджеклери хусусында озь фикирлери ве бакъышлары беян этильген бу эсер Гаспринскийнинъ илеридеки бутюн фаалиети ичюн арекет программасы олып, о омюринин сонъунадже бу программаны амельге кечирювге хызмет этти ве бу саада аджайип мувафакъиетлер эльде этти.

Чар акимиети мемлекетнинъ миллий кенарларыны озюнинъ хам мал менбасы-

на чевирмек ве топракъларыны, табиий байлыкъларыны амансызджа сувурмакъ, ягъмаламакъ вазифесини енгиллештирмек ичюн Русиедеки кенар миллетлерни ве хусусан мусульманларны джеалетте, укъукъсызлыкъта тута эди, оларнынъ Русие къанунларыны, рус тилини ве атта ана тилинде окъув-язувны бильгенлерини истемейип, оларнынъ бильгиге, маарифке, теракъкъыяткъа ёлларыны чешит васталарнен къапата эди. Бойле талавджылыкъ сиясетини омюрге кечирмек ичюн миллетлерни бири-бирине къаршы къоя, миллетлерара давалар къозгъалта эдилер.

Бойле шараитта «Рус мусульманлыгъы» киби чар акимиетининъ умумен азлыкътаки халкъларгъа, шу джумледен тюрк-татар халкъларына нисбетен алып баргъан колонизаторлыкъ сиясетининъ устюни ачып косьтерген эсернен чыкъышта булунмакъ, бу халкъларны эзиетлев, акъаретлев, алчалтув сиясети оларнынъ затен яваш-яваш ёкъ олув дереджесине кетиргенини ачыкъ-ачыкъкъа косьтермек — бу мисильсиз бир джесарет, буюк къараманлыкъ эди. Иште, Русие мусульманлары ичюн энъ агъыр бир девирде, алемге оларнынъ бутюн келеджек такъдиринде муимден-муим роль ойнайджакъ, гъает азырлыкълы, бильгили яш эрбап — Исмаил бей Гаспринский келе ве озь халкъынынъ насыл этип бойле вазиетте къалгъаны месселерини кесен-кес ортагъа къоя.

Чар акимиетининъ миллий эзиети, «руслаштырув ве ассимиляциялаштырув» сиясетининъ нетиджелери, онынъ акъибети насыл олды? Бу суаллерге Гаспринский озь эсеринде шойле джевап бере:

«...Сонъсыз зулум ве эзиетлер джанына еткен сонъ, халкълар имкян тапкъанда, озь оджагъыны, эвини-баркъыны ташлап, башы къарагъан тарафкъа (кърымлылар, кавказлылар, бессарабиялылар) чыкъып кете эдилер. Кетмеге ери олмагъанлар исе озьлеринининъ тар аят черчивесине къапалып, шу тар алемге алякъасы олмагъан эр шейден бихабер алда (ички губерниялардаки мусульманлар) бичаре омюр кечирмекте эдилер». (И. Гаспринский. «Рус мусульманлыгъы», саифе 7).

Мусульманларнынъ бу тар алемини Гаспринский рус мусульманларынынъ озюне эм де рус халкъына ойле бир амансызджа акъикъат ве адалет иле косьтерди ки, бутюн джемиетни аркетке кетирди. «Мусульмангъа асыл да онынъ укюмдары ким — эмиети ёкъ, онъа эписи бир — о, насылдыр къанун муджиби озюни мытлакъа кимгедир табий олмакъ борджлы деп биле... Онынъ озь черчивесиндеки алышкъан бильгиси, адетлери ве дининден чет олгъан эр бир шей онынъ ичюн бутюнлей ят ве онъа керек де дегиль, оны озюне таныш олмагъан ич бир шей меракъландырмай. Аяттаки бутюн аллар ве вакъиалар, юрегинде ве мийиндеки эр анги суаллер илим, бильги ве теджрибенинъ ярдымына ич мухтадж дегиллер: буларнынъ эписининъ ерини аят ве олюм месселелерине бутюн керек косьтеришлерни япкъан, эр шейге джевап берген мукъаддес Къуран тута...» («Р. М.» саифе 21—22).

Чар акимиети сиясетининъ, онынъ дин иле кишилернинъ башларыны афьонламакъ, серсемлетмек, халкъларны бири-биринен чатыштырмакъ, зытлаштырмакъ, оларны миллий черчивелерге болип къоймакъ киби сынавлы усулларынынъ устюни ачаракъ, Гаспринский бу халкъларнынъ теракъкъият ёлундан кенарда къалувларынынъ себеби асыл оларнынъ диний фанатизминде, яки акъыл джеэттен алельхусус олувларында я да Тюркиенинъ укюмдарлыгъы алтында олмагъа ынтылувларында дегиль, деп косьтерди.

Озь заманындан юксек тургъан ве узакъ коре бильген Гаспринский рус халкъына тарих укюминен озь этрафында Русиедеки бутюн дигер халкъларны бирлештирмек, улу халкъ оларакъ оларгъа озь илими ве илери медениетини ашламакъ эм де шу халкъларгъа етекчилик япмакъ вазифеси берильгенини пек яхшы анълай ве бу фикирни кениш тешвикъат эте эди. Лякин бу халкъларнынъ айры черчиведе булунгъанларынынъ, четлештирильгенлерининъ себеби анджакъ чар акимиетининъ шу зорбалыкъ сиясетидир:

«...Аятта тадбикъ олунгъан ичтимаий-сиясий муит себебинден руслар ве мусульманлар бири-биринен фикир ве гъаелер алышып-беришюв имкянындан марум этильген эдилер». («Р. М.» Саифе 22).

Рус халкъынынъ тарихий миссиясы хусусында Гаспринский шойле яза:

«...Такъдир Русиенинъ укюми алтына зенгин топракъларынен берабер мусульман кутьлелерини бере ве Русиени Авропанен Асия арасында, илимнен джеалет арасында, аркетнен дургъунлыкъ арасында табиий бир багълайыджы этип къоя.» («Р. М.» Саифе 7).

Амма чар укюметининъ сиясети нетиджесинде бу халкъларнынъ яшайышындаки бичарелиkни озь эсеринде муэллиф ачыкъ-ачыкъкъа косьтере:

«...Олар (мусульманлар) ичюн мектеплер ачыла эди. Лякин бакъылмагъан багъча киби, бу мектеплер де емиш берип оламай вакъыт кечтикче изсиз ёкъ олып кетелер». («Р. М.» Саифе 14).

«...Эй-ат! Сонъ девирде пейда олгъан шу мектеплерде фааль чалышкъан оджалардан бири мен озюм эдим. Амма озь къудретимнен, энъ олмагъанда, бир татаргъа яхшы этип русчаны огретмек умютинден вазгечерек, бу фаалиетим ичюн тешеккюр

биле къазангъандырым. Бельки мен осал муаллимдирим, лякин башкъа аркъадашларнынъ да гъайрети керек нетиджени бермеди... Биз, татар мектеплери бутюн бир он йыл ичинде энъ олмагъанда рус тилини бильген бир дане татарчыкъ чыкъарып олдылармы деген мешум суаль огюнде турамыз». («Р. М.» Саифе 32).

Рус-татар мектеплерининъ чаресизлигининъ себеби оларнынъ огюне къоюлгъан макъсаттан келип чыкъа. Маариф министрлигининъ программасында бу макъсат шойле косьтериле:

«...Мемлекетнинъ ичинде яшагъан бутюн башкъа миллетлерни руслаштырув ве бирлештирюв». (Буюк Совет Энциклопедиясы. 35-джи том, экинджи нешир. «Кърым АССР»).

Эр бир малюматлы адамгъа анълашыла ки, «руслаштырув» сёзюне чар акимиети башкъа миллетлернинъ тиллерини, медениетини, адетлерини зорбалыкънен, джебирнен ёкъ этюв манасыны бере. Чар акимиетининъ маариф, къануньджылыкъ, суд системалары анджакъ бу макъсаткъа хызмет этелер.

«Рус мусульманлыгъы» эсеринен бизим огюмизде Гаспринский талантынынъ педагог сыфатында бир тарафы даа ачыла. Онынъ балаларны тербиелев ве оларны окъутув акъкъында, тувгъан ана тили эм де рус тили акъкъында гъает къыйметли тарихий фикирлери — бу бизим бугуньки зарур меселелеримиздир, бизим бугуньки акъикъатымыздыр.

«...Русиеде алий тасиль алув, эльбет де, рус тилисиз мумкюн дегиль. Лякин адий бильгилерни ашламакъ ичюн (халкъ мектеплери, ашагъы дередже ихтисас мектеплери) татар тилинден файдаланмагъа ич бир шей кедер этмей. Бу ёлнен бильги кениш мусульман кутьлелери арасында тез даркъар эди». («Р. М.» Саифе 34).

«...Мектеплерде татар тилини кирсетмеге не кедер эте биле, мен анълямайым. Екъса рус тили шу дередже зайыфлады да, оны империянынъ башкъа тиллери эсабына пекитмек, къорчаламакъ зарурмы? Шай олмаса, мен текрарлайым: мусульманлар арасында элементар, адий бильгилер ана тилинде даркъатылмайынджа ве бунынъле оларнынъ мийлери арекетке кельмейинджe рус тили ве илими олар ичюн иришильмез олур». («Р. М.» Саифе 35).

Юкъарыда айтылгъанлардан Гаспринский шойле хуляса чыкъара:

«...Бойледже, эгер Русиедеки тюрк-татар халкъларыны руслаштырмакъ мумкюн дегиль экен ве бу ёлнен бирлешмек иришильмез бир хаял экен, бу такъдирде не япмалы? Бунда ялынъыз ахлякъий ве маневий джеэттен, тенълик ве сербестлик эсасында, илим ве маариф эсасында якъынлашмакъ, бирлешмек ёлу къала». («Р. М.» Саифе 31).

«...Къыскъасы, мусульманларнынъ русларнен ахлякъий ве маневий бирлешюви асылында оларнынъ бильги севиелерини юксельтюв саесинде ола биле. Буны исе ялынъыз мектеплерде ве эдебиятта татар тилининъ гражданлыкъ укъукъыны танув ёлунен эльде этмек мумкюн». («Р. М.» Саифе 32).

Русиедеки халкъларнынъ арасындаки достлукънынъ къоркъу бильмез тешвикъатчысы, улу оджамыз (тюрк-татар халкълары оны ойле деп таный эдилер) Гаспринский миллий дискриминация, халкъларны зытлаштырув сиясетини алып баргъан бутюн бир сиясий къурумгъа, къудретли чар акимиетине къаршы курешке атылды ве айны вакъытта ички миллий душман олгъан руханийлер сынфынен тутушты. Гаспринский улу рус халкъына озюнинъ кучюк къардашларына ярдым къолуны узатсын деп, Русиедеки башкъа халкълargъа исе рус халкъына къошулайыкъ да, теракъкъият ве цивилизация ёлунен илериге догъру берабер кетейик, деп мураджаат эте:

«...Мусульманларгъа Русиени, онынъ аятыны ве къанунларыны бильмеге имкян беринъиз, оларгъа озьлеринининъ тар дюньябакъышларыны тазертиджи, джанландырыджы бильгиге малик олмагъа имкян беринъиз, олар ичюн янъы гъаелерге ве принциплерге аякъ басув джерьяныны енгиллештиринъиз — ве сиз даа юкъуда булунгъан агъыр баш, гевшек мусульман кутьлесининъ насыл тез джанланып, инкишаф этип, рус фикри ве аятына насыл тез къатылгъаныны корерсинъиз. Эльбет, бунъа къатты чарелернен дегиль де, догърудан-догъру ве сафдиллик иле мусульманларнынъ озь тиллерине, озь окъутув васталарына мураджаат этюв ёлунен наиль олмакъ мумкюн». («Р. М.» Саифе 31).

Девамы бар.

Дильшода

Хатыралар — бу кечкен куньлер

САБЫР КЕРЕК...

Сабыр керек къадынгъа
къуванчында, гъамында,
Къальбни эзген серт аязнынъ
бузлу-сувукъ танъында.
Ой-фикирни къасеветлер
сарып алгъан демлерде,
Севген яры апансыздан
ташлап кеткен аньлерде.
Гуль-чечеклер гоньдже ачып,
ешилленген баарьде,
Сабыр керек къадынгъа
шенъликте, эм къаарьде.

АРЗУМ ЭККЕН ГУЛЬ-ЧЕЧЕК

Фикирим хаял денъизинде долана,
Аят сонъсыз, дерья сонъсыз, ой сонъсыз.
Сонъсызлыкънынъ къаршысында ойланам,
Аджизлигим адым аттырмай ойсыз.

Аджизликлер къаршысында тиз чёкмей,
Боранларгъа кокюс керип, эп кетем.
Чокъ йыкъылдым, тайдым, лякин баш эгмей,
Еталмагъан арзуларыма етем.

Арзу чыракъларын, гонълюм эминдир,
Фикрим иле, акълым иле якъарым.
Къарт дюньянынъ кокрегине мен эп бир
Арзум эккен гуль-чечекни такъарым.

ТИЛЛИ СЮКЮНЕТ...

Сюкюнетнинъ тили ёкъ, дейлер,
Догърумы сюкюнетте тильнинъ ёкълугъы?
Шай олса, ничюн юрек агъыра?
Не ичюн сюкюнет бошлугъы
Даима ферьядгъа чагъыра?

Сюкюнетнинъ тили ёкъ, дейлер,
Эшитесинъми сен онынъ сесини?
О кечкен куньлер акъкъында айта.
Мен корем кечкенни, аят дерсини,
Хаталарым юрек бузлата.

Сюкюнетнинъ тили ёкъ, дейлер...
Сен оны тильсиздир, деме.
Бу бефтан, бу ялан ич де ярашмай.
Сен онынъ къальби ёкъ, беллеме,
О кечкен куньлерден эп эсап сорай.

ДАГЪЛАР РААТЛЫКЪТА...

Дагълар раатлыкъта,
дагълар салмакълы...
Багърында не къадар
гъам, шадлыкъ сакълы.
Бахты-бахтсызлыгъы
эбедий бир сыр.
Чыдамына сукъланмагъан мевджудат ёкътыр.
Асырлар багърында ята салмакълы.

* * *

Узакълардан келе ягъмур къокъусы,
Къальб-исимни тиле ягъмур къокъусы.
Къушчыкъ киби япракъ уча терektен,
Дуйгъуларым сельдай таша юрektен.
Меним исе козьлерим эп ёл бакъа,
Кузь кельмекте, кузьлик ильванын такъа.

* * *

Мавы кокни къаплап ала
Семанынъ хаяллары.
Булутлы ойларгъа дала
Бу ернинъ къаялары.

Кичкенечик акъбардакълар
Селям сёйлей баарьден.
Янъы куньлер догъып акъа,
Шайлы, мискин саарьден.

Даа тюневин къар ягъгъанда,
Бутюн барлыкъ бузлады.
Асретликнинъ серт тамгъасы
Юреклерде сызлады.

Ишанчсызлыкътан олмады,
Алданувдан олмады!
Факъат, такъдирнинъ топунен
Ойнап кимдир тоймады.

Биз къол сильтеп, бу оюнны
Къайта баштан башладыкъ.
Ушкютерек бахт къушуны,
Къальбимизни ашладыкъ.

Бугунь кокни къаплап ала
Семанынъ хаяллары.
Булутлы ойларгъа дала,
Бу ернинъ къаялары.

ХАТЫРАЛАР — ЮРЕК НАГЪЫШЫ

Хатыраны къальбден
алып олмазсынъ.
Хатыраны дильден
чалып олмазсынъ.
Хатыраны окънен
атып олмазсынъ.
Хатыралар хошнут олса,
онда пек яхшы.
Кечмиштеки омюринъ
татлы дуюлыр.
Амма хатыраларынъ
ярамай олса,
Битмез яралардан
юрек урулыр.
Олар гуя битмез яралар
Юрегинъни эзер,
тырнарлар.
Вакъыт кельсе,
козюнъ огюнде
Кечмиш кечер,
олып турналар.
Пек ишанчлы аткъан адымынъ,
Я ишанчсыз бакъкъан адамынъ,
Ярын хатырагъа дёнерлер.
Тек фикринъде
аят корерлер.
Хатыралар — бу кечкен куньлер,
Хатыралар — адждыы окюнчлер.
Хатыралар нагъыш нагъышлар,
Кечмишни бир аньде алгъышлар.

* * *

Акълынъдамы, коклерге бакъып,
Саф ягъмурлар бекледик бизлер.
Акъ булутлар пенпедай акъып,
Кечип кетти гуя, эгизлер.

Бугунь кене ягъмур ягъмакъта,
Ягъмур сепе ерге тамчысын.
Хатырам да чанълар къакъмакъта
Алып эльге кечмиш къамчысын.

Ягъмур ювды гульни, япракъны...
Ягъмур вира къуйып ягъмакъта.

Ягъмур дегиль, бу дым топракъны
Гуя козьяшларым ювмакъта.

Джуляланып турмакъта алем,
Серин тынчлыкъ этрафта кезе.
Айдынлашкъан сайын хатырам
Сенинъ адынъ къальбимни эзе.

Етер, ягъмур, арыкълар ташты,
Акъкъан сувлар, сакинлеп суссын.
Булутларны эзгиме къоштым,
Тамчыларынъ къальбимни ювсын!

СЕН КЕТЕСИНЪ...

Сен кетесинъ,
Мен де кетем
Айтылмагъан сёзлер
иле.

Сен кетесинъ,
Мен де кетем
Атылмагъан ташлар иле.

Сен кетесинъ,
Мен де кетем
Ачылмагъан козьлер иле.

АНА-ЕР

О — меним къысметим, нан-ашым,
О — меним тёкюльген козь яшым.
О — меним батмагъан кунешим,
О — меним эбедий ёлдашым.

Озьбекчеден АЙШЕ КОКИЕВА
терджиме этти.

Айше Рефат

КУРЕШ МЕЙДАНЫНДА

Белли халкъ оджасы, миллий аваларнынъ уста иджраджысы Мамут Амет огълу Рефат озь девирининъ илери бакъышлы адамларындан бири оларакъ, медениет ве саньат хадимлеринен сыкъы багъ тута эди. Онынъ урьмети зиялы адамлар ве халкъ арасында буюк эди. Мамут эфенди дёрт эвляд осьтюрди. Олар — Мидат Рефатов, Решат Рефатов, Асан Рефатов ве Айше Рефатовалар. Бойле къорантада оськен ве яшлыкътан башлап озь заманынынъ прогрессив адамлары арасында булунып, медениет чокъ-рагъындан девамлы суретте гъыда алып тургъан бу яшлар осип буюген сонъ, окъумыш, кениш бакъышлы, илери адамлар олып етиштилер ве озьлеринынъ къыскъа муддетли омюри девиринде медениет ве саньатымызгъа салмакълы иссе къошмагъа мувафакъ олдылар.

Ал-азырда бу буюк къорантада сагъ къалгъанларындан бири Айше Рефатовадыр. О, окъуп эким олды. Озюни халкъ сагълыгъыны сакълав ишине багъышлады. Шимди Новороссийскте яшамакъта. 80 яшыны толдургъан Айше Рефатова озь фаалиетинен медениетимизде ве тарихымызда муим ер алгъан бабасы ве агъалары акъкъында хатырлавлар язды. Бу хатырлавларны дикъкъатынъызгъа авале этемиз.

Къачармы мерд инсан
бир джаны ичюн
мейданы-гъайреттен.
Намыкъ Кемал.

Буюк тюрк шаири ве мутефеккири Намыкъ Кемалнынъ бу сёзлерини бабам — Мамут Рефат пек севип окъуй эди. Онынъ бутюн омюри шаирнинъ терен маналы сёзлерине уйгъун олып кечти. Бабам не къадар агъыр акъаретлерге огъраса да, туткъан ёлундан къайтмады. Мен бабамны кесментик, орта бойлу, кулер юзьлю, сачлары чаларгъан бир адам оларакъ билем. О, орта яшларында олгъанына бакъмадан, беттен яш корюне эди. Бабам 1860 сенеси январь 12-де Багъчасарай шеэринынъ Къайтаз-агъа мааллесинде догъды. Онынъ ана-бабасы мен догъмаздан эвель ольгенлер. Оларнынъ ким ве насыл ишнен мешгъуль олгъанлары акъкъындаки малюматны бабамнынъ икяесинден билем. Бабам икяесини: «Балаларым, бу оджакъ юз йылдан берли девам эткен бильги оджагъыдыр. Бизим несилимизнинъ оджалыкъ фаалиети та ханларнынъ девиринден башланып, бу куньге къадар девам этип кельди. Меним сизге ридждам — оджакънынъ нурыны сёндюрменъиз! Халкъымызны ярыкъландырмакъ ишини девам этинъиз!» — деп башлар эди. Сонъ шахсий архивинде сакълы къарт деделеримизнинъ адлары къайд этильген генеология джедвелини косьтерип, икяесини девам этер эди.

Онынъ айткъанларына коре, он секизинджи асырнынъ экинджи ярысынынъ башларында, бабамнынъ къарт деделеринден Шейх Ислям эфенди озь заманынынъ корюмли оджасы олгъан. О, Тюркиеде тасиль корип, арап, фарс тиллерини мукеммель огренген, тарих, эндесе (геометрия), алджебр, мантыкъ (логика) киби илимлерни де менимсеген эм де шу фенлерден дерс берген. Шейх Ислям терен бильгили оджа олгъанындан себеп, оны ханнынъ огълуна дерс бермек ичюн тайин эткенлер. Оджанынъ тютюнни узун чубукъкъа толдурып чеккен адети бар экен. О, эр кунь саба Хансарайгъа барып, шу чубукънен пенджерени къакъып, Хан-заденi юкъусындан уянта ве бойлеликнен оны дерске чагъыра экен...

Къартбабам Амет оджа да озь девиринъ зиялы табакъасына менсюп олып, Багъчасарайда оджалыкъ япа экен. Къартбабам азырджевап, шенъ, шакъаджы бир адам олгъан. О, сазны пек усталыкъынен чала экен. Огълу Мамуткъа (бабам) саз чалмакъны илькиде о огреткен. Къартбабамдан къалгъан пек къыйметли бир кучюк саз эвимизде къартбабамнынъ тюсю оларакъ сакълана эди. Сонъундан бу сазны бабам да чалгъан эди.

Бабам иптидаий тасильни кенди бабасындан ала. О девирде мектеплерде окъугъан балаларгъа махлес (мектеп ады) къоша экенлер. Къартбабам бабама махлес оларакъ Рефат адыны бере. Сонъундан айны шу мектеп ады аилемизнинъ фамилиясына чевирильди.

Иптидаий тасиль бабамны къанаатлендирмей. О девирде Кърымда татар халкъы ичюн орта тасиль мектеплери олмагъанындан ве Медреселерде ялынъыз диний дерслер кечильгенинден себеп, зеккий яш, озь-озюнинъ бильгисини арттырмакъ иле мешгъуль ола. Арап, фарс тиллерини огрене, тюрк эдебияты иле таныш ола ве тарих, джогърафия, эсап илимлерини менимсей. Заманынынъ кениш малюматлы, илери адамлары севиесине котерильмеге наиль ола.

XIX асырнынъ сонъки черигинде кърымтатар зиялылары халкъ арасында ярыкъландырув ишлерини алып барув киби буюк тешеббюснен чыкътылар. Бу аракетнинъ ёлбашчысы Гаспралы Исмаил бей эди.

Гаспринский газета чыкъарувнен бир сырада онынъ тилине де дикъкъат эте. Газетанынъ тилини, имлясыны халкъымыз анълайджакъ дереджеде саделештирмекле берабер, шивелерден файдаланып, зенгинлештирмек, эдебий тиль яратмакъ киби месулиетли ишке бабамны давет эте. О вакъытта бу меселеге айрыджа дикъкъат этмек керек эди. Чюнки Кърымда эр бир районнынъ атта, эр бир койнинъ озь шивеси бар эди.

И. Гаспринский XIX асырнынъ сонъунда ве XX асырнынъ башларында «Терджиман» газетасы этрафына осип кельмекте олгъан генч зиялыларнынъ бир группасыны топлай. Олардан энъ ишкир, энъ къабилиетли ве сонъундан буюк алим, профессор олып етишкен шахсларны къайд этмек истейим: Осман Акъчокъракълы — белли тарихчы, этнограф, археолог, хаттат; Асан Сабрий Айвазов — эдип-публицист, эдебиятчы, педагог; Якъуб Кемал — тильджи, арабист, педагог; Бекир Эмекдар — оджа, шаир; Исмаил Лёманов — тильджи, арабист. Сонъундан Кърымда педагогика институтынынъ профессоры ве иляхри.

Гаспринскийнинъ басмаханесинде онынъ муаррирлиги алтында 1906 сенеден башлап къызы Шефикъа ханумнынъ иштираки иле «Алем-и-нисван» (Къадынлар дюньясы) адлы журнал нешир олунды. 1910 сенеси исе «Алем-и-субьян» (Балалар дюньясы) адлы балалар журналы чыкъып башлады.

Исмаил Гаспринский кърымтатар мектеплериндеки окъув ишлерини денъиштирюв, реформа япув чарелерини де арыштыра. Чюнки о девирде арап элифбесини, къуран окъумакъны гъает эски усуллар иле огрете экенлер. Заваллы балаларнынъ зеинлери анълямайып эзберлевден ёрула, элифбени биле кереги киби менимсеп оламай экен. Нетиджеде балаларнынъ вакъытлары энъ къабилиетли, энъ зеккий чагъында нафиле кечип, зорлукъ иле мектепни битирген сонъ, окъув ве язувны пек зайыф биле экенлер. Олар къавеханелерде, къаранлыкъ, тар одаларда миндерлер я да тобанлар устюне тиз чёкип, окъуй экенлер.

Заман гъает агъыр олгъанындан мектеп ве окъув ишлерини денъиштирмек меселеси бир чокъ зорлукъларгъа расткельди. Исмаил Гаспринский ёлбашчылыгъы алтында бир группа кърымтатар зиялыларына буюк метанет ве гъайрет сарф этип, федакяране курешмек керек олды. Окъув ишлерини тамамиле денъиштирмек, девирнинъ кетишатына уйгъун, асрий медениетке ляйыкъ бир усул-тедж (окъув усулы) иджат этмек меселеси биринджи невбетте тура эди. Иште, бу фикир иле Гаспринский бабамны таныш эте ве янъы усул «Савтий усул» (звуковой метод обучения) мектебини мейдангъа кетире. Сонъундан балаларны окъутмакъ ишини о бабама да авале эте. Бойлеликле бабам 1890 сенеси янъы усул боюнджа оджалыкъ ишини башлай. Онынъ чалышкъан мектеби Багъчасарайнынъ Къайтаз-агъа мааллесиндеки джами янындаки буюк, эски бир одадан ибарет эди. Бабам кенди эсабына ралелер яптыра. Балалар баштаки киби ерде тиз чёкип дегиль де, рус мектеплериндеки киби ралелерде отурып окъуйлар. Бу мектепке отуз бала къабул олуна. Окъув ишлери тамамиле янъы усул иле алынып барыла. Бу усулны «Усул джедид» деп де айта эдилер. Арап тилинден алынгъан «джедид» сёзю янъы демектир. Бу усулнен окъутылгъан балалар аджайип бир тезликте элифбени огренелер, Эвельде йыллар бою огренип оламагъан къуран язысыны да, эки ай ичинде менимсейлер. Бу мектепке «Янъы усул» — Къайтаз-агъа мектеби ады бериле.

Исмаил Гаспринский «Терджиман» газетасына илян язып, балаларны шу мектепке окъумагъа чагъыра. Кене де шу газета вастасынен миллетимизнинъ медениетини котермек ичюн къадын-къызларымыз да окъумакъ ве язмакъны бильмек керек олгъаныны, бала тербиеси ичюн саватлы аналаргъа мухтадж олгъанымыз

акъкъында анълатув ишлери алынып барыла. Нетиджеде, 1910 сенесинден башлап, «Къайтаз-агъа» мектебине къыз балалар да келип окъумагъа башлайлар.

Та балалыгъымдан мен бабамнынъ мектебине эр вакъыт къатнай, онынъ дерслерини динълей эдим. Дёрт яшымда олгъанда окъумагъа ве язмагъа огрендим. Мен мектеп талебеси олгъанда, мектепте 10-15 къыз бала окъуй эди. Буюк оданынъ ичинде къара боялы ралелер сыра-сыра тизильген, оджанынъ масасы устюнде Тюркиеден кетирильген глобус, къаршы диварда буюк къара тахта, кенардаки диварларда хариталар, корьгезмели васталар асувлы. Къара тахтадан юкъарыда джам иле къаплангъан левхада: «Бешиктен мезаргъа къадар илимбильги огренинъиз!» — киби сёзлер язылы эди.

Кърымтатар балалары ильки оларакъ ана тилинде тарих, джогърафия, эсап, табиат дерслерини кечип башлагъан эдилер. Тенеффюс вакъытларында балалар беден тербиеси иле мешгъуль ола, мектеп йырлары огрене эдилер. О вакъытта ана тили дерсликлери пек аз эди. Дерслик китапларыны, харита, глобус ве ренкли корьгезмели васталарны бабам кенди эсабына Тюркиеден сымарлап кетирте, элифбе, къыраат киби китапларны озю тертип этип, Гаспринскийнинъ басмаханесинде дердж эттире эди.

Чар укюмети кърымтатар мектеплерине умумий тасиль дерслерини ясакъ этип, тек элифбе ве къуранны окъумагъа рухсет эте эди. Бу мунасебетле бабамнынъ аджынып айткъан сёзлерини хатырлайым: «Чар укюмети бизге ерге йыкъылгъандже, эсинъиз кеткендже къуран окъунъыз, этрафтаки алемден хаберинъиз олмасын, деп эмир эте», — дей эди.

Тезден бабамнынъ оджалыкъ фаалиети чар мемурларынынъ дикъкъатыны джельп эте. «Къайтаз-агъа» мектебини сыкъ-сыкъ тешкерелер. Тинтюв япып тарих, джогърафия китапларыны къыдыралар ве: «Сен ясакъ этильген дерслерни окъута экенсинъ, сени месулиетке чекермиз, незарет алтына алырмыз»,— деп къоркъузалар. Моллалар да: «Къыз балаларны огълан балаларнен берабер окъутасынъ, оларгъа язмакъны огретесинъ, коктеки йылдызларны сайдырып, динге къаршы кетесинъ»,— деп, бабамны къабаатлай эдилер. Лякин оджагъа сёз кечиралмагъан моллалар насыл олса да, оджадан ачув алмакъ ниетинде адамларны топлап, «Къайтаз-агъа» мектебине уджюм яптыралар. Олар геджеси мектепнинъ пенджерелерини сындырып, къапысыны парлап, ичери кирелер. Оджанынъ буюк къыйынлыкълар иле эльде эткен хариталарыны йырталар, глобусны парлайлар. Бутюн бу арекетлерге бакъмадан, мектепте дерслер эп девам эте. Рус маариф мемурлары да озь тешкерювлеринен бабама ич де раатлыкъ бермейлер. Шу мунасебетле мен хатырамда эбедий синъип къалгъан бир вакъианы айтмакъ истейим:

Бабам мектеп ичюн керек олгъан эшъяларны алмагъа кетеджекте бизге: «Тарих китапларынъызны ачып, дерслеринъизни азырланъыз, къайтып кельген сонъ сорарым»,— деди. Биз китапларны ралелернинъ устюне къойып башлагъан эдик, пенджереден, узакътан бир адамнен берабер келеяткъан маариф мемурыны корип къалдым. Мен олар бизим тарих китабыны окъугъанымызны корьселер, бабамнынъ башына кене бир беля чыкъаджагъыны тез анъладым. Аман аякъкъа турып, балаларгъа: «Тез олунъ тарих китапларынъызны тюбюнъизге сакълап устюне отурынъыз, олар мында кирселер биле аякъкъа турманъыз, къуранларны ачып къычырып окъуй беринъиз»,— дедим. Чокъкъа бармадан мемурлар кирип кельдилер. Балалар исе отургъан ерлеринден къуранны макъам иле юксек сеснен окъувны девам эттилер. Маариф мемуры янындаки эсмери кишиге нелердир айтты. Эсмери адам исе бизден кърымтатар тилинде: «Мемур кельгенде не ичюн аякъкъа турмадынъыз, урьметлемединъиз?» — деп сорады. Мен джевап оларакъ: «Мемур эфенди бизни афу этсин, биз къуран шерифни окъуймыз, бойле вакъытта окъувны токътатмакъ, аякъкъа турмакъ, лакъырды этмек биле динимизде ясакътыр»,— дедим. Олар кулюштилер. Сонъ ралелерге якъынджа келип, китапларгъа дикъкъатнен бакътылар, ралелер устюндеки къуранларны корьген сонъ, тинтюв япмайып, чыкъып кеттилер. Мектепни тинтюв эр вакъыт бойле къолай кечмез эди. Заваллы бабам чокъ керелер озь бюджетинден джёреме тёлемеге меджбур олгъан эди. Бабам агъыр вазиетте къалгъанда исе Гаспринский деръал онъа ярдым этер эди. Бойлеликле чар мемуриети мектебимизни къапатып оламай эди.

Ерли халкъ бу мектепке балаларыны авесликнен бере эди. Лякин мектеп адыны ташыгъан тек бир ода кеттикче халкъымызнынъ окъувгъа арткъан ихтияджыны темин этип оламай эди. Шу себептен бабам учь невбет чалышып башлады. О, гедже къаранлыгъында эвге къайта, онынъ одасындаки ярыкъ исе яры геджегедже сёнмей эди. Бабама оджалыкъ япкъаны ичюн айлыкъ берильмей эди. Тек базы балаларнынъ бабалары, кучьлери еткенине коре, акъ тёлей эдилер. Бу федакяр адамнынъ эмегини такъдирлеген, онъа ярдым къолуны узаткъан адамлар пек аз эдилер. Шу себептен де бабамнынъ йыллар бою арз эткен янъы мектеп бинасы акъкъындаки умюти бошуна чыкъты. Оджалыкъ фаалиетини бутюн вакъыт шу йыкъылмакъ узьре

олгъан эски, чурюк бинада девам этти.

Бу ерде шуны да къайд этмек истейим ки, бабам анъсыз моллаларнынъ агъызларыны къапатмакъ ичюн дин дерслери, арап ве фарс тиллерини де окъута эди. Биз бу тиллерни баягъы менимсеп, атта бир-бирлеримиз иле фарсча лакъырды эте, шиирлер уйдура эдик.

Эр йыл мектебимизнинъ дёртюнджи сынфыны 15-20 бала битире эди. Имтианларгъа балаларнынъ ана-бабалары чагъырыла, «Терджиман» газетасынынъ хадимлери даъвет этиле эди. Бу джумледен Исмаил бей Гаспринский, Осман Акъчокъракълы, Сабрий Айвазов, Якъуб Кемал ве дигерлери бу имтианларда булуна эдилер.

Куньлернинъ биринде Гаспринский шеэр моллаларыны да имтианларгъа теклиф этмек кереклиги акъкъында бабама: «Оларны чагъырмакътан макъсад шудыр ки, кърымтатар балаларынынъ шу мектепте къыскъа муддет ичинде не къадар бильги алып, айны заманда диний ве ахлякъий малюматларда да бир чокъ моллалар иле ярышлашмакъ севиесине малик олгъанларыны озь козьлеринен корьсинлер ве къулакъларынен эшитсинлер», — деген эди.

Мен бабамнынъ башлангъыч тасиль мектебини докъуз яшымда битирдим. Имтианлар эр вакъыт бизим эвимизде, буюк залда отькериле эди. Имтиан береджек балалар ралелерге тизилип отура эдилер. Залнынъ четиндеки сетлер устюнде исе давет этильген мусафирлер, бир масанынъ башында оджа отура эди. Залнынъ бир кошесине де къара тахта ерлештириле эди. Имтиан мерасимининъ шенъ ве меракълы кечмеси ичюн бабам залгъа ве софагъа ренкли къандиллер асар эди. Азбарымызда исе чешит тюрлю чечеклер осе эди. Оларны бабам бири-бирлерине ашлап, тюрлю ренкли гуллер осьтюре, асрай эди. Бу гуллер имтиан мерасимине байрам тюсюни бере эди.

Меним насыл этип имтиан бергеним даа бугуньки киби акъылымда: Осман Акъчокъракълы манъа къадимий Мысыр акъкъында суаль берген эди. Мен Мысыр ихрамлары, Сфинкс иероглифлери хусусында бильгенлеримни айттым. О эеджанланып, еринден турды ве «Аферин кызым» — деди.

Асан Сабрий эфенди Айвазов имля ве къырааттан суаллер берди. Сонъ бир шиир окъумамны риджа этти. Шаир Мехмед Эминнинъ «Аят къавгъасы» шиирини окъудым. Бу шиирни бабам пек севе эди. Шиирни эр кес бегенди. Сабри Айвазов суаль берювни девам этерек манъа эзберден бир къач рус сёзюни яздырды, терджимесини сорады. Суаллерге догъру джевап бергенимни мусафирлернинъ еджан иле эль чырпкъанларындан бильдим.

Невбет имтианда иштирак эткен къарт, беяз сакъаллы, башына сарыкъ саргъан моллагъа кельди. О манъа къуран окъутты. Мен о косьтерген сурени теджвит къанунларына риает этип, макъамнен окъудым ве бир чокъ дигер суаллерине джевап бердим. Молла шашкъанындан еринден къалкъып, бабамнынъ къолуны тутты ве: «Мамут эфенди, сизинъ буюк эмегинъизни энди анъладым. Сизге тешеккюр бильдирем,» — деди.

Мамут Рефат. 1935 сенеси чыкъарылгъан фотосурет.

О вакъытта бизим эр биримиз бойле имтиан берген эдик. Имтиандан сонъ биз мектеп йырларыны йырлагъан, бабам исе сантыр чалгъан эди.

«Савтий усул»ны огренмек ичюн Багъчасарайгъа Къазандан, Туркстандан, Азербайджандан атта Къытайдаки Къашгъар виляетинден оджалар кельген эдилер. Къашгъардан кельген уйгъур Ашим эфенди эвимизде айларнен отурып, бабамдан дерс алгъан эди. Сонъундан шу оджалар янъы усул боюнджа озь мектеплеринде дерс кечкенлери акъкъында бабама мектюплер язгъан эдилер.

Аилемизнинъ урьметли мусафирлеринден бири, маджарстанлы Дьюла Немет адлы киши олгъан. Мен о адамны хатырлап оламайым, тек бабамнынъ икяелеринден билем. Дьюла Немет бизим эвимизге Исмаил Гаспринский иле кельген. Бу адам кърымтатар тили ве шивелерини огренмек, татар мектебиндеки янъы усул

бюнджа алынып барылгъан окъув ишлери иле таныш олмакъ ичюн махсус кельген. О къыскъа вакъыт ичинде тилимизни ве шивелеримизни огренип, ана тилимизде лакъырды эткен. Бабам онъа шакъа этип Немет дегиль де, Ниметулла дей экен. Бабам о, бу адны хошнутлыкъ иле къабул эткенини чокъ хатырлай эди. Дьюла Немет сонъундан мешур тюркшнас алим, Будапешт университетининъ профессоры олды. Мешур алимимиз Бекир Чобан-заде де шу университетте дерс алгъан эди.

1913 сенеси бабамны Багъчасарай гимназиясына татар балаларына ана тили дерси бермек ичюн давет эттилер. Бутюн омюрини бильгиге ынтылув иле кечирген бу адам талебелерине де илим-бильгиге меракъ ве севги ашламагъа тырышты. Оларны мустакъиль суретте терен бильги алмагъа давет этти. Къырымтатар балаларыны гимназиядан сонъ, алий мектеплерге кирип окъумагъа чагъырыр экен, халкъымызнынъ медений севиесини котермек ичюн окъумыш адамлар керек олгъаныны текрар ве текрар айта эди. Онынъ сёзлери бошуна кетмеди, талебелернинъ эксериси тасилини девам этип, эким, инженер, педагог, языджы олдылар, джемаат ве девлет ишлеринде чалыштылар.

О девирде эвимизге къырымтатар зиялыларындан Исмаил Гаспринский, Осман Акъчокъракълы, Сабрий Айвазов, Амет Озенбашлы, Халил Чапчакъчы, Шевкъий Бектуре, Усеин Боданинский, Хайрий Эмир-заде, Бекир Чобан-заде, Абибулла (Темирджан) Озенбаш, Осман Дерен-Айырлы, Бекир Умеров (Къыркъ-Чолпан), Ильяс Тархан, Абдулла Куркчи, Джелял Меинов, Умер Алиевич Байрашевский сыкъ-сыкъ келе, рус алимлери ве зиялыларындан Самойлович, Куприн ве оларнынъ омюр аркъадашлары, Кончевский, Спендияров аилемизнинъ самимий достлары ве къыйметли мусафирлери эдилер. Эвимизде бойле адамлар топлангъанда, бирер фильджан къаве ичкен сонъ илим, эдебият, фольклор ве музыка акъкъында къызгъын мунакъашалар башлана эди. Музакерелер баягъы ятышкъан сонъ бабам шенъ ве кулер юзьнен: «Кя сёз, кя саз!» — деп, сазыны алып, къырымтатар халкъ аваларыны ве классик эсерлерини чала, хош баритон сесинен йырлай, мусафирлерни эглендире эди. Эгер шу вакъытта агъаларым эвде булсалар олар да бабама къошулып, аилевий концерт тешкиль эте эдилер. Мен де йырлай эдим.

Манъа йырламакъны анам огреткен эди. О муляйим сеснен йырлай ве янъы йырларны пек тез огрене эди. Анам бутюн вакъыт бабамнынъ ишине къол тутып кельди. О эв ишлеринден бош олгъан вакъытларында, акъшамлары эвимизге къадын-къызларны топлап, оларгъа окъумакъ ве язмакъны огрете эди. Къырымтатар къадынларыны ичтимаий аят иле таныштырмакъ макъсадынен оларгъа «Терджиман» газетасыны, «Алем-и нисван» журналыны окъуй эди. Бойлеликле, элинден кельгени къадар къадын ве къызларымызнынъ бильги севиелерини котермеге тырыша эди.

Анам — Фатма Бекирова 1890 сенеси Корьбек коюнде догъа. Учь яшында анадан оксюз къала. Огей ана къолунда пек хорлана. Дайылары оны бу зулумдан къуртармакъ ичюн Багъчасарайгъа кетирелер ве баласы олмагъан Топузов фамилиялы бир узакъ акърабаларына эвлятлыкъкъа берелер. Топузов о заманнынъ зенгин кишилеринден экен. О зиялы, окъумыш адамлар иле якъын алякъадар олып, оларны эвлерине сыкъ-сыкъ давет эте экен. Давет этильгенлер арасында бабам да ола экен. Топузов екяне эвлятлыгъы Фатмагъа Мамут Рефатны мунасип коре ве 1890 сенеси буюк той япа. Окъумакъ ве язмакъны анама бабам огрете. Олар муаббет яшайлар.

Бабам Улу Октябрь социалистик революциясыны буюк къуванчнен къабул этти. О, фааль яшайышкъа алышкъан бир адам эди. Революциядан рухланып, зияде гъайретнен чалышып башлады. О мектеп ишлеринден гъайры джемаат ишлери иле де мешгъуль ола эди. Къырымтатар джемааты оны «Оджам» деп саяр, башына мушкюль ал тюшсе ондан акъыл танышыр эди. 1925 сенеси бабама «Халкъ оджасы» ады берильди ве пенсия тайин этильди. О раатланмакъ ерине концертлерде, фестивальлерде иштирак этип, яшларгъа классик макъамларымызны, йырларымызны огретти. Аилемизнинъ джемий азалары даима бильгиге ынтыла эди. Эльбет де, бунъа аилемиздеки муит тесир этсе керек. Шу себептен де, агъаларым озь заманынынъ терен бильгили, окъумыш адамлары олып етиштилер.

Уйкен агъам — Мидат Рефатов 1893 сенеси майыс 5-те догъды. О пек зийрек ве шенъ бала экен. Дёрт яшында окъумагъа ве язмагъа башлай. Секиз яшында исе бабамнынъ иптидаий тасиль мектебини битире. О девирде Багъчасарайда къырымтатар балалары ичюн орта тасиль мектеби олмагъаны себебинден агъам бабама мектеп ишлеринде ярдым эте. 12 яшында бабам оны «Зынджырлы» медресесине ерлештире. Агъам бу медреседе арап, фарс тиллерини мукеммель огрене. Медресенинъ тар схоластик муити оны къанаатлендирмей. О мудерислернинъ (оджалар) фанатиклиги ве хурафатчылыгъына къаршы даима чыкъышлар япа. Шу себептен мудерислер бабамны бир къач кере медресеге чагъыралар ве: «Мидатны низамгъа чагъырмасанъыз оны медреседен къувармыз», — дейлер. Чокъкъа барма-

Багъчасарай гимназиясында окъугъан кърымтатар балалары. Бириндж сырада отургъанлар: (солдан): М. Джангъазов, А. Омеров; экинджи сырада отургъанлар: В. Феттаев, Асан Рефатов, Вознесенская (оджапче), Яя Джелялов, Ибраим Дервиш; эки кенарда аякъ устюнде тургъанлар: М. Пелях ве Эмир-Усеин Сейдаметов. 1914 сенеси.

дан агъамнынъ озю медресени терк эте.

Агъамда эдебияткъа буюк авеслик бар эди. О, мустакъиль суретте рус тили ве эдебиятыны мукеммель огрене. Рус класиклеринден Толстой, Тургенев, Гоголь, Пушкин ве дигерлерининъ эсерлери иле таныш ола. Лякин окъувыны девам этмек истеги бутюн вакъыт оны раатсызлай. Нетиджеде о Стамбулгъа кетмеге къарар бере. Фикрини бабама бильдире. Къорантамызда осип келеяткъан даа учь бала бар эди. Бабамнынъ маддий келири исе аилени темин этмеге зорнен ете эди. Мидатнынъ окъувгъа авеслиги ве истидатыны бильген Гаспринский Багъчасарай хайрие джемиетине мураджаат этип, агъама ярдым тайин эттире. Бойлеликле агъам 1908 сенеси Стамбулгъа окъумагъа кете. Анда эки йыл идадиеде окъуп, имтианларыны мувафакъиетле бере. Сонъ Стамбул дарульфунунынынъ укъукъ факультетине окъумагъа кире. Агъамнынъ кениш истидат саиби олгъаныны корьген профессорлар оны такъдирлей ве бабамны огълунынъ иришкен мувафакъиетлериле хайырлайлар. Мидат агъамнынъ исе о вакъытта маддий вазиети пек агъыр экен. Хайрие джемиети тарафындан ёлланылгъан ярдым озь вакъытында етип бармай ве онынъ ихтияджларыны темин этип оламай экен. Лякин агъам бу хусуста бабама бир сёз биле язмай. О бир къач вакъыт дарульфунунгъа киркек истеген зенгин балаларына репетиторлыкъ япа. Чокъ кечмеден бу иштен вазгечип, терджиме ве журналистлик иле мешгъуль ола. Даа он алты, он еди яшында олгъан Мидат агъам Л. Н. Толстойнынъ «Олюм» адлы эсерини, сонъ бирибири артындан кене онынъ «Аят фельсефеси», «Джанлы мевта», «Анна Каренина» эсерлерини, Н. В. Гогольнинъ «Тарас Бульба», А. С. Пушкиннинъ «Капитан къызы», И. С. Тургеневнинъ «Муму» киби эсерини рус тилинден тюрк тилине терджиме эте. Бойлеликле, тюрк джемааты ильки кере рус классик эдебияты иле къырымтатар огълу Мидат Рефат-заде (онынъ фамилиясыны Стамбулда бойле яза эдилер) саесинде таныш олдылар.

Агъам гедже ве куньдюз чалыша, айны заманда окъувыны да девам эте. Бу къыйынлыкълар генчнинъ сагълыгъыны хырпалай. О акъджигер веремине огърай. Бу арада 1914 сенеси Бириндж Джиан дженки башлана. Агъам Къырымгъа къайтып келе. Агъам узунджа бойлу, начар, эсмери черели, кенъ манълайлы, ачыкъ бакъышлы, кулер юзлю, азырджевап, шенъ, шакъа севген бир яш эди. О, бизлерни пек севе, этрафына топлап, дюньядаки чешит мемлекетлерде укюм сюрген аят акъкъында биз — балалар анълайджакъ севиеде адий, саде тильнен субет этер эди. Бизни халкъ иджадынен таныш этип, аталар сёзлерини, лятифелерни, тюрк шаирлерининъ шиирлерини эзберден окъуй эди. Бизге халкъымызнынъ ме-

дениетини котермек ичюн даа чокъ окъумакъ керек олгъаныны сыкъ-чыкъ айта эди. Манъа рус тилини илькиде Мидат агъам огреткен эди. Рус классикларынынъ эсерлерини онынъ ярдымы иле окъуп башлагъан эдим.

О, 1914 сенеси «Терджиман» газетасында чалышып башлады. 1915 сенеси Бакугъа давет этильди. Агъам Бакуда чыкъкъан «Шуляле» журналынынъ муаррири оларакъ чалышты. Сонъундан исе Петроградаки «Русские ведомости» журналынынъ мухбири олды. Шу вакъытта рессам Роберт Фальк онынъ портретини япа. Сонъундан шу ресим Третьяков галереясына къоюла. 1916 сенеси агъам джиан муаребесине кете. Джебэде олгъанда аскерлернинъ революцион арекетине къошула. Иште, о вакъытта «Русиедеки сиясий фыркъалар» китабына эсас материаллар азырлап башлай. 1917 сенеси Октябрь инкъилябындан сонъ джебэден Кърымгъа къайтып келе, журналист оларакъ ишини девам эте. «Русиедеки сиясий фыркъалар» китабыны язып башлай. Бу китап 1919 сенеси Акъмесджит шеэринде басылып чыкъа. Бу китап о вакъытта кърымтатар эмекдарларыны ленинизм гъаелеринен таныш эткен биринджи китап эди.

Агъам сагълыгъынынъ зайыф олгъанына бакъмадан, чокъ ишкюзар ве ирадели эди. О та яшлыгъындан эдебият, лисаният, фольклор, фельсефе ве тарих илимлери иле даим мешгъуль ола эди. О рус, немсе, франсыз, инглиз тиллерини мустакъиль суретте огрене, арап, фарс тиллери исе онынъ ичюн ана тили киби эди. Омюринынъ сонъки вакъытларында Индстан тиллерини огренмек иле мешгъуль олгъан ве кърымтатар энциклопедик лугъат (къамус) китабыны тертип этип, неширге азырлагъан эди. Лякин башына кельген фелякет бунъа имкян бермеди. Эсернинъ къол язмасы исе акъ гвардияджылар тарафындан мусадара этилип, ёкъ этильди.

Къорантамызнынъ эр бир азасы киби Мидат агъам да музыка севдасы эди. О нотаны мустакъиль огрене. Кеманени буюк усталыкънен чала эди. Онынъ «Такъсим», «Пешраф» адлы озь эсерлери бар эди.

Халкъымызнынъ миллий аваларыны усталыкънен иджра этер экен, айны заманда мешур рус ве авропа композиторларынынъ эсерлерини де пек гузель чала эди. Занымджа, о девирде кърымтатар генчлери арасында Мидат агъам рус ве авропа музыка эсерлерини анълагъан, бильген ве иджра этмеге къабилиетли олгъан екяне бир киши эди. Биз — онынъ къардашлары ильки оларакъ мешур композиторлардан — Бетховен, Паганини, Бизе, Россининынъ эсерлерини Мидат агъамнынъ иджрасында эшиткен, таныш олгъан эдик. О, Паганининынъ техникий джеэттен гъает муреккеп олгъан эсерлерини де буюк усталыкънен иджра эте эди. Аля бугунь о чалгъан кеманенинъ сеси къулакъларымда чынълай.

1918 сенеси Мидат агъам халкъара революцион арекетининъ ёлбашчысы Мустафа Субхинен къавий багъ тута. Кърымда «Эмекдар халкъ» газетасыны мейдангъа кетире. Коммунист партиясынынъ азасы Мидат агъам озюнинъ атешин макъалелери иле шу газетада коммунист партиясынынъ гъаелери, макъсадларыны кърымтатар халкъы ве эмекдар генчлигине тешвикъат эте.

О, 1919—1920 сенелери Акъмесджитте яшай, гизли партия ишлеринен мешгъуль ола. Лякин бунъа бакъмадан къыскъа муддетке олса да эвимизге келип кете эди. О эвде олгъан куньлер къорантамыз ичюн буюк бир байрам тюсюни ала эди. Кърым Деникин, Врангель ордусы тарафындан забт этильген сонъ Кърымдаки большевиклер гизли арекетке кечелер. 1919 сененинъ декабрь айында Акъмесджитте большевиклернинъ гизли мушавереси олып кече. Нетиджеде Мидат Рефатов ёлбашчылыгъы алтында, область коммунистлер партиясынынъ янында «Мусульман бюросы» гизли большевиклер тешкиляты мейдангъа кетириле. Бу тешкилят кърымтатар ишчилери ве койлюлери арасында иш ташлав, аскерликтен къачув, акъ гвардияджыларгъа къаршы исьян котерюв киби меселелер боюнджа тешвикъат алып бара, ёлбашчылыкъ япа эди.

1920 сенеси 11-нджи март куню Мидат агъам бир къач ишанчлы аркъадашлары иле Акъмесджиттеки «Рекорд» адлы матбаанынъ бинасы янында гуя сымарыш бастырмакъ тедариги иле кельген адамлар сыфатында топланалар. Сонъ олар матбаанынъ ичине кирелер, матбаа саибини силя иле къоркъузып, ишчилерге листовкалар бастыралар. Листовкаларда: «Акъ гвардия айдутларыны къуваджакъмыз, тезден Къызыл Орду келеджек. Кимсе акъ гвардияджылар ордусына хызмет этмесин! Иш ташлав арекети кучьлендирильсин!» киби сёзлер язылгъан эди. Бу листовкалар бинълернен нусхада басыла. Оларны бир маниасыз чыкъарып алып кетелер. Шу геджеси шеэр ве койлердеки эвлернинъ, завод ве фабрикаларнынъ дивар ларына япыштырып чыкъалар. Матбаанынъ саиби бу акъта полициягъа мураджаат этсе де, беджерикли федакярларны тапып оламайлар.

Къызыл Орду Перекоп дживарларына якъынлашкъан вакъытта «Мусульман бюросы»нынъ азалары Мидат Рефатов, Хасан Урманов, Абдулла Баличиев, Мурат Асанов, Асан Сакаев, Евгения Жигалина ве даа бир сыра аркъадашлар шеэр ве койлерде дженкявер отрядлар азырлап, оларны силя иле темин этип, арбий исьянгъа азырлыкъ тешкилятландыра

Мидат Рефатов. 1917 сенеси чыкъарылгъан фотосурет.

башлагъан эдилер. Лякин арбий исьянгъа азырлыкънынъ тамам къызгъын вакъытында тешкиляткъа Сурин (Вишневский) фамилиялы адам келип къошула. Асылында о акъ гвардияджы экен. «Мусульман бюросы»нынъ бутюн азаларыны ве олар япкъан ишлер акъкъындаки малюматны акъ гвардияджыларгъа о барып еткизген. Нетиджеде «Мусульман бюросы»нынъ азалары къолгъа алына. Оларнынъ джумлесини бутюн укъукъ ве малларындан марум этип, олюм джезасына укюм этелер. Укюм 1920 сенеси апрель 21-де ерине кетириле. О вакъытта агъам — Мидат Рефатов 27 яшында эди.

Шуны къайд этмек истейим: Ватанының акъ гвардия джеллятларындан къуртармакъ ичюн къурбан олгъан бу къырымтатар генчлери акъкъында оларнынъ анаюрту Къырымда хатырасыны эбедийлештиреджек ич бир тюрлю абиде къалмады. Къырымнынъ акъ гвардияджылардан азат олунгъанына ярым асыр толувы мунасебетинен биле, о вакъытта ерли матбуатта олар акъкъында бир сёз язылмады.

Улу Октябрь революциясындан сонъ атешин революционер, талантлы терджиман Мидат Рефатов адына балалар эви, Мидат агъам догъып оскен Къайтаз-агъа сокъагъына Мидат Рефатов ады бериль-ген эди. Лякин 1937 сенесинден сонъ бутюн булар ве бунынъ киби тарихымызны пекиткен нидже-нидже къырымтатар адлары силинип ташланды.

Ортанджы агъам — Решат Рефатов 1897 сенеси апрель 10-да догъды. О, аилемизде экинджи огълан эди. Мидат агъам киби о да иптидаий тасильни бабамнынъ мектебинде алды. Мектептен сонъ Багъчасарай гимназиясына окъумагъа кире ве оны 1917 сенеси битире. 1919 сенеси исе энъ чет ве медениет джеэттен энъ артта къалгъан Судакъ районындаки Къапсыхор коюне оджа оларакъ тайинлене. Койнинъ джаиль къартлары ильки вакъытларда Решат оджаны истемейлер. Онынъ койде ачкъан мектебине балаларыны, хусусан къыз балаларны «вермездирик» деп мектепке ёлламайлар. Амма агъам, окъув ве бильгининъ халкъымыз ичюн не дереджеде керек олгъанына оларны къандырып, халкънынъ ишанчыны, урьметини къазана. Талебелернинъ арасында зийрек ве истидатлы, окъумагъа авес балалар чокъ олгъанындан себеп, Решат агъам оларны махсус азырлап Акъмесджиттеки орта тасиль мектеплерине ерлештирген эди. Агъам мектеп ишлеринден гъайры инкъилябий арекетлерде де иштирак эте эди. Акъ гвардияджылар Къырымда булунгъан девирде о, «Мусульман бюросы» иле сыкъы багъ тута. Акъ гвардиягъа аскер бермемек макъсадынен, Судакъ районындаки койлерде тешвикъат алып бара, койлю яшларны силяландыра эди. «Мусульман бюросы» къолгъа алынгъан сонъ Решат агъам чокъ вакъыт кой-койден гизленип юре. Совет укюмети Къырымда темель тапкъан сонъ 1921—1922 сенелери Къырым АССР Меркезий Иджра комитети яндаки «Ачларгъа ярдым» комитетинде чалышмагъа башлай. 1924 сенеси Баку университетининъ педагогика факультетине окъумагъа кире. 1928 сенеси университетни битирип, Ялтадаки татар педагогика техникумында педагогикадан дерс бере. Акъмесджит радиокомитетинде къырымтатар халкъ оюнлары болюгининъ ёлбашчысы ола. Айны заманда шу тешкилятнынъ илькинги партия комитетининъ секретары оларакъ тайин этиле.

Решат агъам да та балалыкътан музыкагъа авес эди. О пек чокъ миллий йырлар биле, гузель лирик баритон сеснен йырлай ве чешит тюрлю музыка алетлеринде чалмагъа биле, музыка мектебинде окъумагъан олса да, нотаны да анълай эди. Мидат агъамнынъ кеманесини Решат агъам саатлернен чала ве эляк олгъан агъамызны бизге хатырлата эди. Бабам бу кеманени, акъ гвардияджылар Мидат агъамнынъ эшьяларыны мусадере эткенде, оларнынъ къолундан зорнен къутарып алгъан эди.

Решат агъам гимназияда окъугъан девирде кучюк агъам Асаннен берабер ду-

ховой оркестр тешкиль эткен эди. Решат агъамнынъ ёлбашчылыгъы иле Багъчасарайда «Татар талебе-яшлар труппасы» мейдангъа кетирильген эди. Экиси де пьесаларны озьлери яза ве кендилери тюрлю роллерде ойнай эдилер. Шу джумледен олар «Заваллы гимназист», «Кърымтатар тоюндан бир сахна» киби пьеса ве музыкалы эсерлерни Багъчасарай джемаатына дефаларджа нумайыш эткен эдилер. Олар рус ве тюрк драматургларынынъ эсерлерини де саналаштыра эдилер.

Асан агъам 1902 сенеси декабрь 19-да Багъчасарай шеэринде догъды. О, къорантамызда учюнджи огълан эди. Агъам иптидаий мектепни битирген сонъ, Багъчасарай гимназиясына окъумагъа кире ве оны 1920 сенеси мувафакъиетнен битире. Асаннынъ илериде музыка мутехассысы оладжагъы та балалыкъ чагъындан белли эди. Бабам саз я да сантыр чалгъан киби олса, 2—3 яшындаки бала, юкъусындан уянып, козьлерини бабамнынъ пармакъларындан алмайп, макъамны меракъ иле динълей экен. Онынъ оюнлары эр вакъыт музыканен багълы ола эди. О къамыштан, агъачтан тюрлю музыка алетлери ясап, оларны чала, мени ойната эди. Агъам буюген сонъ кенди авеслиги ве истидады саесинде телли музыка алетлеринынъ ангисини къолуна алмасын, чалмагъа пек тез огрене ве пек яхшы чала эди. Нота ве музыка къаиделерини, ильки оларакъ, Мидат агъамдан огренген эди. Багъчасарай джемааты озь миллий аваларыны, макъамларыны нотагъа чекильген, аэнкли ве низамлы алда духовой оркестр иджрасында, биринджи оларакъ, Асан Рефатов тешеббюси иле эшиткен эди. Бу оркестр ичюн агъам Вердининъ «Травиата», «Аида»; Бизенинъ «Кармен» опералары ве дигер чет эль эм де рус композиторларынынъ классик эсерлеринынъ партитурасыны озю язып азырлай, оркестрде иджра эттире эди. О вакъытта Багъчасарай шеэринде олгъан байрам шенъликлерини ве тантаналы меджлислерни шу оркестр яраштыра эди. 16—17 яшында олгъан Асан агъамнынъ оркестрни усталыкънен идаре этюви онынъ илериде буюк дирижёр оладжагъына делиль эди.

Эвимизге о девирнинъ зиялы кишилери сыкъ-сыкъ топлана эдилер. 1920 сенеси олып кечкен бойле бир топлашувда Осман эфенди Акъчокъракълы да бар эди. Бугуньки киби хатырымда. Акъчокъракълы халкъ эпосы «Чора-батыр» эсасында опера язмакъ кереклиги акъкъында джемаатка бильдирди, сонъ агъама бакъып; «Бу буюк, месулиетли алидженап ишке тешеббюс эте биледжек, талантлы музыкашнас сиздирсинъиз. Бу ишни сиз бойнунъызгъа алмакъ керексинъиз», — деди. О вакъытта Асан агъам 18 яшында олып, гимназиянынъ сонъки сыныфында окъуй эди. Дигер мусафирлер де Акъчокъракълынынъ фикирини догъру танып; «Сиз мытлакъа бу ишке киришмек керексинъиз», — дедилер. Асан агъам Осман эфендининъ буюк ишанч иле япкъан теклифини бир джаннен къабул этти. Ве бираз тюшюнген сонъ «Ана-ана келеятыр, Чора-батыр келеятыр» сёзлерине макъам уйдурып, йырлагъан эди. Агъам о вакъытта яраткъан макъамны сонъундан ишлеп, мезкюр операнынъ башлангъыч увертюрасыны яратты ве чешит вариациялар иле операнынъ невбеттеки макъамларында текрарлагъан эди. Бу музыка онынъ кенди иджады эди.

О куньден башлап, Асан агъам гедже ве куньдюз бу эсер акъкъында тюшюне, планлар тизе ве янъы макъамлар иджат эте эди. Лякин 1920 сенесининъ апрель айында аилемизнинъ башына кельген фаджиа, яни буюк агъамыз Мидатнынъ акъ гвардия джеллятлары тарафындан эляк этилюви, 1921 сененинъ ачлыгъы ве онынъ озюнинъ агъыр хасталанмасы бу ишни баягъы созды.

Асан агъам 1922 сенеси Акъмесджитке авуша ве «Тотайкой»деки кърымтатар педтехникумында музыка оджасы оларакъ чалышып башлай. Шу окъув юртунда духовой оркестр мейдангъа кетире. Куньдюзлери дерс бере, геджелери исе иджатнен огъраша. Оркестр ичюн «Тотайкой» маршыны, Бекир Чобан-заденинъ «Йигит маршы» шиирине, Шевкъый Бектуренинъ «Къыш кунюнде тилегим», Умер Ипчининъ «Яш бульбульчик», «Айненни» шиирлерине музыка яза. Бу вакъытта Кърымтатар Девлет театри «Лейля ве Меджнун», «Таир ве Зоре» драмаларыны саналаштырмакъ ниетинде эди. Асан агъам бу драмаларгъа ве Осман Акъчокъракълы тарафындан А. С. Пушкиннинъ кърымтатар тилине терджиме олунгъан «Багъчасарай чешмеси» адлы поэмасына да музыка яза. О, шу эсердеки къызлар хорында иштирак этмек ичюн Акъмесджиттеки кърымтатар нумюне орта мектебинден истидатлы къызларны сечип ала ве озю оларны санагъа азырлай. Бу музыкалы драмалар чокъ керелер санагъа къоюлгъан ве халкънынъ алгъышыны къазангъан эдилер.

Асан агъамнынъ яратыджылыкъ къабилиети, битмез-тюкенмез гъайрети, ишкюзарлыгъы онынъ иле берабер чалышкъан кишилерни айретте къалдыра эди. Ич бир музыка мектебинде окъумагъан, атта эвинде пианиносы биле олмагъан бу яш композитор клублардаки я да мектеплердеки пианинолар иле файдаланып, опера язмакъ киби гъает джиддий бир ишке бутюн варлыгъы иле кирише. Бойлеликле, кърымтатар халкъы тарихында биринджи опера — «Чора-батыр» 1923 сенеси сентябрь айында азыр ола. Бу операгъа либреттоны халкъ эпосы эсасында О. Акъчокъракълы язгъан эди.

Асан Рефатов. 1935 сенеси чыкъарылгъан фотосурет.

Бу ерде шуны да къайд этмек истейим ки, о йылларда Акъмесджиттеки къырымтатар труппасы пек иптидаий севиеде эди. Артистлернинъ арасында ихтисасы боюнджа тасиль корьгенлер аз эди. Оларнынъ эксериси табиий истидатлы авескярлар эди. Бу труппа рус драмтеатринынъ янында олып, тек рус труппасы чалышмагъан куньлери чалыша эди. Нетиджеде къырымтатар труппасы санада пек сийрек репетиция япа эди. «Чора-батыр» операсы азыр олгъан вакъытта къырымтатар труппасы бойле вазиетте эди. Шу себептен симфоник оркестр тешкиль этмек, репетиция япмакъ ичюн ер араштырмакъ керек эди. Асан агъам гедже-куньдюз чапкъалап, оркестр ичюн керекли музыка алетлерини тапыштыра, музыкантларнен чалыша, оларнынъ къырымтатар макъамларыны иджра этмек къабилиетлерини тешкере, инкишаф эттире, артистлернен репетиция япа эди. Операдаки баш роль Чора-батырны иджра эте биледжек яшы ве сеси келишкен истидатлы киши артистлер арасындан тапылмады. Шу себептен бу рольни Решат агъама авале эттилер. Решат агъам о вакъытта 26 яшында, кесментик, дюльбер юзьлю, ярашыкъ мучели бир яш эди. Чоранынъ бабасы Нарик-батыр ве Али-батыр роллери артист Асан Ногаевге авале олунды. Хан-заде ролю артист Грабовгъа, Дервиш ролю Умер Ипчиге берильди. Чоранынъ кыз къардашы Ханикей арув ролюни Хатиме Рашкина азырлай эди. Чоранынъ анасы Менгли-сулув арув ролюни ойнамакъны манъа авале эткен эдилер. Асан агъам озюнинъ музыка эсерлерини эксери меним сесиме уйгъун оларакъ яза ве илькы дефа манъа йырлатып бакъа эди. Акъмесджитте окъугъан девиримде къырымтатар концертлеринде иштирак этип, мен онынъ эсерлерини эм де халкъ йырларыны иджра эте эдим. Мен иджра эткен йырларнынъ макъамларыны агъамнынъ озю чала эди. Бойлеликле «Чора-батыр» операсы азырлангъан вакъытта мен энди санагъа алышкъан эдим.

Урба ве декорация меселесине кельгенде кене де бир чокъ кыйынлыкъларгъа расткелинди. Агъама эв-эвден юрип, къырымтатар миллий урбаларыны топламакъ керек олды. Онъа бу иште Осман Акъчокъракълы ве о девирде Хансарай къырымтатар миллий музейининъ мудири Усеин Боданинский буюк ярдым эттилер. Ниает бир-чокъ кыйынлыкълардан сонъ композитор Асан Рефатовнынъ учь перде ли ве алты саналы «Чора-батыр» операсы азыр олды ве операнынъ санагъа къоюладжакъ куню тайин этильди. Акъмесджиттеки Девлет драма театри бинасында «Чора-батыр» операсы ойналаджагъы акъкъында шеэр ве койлердеки эалиге бильдирильди. Лякин шу куню Москвадан кельген рус труппасы театрде чыкъышта булунгъаны себебинден шеэр ве койлерден кельген къырымтатар сейирджилери эвлерине къайтмагъа меджбур олдылар. Бу биз ичюн, хусусан агъам ичюн буюк бир тахкъыр олды. Бунъа бакъмадан биз рухтан тюшмедик. Асан агъамнынъ бир чокъ мешакъатлы ве девамлы мураджаатларындан сонъ, операны къоймакъ ичюн шеэрдеки «Къызыл аскерлер» эвининъ клубыны айырдылар. Бу клубнынъ санасы уфакъ ве акустика джеэттен опера ичюн пек келишикли дегиль эди. Халкъымыз тарихында биринджи оладжакъ бойле джиддий эсерни агъам табиий клуб муити ичюн азырламагъан эди. Насыл да олса, ниает, 1923 сенеси сентябрь 23-те «Чора-батыр» операсы шу клуб санасында ойналды. Клубнынъ залы сейирджилернен рыкъма-рыкъ толу эди. Отурмагъа ер етишмегенинден себеп, сейирджилер атта, сыраларнынъ араларына къол явлукъларыны тёшеп отургъан эдилер. Кой ве шеэрлерден кельген яшлар, къызлар, орта яштаки адамлар байрамгъа кельген киби кийинип, къушанып кельген эдилер.

Перде ачылмаздан эвель, агъамнынъ дирижёрлыгъы алтында операнынъ мукъаддеме-симфониясы иджра этильди. Мен санада азыр турам. Юрегим чапалана. «Рольни кереги киби иджра эталмасам, я да сёзлерини унутсам не япа-

рым», — деп къасевет этем. Перде ачылды. Мен Асан агъамнынъ кулер юзюни ве манъа дирижёр таягъынен ишмар эткенини корьгенимнен деръал озюмни эльге алдым. Оркестрни динълеп, керек еринден йырлап башладым...

Шимди буларны хатырласам айретте къалам. Инсан яшлыкъта не къадар джурьатлы, джесаретли ве къудретли ола экен! Мен о вакъытта 16 яшында бир къыз эдим.

Опера биткен сонъ темашаджылар арасында, залда булунгъан москвалы музыка мутехассыслары (фамилиялары акъылымдан чыкъкъан) бу эсерге юксек къыймет кесмек иле берабер бизим профессиональ артист олмагъанымызгъа инанмайып, тааджипте къалгъан эдилер. Залдаки адамлар исе гурьдели алгъышларнен Асан агъамны санагъа давет эттилер. Оны къоллары устюне котерип, бир къач кере авагъа аттылар, туттылар. Асан агъам исе эсернинъ мейдангъа кельмесине Акъчокъракълы себепчи олгъаныны айтып, сейирджилерни онъа да урьмет этмеге чагъыра эди. 44-45 яшларындаки Осман эфенди сейирджилернинъ шаматалы ве гурюльтюли алгъышындан озюни къуртармакъ ичюн сананынъ артына сакълангъан эди. Лякин йигитлер оны да къолларына котерип, бир къач кере авагъа атып, туткъан эдилер. О, исе эп: «Джаным, галстугымны тартманъыз, мени богъарсынъыз», — деп, этрафтакилерни кульдюрген эди.

Экинджи кере «Чора-батыр» операсы 1924 сенесининъ февраль айында Кърым Девлет драмтеатрининъ санасында ойналгъан эди. Ондан сонъ бу эсер бир даа санагъа къоюлмады.

1924 сенеси Бутюнсоюз шаркъшнаслыкъ ассоциациясынынъ ёлланмасы иле Кърымда профессорлар — Башкиров, Бороздин, Голландский ве кърымтатар алимлеринден Осман Акъчокъракълы, рессам ве академик Усеин Боданинский, Мухтар Хайрединов, Билял Джеббар ве дигерлерининъ иштирагинен этнография ве археология тедкъикъатына киришильди. Бу группагъа Асан агъамны да къоштылар. Онъа кърымтатар фольклоры — йырлары, чынълары, манелерини джыюв ве макъамларыны нотагъа алув авале олунгъан эди. Бу ишке джан-юректен киришкен Асан агъамнынъ бир даа «Чора-батыр» операсына къайтмагъа имкяны олмады. Агъамнынъ «Кърымтатар йырлары» меджмуасы та 1925 сенеси азыр эди. Лякин бу меджмуа 1931—1932 сенелери дердж этильди. Тиражы 1500 нусха эди. Бу меджмуа о девирде халкъымызнынъ миллий музыка байлыгъыны, колоритини, инджеликлерини кереги киби акс эттирген биринджи эсер эди.

Асан Рефатов 1926 сенеси музыка саесиндеки бильгисини арттырмакъ макъсадында Баку консерваториясынынъ композиторлыкъ ве дирижёрлыкъ факультетине окъумагъа кире. Профессор В. Карагичевнинъ талебеси оларакъ, композиция теориясыны онынъ идареси алтында кече. О консерваторияда окъувыны девам этер экен, 1928 сенесинден башлап, Азербайджан Девлет консерваториясы янындаки музыка техникумында дерс бере. Онынъ талебелери композиторлар — Къара Къараев, Джевдет Гаджиев, Тевфикъ Къулиев, Саид Рустамов ве дигерлери сабыкъ оджасыны чокъ керелер буюк урьметнен хатырлагъан эдилер.

Агъам Баку консерваториясыны 1930 сенеси битирип, композитор ве дирижёр ихтисасыны ала. О, Бакуда яшагъан девринде (1926—1935) Азербайджан музыкасынынъ инджеликлерини ве хусусиетлерини менимсеп, бир чокъ эсерлер яратты. Бу джумледен «Гузель бахар», «Пионер маршы», «Комсомол маршы», «Къызыл аскер маршы», «Памукъ» марш-лезгинка, «Бенъзетме» балалар ичюн «Тавшаным» ве бир сыра дигер йырлар язгъан эди. Ондан гъайры азербайджан драматургларынынъ эсерлеринден «Демирджи Гяве» адлы халкъ эпосы эсасында азырлангъан драмагъа музыка язгъан эди. Сонъундан, о бу драманы операгъа чевирди. Кене шу девирде Асан агъам чокътан берли тюшюнип юрьген «Багъчасарай чешмеси» операсыны язып башлагъан эди. 1931—1935 сенелери о, Бакуда «Генчлик театри» ичюн бир сыра азербайджан драматургларынынъ пьесаларына, шу джумледен Бегакнинъ «Вургур» адлы пьесасына, Рабиндранат Тагорнынъ «Ганешнинъ ёлы» икяеси эсасында саналаштырылгъан «Эфилер» пьесасына, Дж. Джаферов ве Ш. Мелик-Еганов тарафындан язылгъан «Кёчелерде» адлы пьесагъа, Ниметов ве Гасановнынъ «Къаралар улькесинде», Гасанов ве Атаевнинъ «Челюскинджилер» пьесаларына музыка язгъан эди. Бу пьесалар 1931—1935 сенелери Баку театрлеринде нумайыш этильген эди. Асан агъамнынъ бу эсерлерге музыка язгъаны акъкъында Бакуда 1969 сенеси нешир этильген С. Керимовнынъ «Совет Азербайджанынынъ генчлер театри» адлы китабында къайд олуна. Лякин онынъ фамилиясы не ичюндир денъиштирилип Руфатов деп язылгъан.

Асан агъам Бакуда яшагъан девринде музыка яратмакъ иле берабер ичтимаий ве реберлик ишлерде де чалышты. Оны 1931 сенеси Баку консерваториясынынъ окъув ишлери мудири вазифесине тайин эттилер. 1932 сенеси март бирден башлап исе шу консерваториянынъ проректоры олды. 1934 сенеси сентябрьде Азербайджан композиторлары союзы идаресине реис оларакъ сайланды. 1935 сенеси исе Кърым Меркезий Иджра Комитетининъ давети иле Кърымгъа къайтып кельди. Оны Симферопольдеки кърымтатар музыка техникумына оджа оларакъ тайин эт-

Рефатовлар аилеси. Отургъанлар (солдан) Асан Рефатов, Фатма Рефат, Мамут Рефат, Анифе Амет (тизелери), Решат Рефатов; аякъ устюнде тургъанлар: Фатма Намаз (эвлятлыкълары) ве Айше Рефатова. 1924 с.

тилер, лякин давет этмекле берабер чалышмакъ ве яшамакъ ичюн керекли шараит догъурмадылар. Асан агъам эки йыл девамында мусафирханелерде яшамагъа меджбур олды. Бунъа бакъмадан о, яратыджылыкъ ишини девам этти. Агъам гуя илериде башына келеджек фелякетлерни эвельден дуйгъан киби, гедже-кюндюз чалышты. Шу вакъытта Юсуф Болатнынъ «Той девам эте», «Насредин оджа»; Ильяс Тарханнынъ «Уджюм» пьесаларына музыка язгъан эди. Бир сыра кърымтатар йырларындан поппури яза, айры йырларны исе гъайрыдан ишлей. «Кърым сюитасы» классик эсерни ярата.

1936 сенеси Москвада агъамнынъ «Къызыл аскер маршы», «Комсомол маршы», «Пионер маршы», «Шомпол», «Кърым сюитасы», «Эки пугъу» ве «Армут далда салланыр» киби йырлары грампластинкагъа язылгъан эди.

1936 сенеси сентябрь айында Азербайджан композиторлары союзы Парижде ачыладжакъ халкъара сергиге ёлламакъ ичюн У. Гаджибековнынъ, А. Зейналинынъ эсерлери иле бирликте агъамнынъ Кърымда яшагъанына бакъмадан онынъ «Шештер» адлы сюитасыны да теклиф эткен эди.

Асан агъам айны шу йылы «Арзы къыз» халкъ эфсанеси эсасында опера язмагъа кирише. Бу операны о Октябрь инкъилябынынъ 20 йыллыкъ байрамына азырлай эди. Опера 1937 сенеси артыкъ битмек узъре эди. Лякин аилемиз башына буюк фелякет тюшти, яни о девирде укюм сюрген Сталин зулумы бизим аилемизни де четте къалдырмады. Апрель 7-де къабаатсыз агъаларым — Решат ве Асанны «Халкъ душманы» адынен апске алдылар. Эвлеринде олгъан бутюн эсерлерини, къолязмаларыны тартып алдылар. О вакъытта Решат агъам 40, Асан агъам исе 35 яшында эдилер.

1938 сенеси август 6-да кениш истидат саиби, бабам — Мамут Рефат да етмиш секиз яшында Сталин зулумына огърады. Анам исе бу акъсызлыкъларгъа даяналмай, 1943 сенеси вефат этти.

Бабамнынъ зенгин архиви бар эди. Бу архивде гъает къыйметли эльязмалар, тарихий китапларнен берабер «Терджиман» газетасынынъ 25 йыллыкъ нусхасы сакълы эди. 1944 сенеси халкъымызнынъ башына тюшкен сюргюнлик нетиджесинде оларнынъ эписи Багъчасарайдаки эвимизде къалгъан эди. Чокъ языкъ ки, мен шу къыйметли архивден о вакъытта ич бир шей алып оламадым.

Мен о мешакъатлы йылларда бабам ве агъаларым акъкъында малюмат буламадым. Сонъундан сораштырып, агъыз-агъыздан эшиткениме коре, бабам Озьбекстандаки Кермене (шимди Навоий) шеэринининъ якъынындаки лагерьде, 1940 сенеси вефат эткен. Решат агъам Архангельск областындаки лагерьлернинъ би-

1925 сенеси Къырымда археология ве этнография экспедициясында иштирак эткенлер. Бириндже сырада отургъанлар: (солдан) бириндже Усеин Боданинский, учюндже Билял Джеппаров; экинджи сырада аякъ устюнде тургъанлар: экинджи Асан Рефатов, учюндже Осман Акъчокъракълы.

ринде олгъан. Ресмий органлардан сораштырып алгъан джевапларымда бойле язылгъан: «Решат Рефатов 1956 сенеси ноябрь 13-те арбий трибуналнынъ (Одесса округынынъ арбий трибуналы) къарары иле реабилитирленди». Асан агъам акъкъында исе «Асан Рефатов 1957 сенеси октябрь 10-да СССР Алий махкемесининъ арбий коллегиясы къарары муджиби къабаатсыз таныларакъ, реабилитирленди», — деп язылгъан ресмий весикъа кельди. Мен сораштырувларны эп девам эттим, нетиджеде Асан агъамнен Чукоткадаки «Анадыр» лагеринде 1947—1950 сенелерининъ сонъуна къадар булунгъан Э. Челебиев аркъадаштан мектюп алдым. Онынъ язгъанына коре, Асан агъамнынъ сагълыгъы зайыф олгъанындан себеп, о инвалидлер лагеринде олгъан. О андаки агъыр вазиетке ве хаста олгъанына бакъмадан озю шиирлер яза озю де музыка уйдура ве оларны да лагерьдеки махбюслерге йырлата экен. Э. Челебиев 1950 сенесининъ сонъунда башкъа бир лагерьге авуштырылгъанындан себеп, агъамнынъ ондан сонъки талийини бильмей экен.

О девирде тек бизим халкъымызнынъ векиллери дегиль де, бутюн совет халкъы Сталин зулумына огърады. Олар арасында арадан йыллар кечкенине бакъмадан баба-аналарынынъ, агъа-къардашларынынъ такъдирини бильмеген адамларнынъ сайысы даа чокътыр. Лякин сталинизмнинъ энъ дешетли дарбеси къырымтатарларынынъ башына эки къат зияде эндирильди. Халкъ арасындан чыкъкъан метинли зиялыларны «халкъ душманы» япып, асырлар бою чечекленген медениетимизнинъ озегини чаналаттылар. Адымызны тарих саифесинден силип ташламагъа тырыштылар, силип оламадылар. Биз куреш мейданындамыз. Халкъымызны миллет оларакъ ёкъ олувына ёл къоймамакъ, озь тарихымызны, медениетимизни гъайрыдан темелли тиклемек ичюн курешмек керекмиз.

Эбазер Бекиров

Паалы ве къанлы зафер

(Партизанлыкъ йылларымызны хатырлап)

Бугуньки, бу сааттеки киби хатырымда: биз къыйылмаз яшлыгъымызны тарихларда энъ дешетли дженк фуртунасына бердик. Миллионларнынъ аятыны кескен, несиллернинъ къанлары топракъкъа, озенлерге къарышкъан джебэлер зафери пек паалыгъа отурды...

Туманлы, сагъанакълы, бунарлы, къарлы, гурь ешиль дагъларда, орманларда тувгъан халкъ, севимли Ватан огърунда, явуз баскъынджыларгъа къаршы дёгюшлерге, мисильсиз джесюрликлерге кеткен Кърым эвлятлары аля козьлерим огюнделер...

ГОГЕРДЖИНЛЕР БИЛЕ УЧЫП КЕТТИЛЕР...

1941 сенеси июнь 22-де гитлерджилернинъ сынъырларымыздан вахшийлердже далгъанларыны бильдирген укюметимиз Беянаты берильгенде мен озь иш еримде — Багъчасарай шеэр мескен-турмуш ишлери инженери вазифесинде эдим. Бутюн совет халкъы киби бу шеэрнинъ эалиси де, энди, къара теляшта, запт этиджи къашкъырларгъа оке къайнагъында эди...

Мен — Къызыл Ордуда хызмет этип кельген совет офицери район арбий комиссарлыгъында запаслар джедвелинде олгъанымдан толайы, эртеси куню — июнь 23-те мени шу комиссарлыкъкъа чагъырдылар ве аджеле арбий къуруджылыкълар инженери вазифесине тайинледилер.

Шу къуруджылыкъларда гъайретнен хызмет эткен шеэр эалисининъ сайысы кунь-куньден бинъ адамдан зияде чокълашкъан эди. Тувгъанлары — баба, агъа, къардаш, сойлары энди алевли джебэлерге кирген бу къардаш миллетлер эмекдарлары танклар кече биледжек ерлерге къоджаман, терен эндеклер къаза, зарур тарафларда ёллар япыджылыгъынен мешгъуль ола эдилер. Олар озьлерини арбий мобилизленгенлер сая, манълай терлеринен иш коре эдилер. Шеэрнинъ тек бир дженюпгъарбий тарафында, Эски-Юрт кою бетте ватанперверлернинъ буюк эмек ордусы мудафаа тедбирлерине насыл сарылгъанларыны ич унутмакъ мумкюн дегиль. Ана Юртны къорчалавда джебэ аркъасында федакяр иштиракчи бу адамлар юксек интизам, козь ачыкълыкъ, садыкълыкънен озь борджларыны эда эттилер...

Мен исе, бу аджеле ишим эснасында, дигер аркъадашларым киби дженк мейданына — джебэге кетмек ичюн арбий комиссар Николай Левинге эки дефа риджада булунсам да, о:

— Фашист къашкъырларынынъ къутурмыш ордусы бизге эп якъынлагъаныны сезмейсинъизми?.. Сиз мында джиддий фортикацион тедбирлерге даа пек керексинъиз. Унутманъыз, аркъамызда Севастополь... Энди бу тарафларны да джебэ демек мумкюн, — деп къатты ред этти.

Акъикъатен, арбий вазиет пек мурекkеплешкен, запт этиджилернинъ эр саатте шеэрге келип далувларынынъ хавфы арткъан, фашистлернинъ Багъчасарайгъа якъынлагъанлары белли олгъан эди. Душманлар энди Симферополь—Севастополь магистраль ёлундаки Шакуль койчигинде,

бизден он-он эки километр якъын месафеде эдилер. Шеэр исе, тамамынен бошагъан, сес-солукъсыз, джансыз алда. Къартлар, къадынлар, хаста, сакъат кишилер эв-баркъларыны терк этип, не ерлергедир чыкъып кеткен; дерсинъ аят токъталгъан, атта, къаралтылардан гогерджинлер биле учып кеткен. Ялынъыз якъынларда топ садалары уфукъларда гурюльдемекте, авада бомбалар инълемекте эдилер...

Иште бойле мушкюль вазиетте, 1941 сенеси октябрь отуз бирде — акъшам кеч вакъытта, район партия комитети бинасында шеэрде булунгъан партия-ходжалыкъ хадимлери активининъ Къызыл Орду ве Къара денъиз флоту арбий къуветлери векиллеринен бирликте аджеле мушавереси отькерильди. 1924 сенесинден комсомол азасы, шеэр иджра комитети янында комсомол тешкилятынынъ секретары олгъанымдан толайы шу меджлисте мен де иштирак эттим. Оккупациядан даа сербест бу Кърым топрагъында юреклеримизде янькъ, факъат, мытлакъа келеджек буюк Заферимизге ишанч дуйгъуларынен иштирак эттигимиз шу йыгъылышны район партия комитетининъ секретары Вели Муртазаев алып баргъан эди.

Мушавереде дженюбий джебэдеки агъыр вазиет этрафлы суретте талиль этильген сонъ, энди эркянлары къайд олунгъан мааллий партизан отрядларынынъ ве душманлар аркъасында — подпольеде оларгъа къаршы курешеджек гизли тешкилятларнынъ ачыкъ-айдын вазифелери райкомда бу сонъки тедбиримизнен бир даа планлаштырылгъан эди. Шу куньден итибарен мен де, Кърым партизаны олдым...

ИЛЬК ПАРТИЗАНЛЫКЪ АДЫМЛАРЫ

Улу Ватан дженкинде бу дженкявер партизанлыкъ ёлум шойле башланды: хасталыгъындан отърю ордуда хызметтен азат олунгъан эки догъмуш агъам — район колхоз мектебининъ (РКШ) окъув ишлери мудири Керим Чалыкъов ве даа ордуда хызмет яшына етмеген — Ульке меркез шеэри нефис бедиет техникумынынъ студенти Челеби Бекировнен берабер, ноябрь геджеси, балалыкъ ве яшлыгъымызнынъ гузель ювасы Багъчасарайны кедернен терк этти, Къачы озени вадисининъ мавымсы дагъларына, орманларына тараф — эркянына бизде кирсетильген партизанлар отрядынынъ дурагъына адымладыкъ. Юклеримизде алты арбий тюфек, учь авджы пыштавы эм де баягъы мыкъдарда лязим къуршунлар бар эди. Бу ильк силяларны бизге район арбий комиссарлыгъы ве милиция идареси тарафындан тапыштырып берген эдилер. Аилелеримизнен, догъмушлар, якъынларнен сагълыкълашаракъ, бабалар, эждатларымызнынъ къадимий ерлери бойлап кеттик. Бир къач койлерни кечип кеткен гедже ёлумызда ойле сагъанакъ тутты ки, Улу-Салагъа якъынлагъанда, юклеримиз, ойле де агъыр алымызны даа пек агъырлаштырды. Къыйын олса да, эп огге адымладыкъ.

Саарь агъаргъанда Улу-Сала коюне кирдик. Тесадюфен, биз тарзы ягъмурдан джибинген, козьлери яшлы, он-он бир яшларында бир огъланчыкъкъа расткельдик. О, эвеля бизден къоркъунып, сакъынып; булар насыл адамлар экен дие шубеленип, четлешмеге ыдырынды. Адыны ве не ичюн бойле вакъытта доланып юрьгенини сорагъанда о джевап бермек истемеди. Мераметли, сыджакъ дуйгъулы лафларымыздан сонъ, о бизим кимлигимизни анълап, бабасы дженктен эвель Куйбышев районынынъ ветеринар экими олгъаныны, энди дженкке ёлланылгъаныны сёйледи. Агълады. Мында къартлар, хасталар, сакъатлардан гъайры ич кимсе къалмагъаныны, кой бом-бош экенини бильдирди.

Огъланчыкъ:

— Къаралтымыз азбарында бабамнынъ бир атлы ленейкасы тура, истесенъиз юклеринъизни кетеяткъан ёлунъызда дагъ тёпесине чыкъарып ташлайым, — деди.

Тешеккюрнен разылаштыкъ. Пек сылангъанындан эп агъырлашкъан юклеримиз шу енгиль арабада, озьлеримиз исе, тобукъларымыздан кечкен чамурны ёгъураберип, юкъары котериле башладыкъ. Муайен ерден

сонъ, огъланчыкъ бизнен сагълыкълашып къайтты. Лякин, чокъ языкъ ки, онынъ адыны сорамагъа унуттыкъ...

Лязим дуракъкъа барып еттик. Мында энди бир талай шеэрли, койлю ватандашлар топлангъан эдилер. Бойлеликнен меним догъгъан ерим Стиля коюнинъ орманлары, дагълары устюнде озь партизан отрядымызны эсаслы тешкиль эттик. Секиз дженкяверден ибарет бу мааллий отряднынъ командири район милиция идаресининъ башы Сеитхалиль Меметов, онынъ ярдымджысы мен, Стиля кой советининъ реиси Сеитбекир Къайбуллаев комиссар сайланылды. Бизге эп якъынлашмакъта олгъан атеш къасыргъалы джебэнен ялынлы къале Севастополь арасында баскъынджы айдутларгъа аркъаларындан куреш дарбелери урмагъа азырлана эдик...

Айны заманда, эалиси 1200 адамдан кечкен шу Стиля коюнде джесаретли ватанперверлернинъ гизли мейдангъа кетирюв тедбирине де джиддий кириштик. Сонъ, «Поле» деп адландырылгъан гизли тешкиляткъа да ёлбашчы мени косьтердилер. Бу ильки группада койнинъ энъ ишанчлы адамлары Сеитабла Асан-Таран, Афуз Аблялимов, Якъуп Меметов, Эмине Якъубова—Къоушлы, Халит Къайбуллаев, Челеби Бекиров, Керим Чалыкъов... киби юртдашлар бар эдилер. «Оле» тешкилятынынъ эсас вазифелери — оккупантлар койге далсалар оларны зираат эрзагъы, себзеват, емиш, тютюннен теминлемеюв, яшларны фашистлер германиясына джебрий ишлерге ёллавгъа къатиен аякъ чалув ве орманлар, дагълargъа бир тюрлю ёл косьтермеюв, аксине, арбий ишлерине эр тюрлю зиянлар кетирип турув ве эали арасында баскъынджыларгъа нефрет алевлендириджи тешвикъатны эп къуветлендирюв киби муим меселелернен багълы эди. Душманларгъа къаршы халкъ интикъамджылары мына бойле куреш арекетлерине башлагъан эдилер...

АЛЯКЪА БАГЪЛАВ ЁЛУНДА

Энди бизим эсас макъсадларымыздан бири — Багъчасарайнен багъланмакъ ве андаки якъын шеэрден, райондаш садыкъ ватанперверлернен узюльмез алякъа тутып, сафларымызны, арбий арекетлеримизни кенишлетмек эди. Бу гъает зарур вазифенинъ эдасы Якъуп Меметовнен экимизге авале олунды. Юксек бир сакътлыкъ ве юреклеримизнинъ урувынен, эрлик ислеринен кеттик... Кендимизге шубе догъурмаюв, козьге чалынмаюв ичюн терен къарлы, терс ёлларнен, чет-буджакъ кестирмелернен кете, гитлерджилер далып запт эткен шеэрге эп якъынлай эдик.

Бия-Сала ве Улу-Сала койлери арасындаки магистраль ёлнынъ дёрт километр къадар месафеси боюнда гитлерджилеринъ буюк бир къысымынен Багъчасарай халкъ Ополчениеси къырыджы батальон арасында 1941 сенеси ноябрьнинъ сонъу — декабрьнинъ башы куньлерде олып кечкен шиддетли чарпышувларнынъ акъибетлерини корип, йыкъынтылар, олюлерни, телеф олгъан техника ве ташланылып кетильген силя-савутны козьден кечирип; Совинформбюронынъ бир къач куньден сонъ эфирде бу хусуста янъгъырагъан бильдирювининъ не къадар догъру, оператив олгъанына къани эдик. Бу къырыджы батальон комиссары Шабидин Мамутовнынъ команданлыгъы алтында, Багъчасарай янларында оккупантларнынъ учь каратель батальонына къаршы дёгюшерек, оларнынъ пек чокъ джанлы къуветлери ве техникасыны телеф эткени, душманларнынъ къырылгъан солдатларынынъ олюлерини быракъып къачкъанлары бу ерлерде дженк ильки куньлерининъ бир риваети эди де...

Факъат, бу ерде кедернен къайд этмек керек ки, юксек видждanлы коммунист, Багъчасарайда он йыллыкъ мектепнинъ сабыкъ директоры Шабидин Велишаевич Мамутов 1942 сенеси, бойле дженкявер арбий операциялардан биринде, яралы алда, карателлернинъ панджасына тюшип, гестапонынъ вахшиане джанаварлыкъларындан сонъ, апрель айында атып ольдюрильген эди. Онынъ къабири Эски-Юрт якъынында — атылгъан ери, чёльде.

Мутхиш дженк хышымлары, джебэлери, харабелеринен сёнген бу асырлар шеэрчиги аджыныкълы алда эди. Къарышып, окюриклеп юрьген фрицлернинъ демир табанлы, чюйли чызмалары тасырдагъан сокъакъларда ич бир киши — джан-джыныс корьмедик. Бу биринджи алякъа разведкамызда дигер муим бир макъсад даа бар эди: къардашым Челеби орманда апансыздан агъыр хасталанды. Стиляда гизли яткъан хастанынъ тедавийленювине теджрибели бир хирург булмакъ керек эдик. Бойле экимни исе, шимди дегиль ки о тарафта якъын койлерде, район меркезинде араштырып тапув къатиен мумкюниетсиз меселе экен. Шеэрде, дегиль ич бир эким, медицина эмшireси де къалмагъан. Я джебэге кеткен, я да эвакуирленгенлер. Базылары исе, партизанларда экенлер. Мында хастаханелер, поликлиникаларнынъ эписи я къапавлы, яки янык-харабе алда эдилер. Джумле эалиси медицина ярдымларындан марум тарихий шеэрде биз яшырын, пысып, дженкке вуджудий кечмеген айры танышларнен корюшип юрьгенде — 1941 сенеси декабрь 13 куню къардашым Челеби чекишип, Стиляда вефат этти.

Эсас вазифемизде де мусибетлерге огърадыкъ: шеэрнен мукеммель багъланув планы разведкасы да керек нетиджени бермеди. Бунынъ баш себеби шу олды ки, шеэрде Къалъа-Асты сокъагъында меним аилем яшагъан алтмыш еди номерли эвнинъ биринджи къатында С. Л. Штабе деген къадыннынъ аилеси тура эди. Эски зенгинлерден сайылып сюргюн этильген онынъ уйкен агъасы Ю. Л. Чукуров бутюн аилесинен озьлеринынъ Лак коюне дегиль де, мында дженктен бираз алдын къайтып кельген эди. Энди о, шу эвнинъ экинджи къатына ерлешкен, меним къорантам шеэр дживарында, не ерледир, кумес тарзы бир басыкъ эвчикте ресмиетсиз вазиетте тура экен.

Мына шу Чукуров къыскъа вакъыт ичинде оккупантларгъа сатылгъан, гестапогъа бир сыра партия, совет месуль хадимлери, таныш-билишлери акъкъында, мен хусуста да, къатильдже чакъувлар япып, чешит материаллар бере башлагъан. О бунынъле кельмешеклерден ишанч, шан, кечиниш ёлу къазангъан. Баскъынджыларнынъ арбий укюметине хызмет эткен шу хаин бизим — эки разведкаджынынъ ёлунда — вазифемизни эда этювге телюкели сед чекти. Ялынъыз бир къач ватанперверлернен корюшип, тар черчиведе алякъа багълап, кери дёндик. Бунынънен бирге, сафлары кенишлеяткъан партизан отрядымыз ве «Поле» тешкилятынынъ арекеттеки васталарынен чевреде эали арасында кескин силя — тешвикъат, пропаганда тедбирлеримиз ве фашистлерге къаршы халкъ интикъамджыларынынъ джесаретли активликлери кеттикче кенишлей эди. Буны корьген Адольф къашкъырлары, къапатувлар, атувлар киби къутурмышлыкъларыны эп къуллана башладылар. Партизанларны дуракъларында ачлыкъ чектирюв ниетинен дагъ этеклери ве орманлы-дагълы койлерде аджеле суретте полис къысымлары пейда эттилер. Бунъа джевабен, 1942 сенесининъ башында, 45 дженкяверден арткъан партизан отряды ве «Поле» гизли тешкилятынынъ азасы Сеитабла Асан-Таран етекчилиги алтында бир къач ватанпервернинъ Стиля джемааты арасында алып баргъан тешвикъаты саесинде фашист езитлерге аркъадан эндирильген интикъамджылар кучьлю силялы дарбелер операциясы шу ялынъыз дженктен эвель бир де-бир себеплернен джезалангъан джинаетчи унсурлардан, совет къурумындан сиясий разы олмагъан шахслардан, чешит хырсызлар ве ахлякъий бозукъ типлерден тизильген буюк полислер участкасы тар-мар этильген, еринден къувулгъан эди.

Багъчасарайгъа биринджи дефа алякъа разведкамыз нетиджесиз екюнленгени ичюн бу вазифени текрар отькермек зарур эди. Дагълы ве гизли тешкилятлы ватандашлар бу сефер вазифеге тек мени ёлладылар. Гизли тешкиляткъа мувакъкъат етекчиликни Сеитабла Асан-Тарангъа авале этип, мында аркъадашларнен сагълыкълашып, кеттим. Бир такъым те-

люкелерни, арбий седлерни пек сакътлыкънен, аскерий нокъталарны ве арекетли ёлларны геджелери кечерек, ниает, Багъчасарайнынъ дживарына келе бильдим. Дженктен огюне коммуналь ишлер саада, бир муэссиседе чалыштыгъымыз аркъадашым В. А. Черненконынъ Роза Люксембург сокъагъында, эвинде бир афта булунгъан сонъ, гизли-къапакълы, озь аилеме барып олдым. Бойле джурьатлы арекет меним беш джанлыкъ балам-чагъам ичюн сонъ дередже хавфлы олса да, бардым. Ишанчлы бир-эки танышымнынъ ярдымы, кенъешинен Багъчасарайда район мыкъясында булунаджакъ, Севастопольге ыдырынгъан гитлерджилернинъ аркъасында гъафлет дарбелер эндирип тураджакъ юртсеверлернинъ янъы гизли тешкилятыны мейдангъа кетирюв ве онынъ партизан отрядымызнен багъыны къавийлештирюв киби эки гъает муим, зор меселени аль этмеге башладыкъ.

Чевре акъ курьтюклернен обалангъан къатты къыш, ачлыкъ, хорлыкъ, тахкъирлик, дешетли дженкте топракъларымызны рейхстаг чызмаларынынъ таптап юрьген мешакъкъатлы девир эди. Мен шу куньлерде Багъчасарайда меджалсыз велякин ирадем сёнмеген алда булунгъанда, гизли тешкилят ве партизанлар разведкаджысы Халит Къайбуллаевнинъ пис карателлернинъ тузагъына тюшкенини, бом-бош дереджеге кетирильген квартирасы къатты козетюв алтында булунгъаныны беденимде атешнен эшиттим. О, араштырылгъан вакъытта — жандармлар тарафындан тутулгъанына къадар, кефиллик оларакъ (заложник) бастырыкъкъа къапатылгъан анасы, огълан ве къыз къардашлары аля даа чыкъарылмагъан эдилер.

Себатлы йигит фашист джеллятларнынъ инсан чыдамаз тюрлю сынавларына — йырткъычлыкъларына даянып, ич бир сыр ачмагъаны ичюн, 1943 сенесининъ январь башларында гестапонынъ къуршун джезасы гильотинасында эляк олды. Халитнинъ мезары атылгъан ерде — Къоуш коюнинъ дагъ этегинде чалылы-ташлыкътадыр...

Дженк афатларында белялар устюне матем дешетлернен келе. Халитнинъ олюминден сонъ, бу къара хаберни даа эшитмеген партизанлар, оны беклеп теляшлангъанда, бу район месафелерини яхшы бильген отряд командири Сеитхалиль Меметов ве комиссары — Халитнинъ бабасы Сеитбекир Къайбуллаев ёкъ олып кеткен разведкаджы бельки бир де-бир ерде яралы ятадыр дие араштырмагъа кетип, Стиляда Сеитабла Раимов деген пис алчакънынъ ватан хаинлери — полисгруппасы тарафындан гъафлетте сечиле къалалар. Карателлер етип келе ве бу эвни къиямет атешине туталар, джесюр партизанларны якъып бир къач куньден сонъ — 1943 сенеси март айында оларны аталар. Затен, Багъчасарай тыпкъы миллий къардашы Къарасувбазар киби сёнген, къанлы яраларнен тельчеленген эди.

АЛЕВЛЕР ФУРТУНАСЫНДА ГИЗЛИ КУРЕШИМИЗ

Къоркъу бильмез партизанлар отрядларынынъ ве ирадеси сёнмез ватанперверлер гизли тешкилятларынынъ явуз кельмешеклернинъ энъселеринде джесаретли курешлери, бутюн Кърымда халкъ котерилюви арекетлеринен кескинлешкен, кенишлеген айларда, джанийлернинъ джанлы ве техникий къуветлери эп телефлерге огърагъан куньлерде гитлерджилернинъ юкъары команданлыгъы ве мааллерде къысымлары адамларгъа нисбетен энъ мутхиш джеллятлыкъларны къулланмагъа киришкен эдилер. Табиий кечитли имкянлар тапып, тешкере бильдиклери зоналарда орманларны тефтишлей, шеэрлер, койлерде эвлерни тинте, сокъакъларда кишилерни «къокълана», ата, аса, амансыз къатиллик сынавларына огърата эдилер. Лякин, партизанларнынъ, гизли тешкилятлар ве кутьлевий кучьлернинъ фашизмге лянетли нефретини, барышылмаз курешини ич токътатып оламадылар...

Биз исе, Стиля орманларында мааллий партизанлар отрядына ве «Поле» — 1-нджи группагъа янъы етекчилер тайинленильген сонъ, шеэрде бир сыра гонъюльдешлер, буюк къыйынлыкъларгъа рагъмен, энди «Поле»джи группа денильген буюк гизли тешкилятны тиздик. Окку-

пант фрицлер делилердже къутурышкъанда, Севастополь мудафаасыны ярыш кирюв ичюн орталыкъны якъкъанда магистраль демирёл, автомашиналар ве саирелер баш ёлларынынъ вокзал шеэри Багъчасарайда бойле атешин курешлер меркези зарур къувет эди.

Бу экинджи «Поле»ге дженктен огюне шеэр муэссиселеринде, тешкилятларында, артеллеринде чалышкъан ватанперверлер, оджалар, эснафлар, чиленгирлер Билял Хыярджы, Ребия Хыярджы, Владимир Сосновский, Асене Асанова, Асан Халилов, Арсений Громышев, Халиль Байраш, Сеитджелиль Асанов киби къатты табиатлы, джесюр юрекли бир сыра эмекдарлар топландылар. Тешкиляткъа ёлбашчы кене мени косьтердилер. Тешкилятнынъ огюне исе, мукъайтлыкъ ве сакътлыкънен, эр онъайтлы аньни тапып, арбий эсирлер лагерьлеринден бизим аскерлернинъ къачувларына ярдымлашув, район эалиси арасында айдут тутып алыджыларгъа интикъамны атешлендирген, умумхалкъ гъазаватына котерген листовкалар — даветнамелер таркъатув, душманларнынъ автомашиналары ве дигер техникаларына имкяны булунгъанда зиянлар кетирюв ве саире вазифелер къойылды.

Бутюн бу арбий тедбирлерни беджермек, эда этмек подпольеджилерге къолай дегиль эди, эльбетте. Бу месуль диверсияларгъа атылгъан эр бир адым, олюмли телюкенен багълы эди. Ойле олса да, вазифелер федакярлыкънен, «къуршунсыз дженк» кергинлигинен эда этиле эди. Меселя, инженер — электрик Асанов коммуналь секция азасы Сосновский, чиленгир Байраш ве дюльгер Громышев озь зенаатлары сааларында «чалыша», кельмешеклернинъ ашханелери, госпиталлери, ятакъханелери, транспорты ве атта штабларына биле, эллеринден кельгениндже зарарлар кетирелер. Эм бу диверсияларны ойле уста япа эдилер ки, фрицлер шубеленмей къала эдилер. Сабыкъ райиджраком хызметчиси Хыярджы, рефикъасы оджапче Ребия, етимлер эвининъ директоры Халилов ве сабыкъ милиция хадими Сандалов «ич козьге корюльмеден», бизге «Буюк топракъ»тан, орманлардан кельген листовкалар, газеталарны район эалиси арасында кямиль таркъата, тешвикъат ишлерини, халкънен алякъаны къавийлештире эдилер.

Багъчасарайда муэссиселер, ишханелер, мектеплер ве башкъа сааларда чалышкъан достларым, танышларым чокъ олып, оларнынъ арасында инженер-техник хадимлерден Николай Клячук бар эди. Онынъ эки кишиден ибарет аилеси К. Маркс сокъагъында, балалар консультациясы бинасы янында, кенъ мейданлы квартирада тура эди. Клячук озю чалышмай, къадыны Мазлумова шеэр поликлиникасында балалар экими эди. Эри инженер, немсе тилинде пек сербест — эйи сёйлене, дженктен алдынки киби яшай эдилер. Мен, бир къач кере четтен, сокъакъта онынъ фашист офицерлери ве солдатларынен сёйлешип тургъаныны корьдим. Бойле муна себет мени гъает меракъландырды. Ондан баягъы яш олсам да, дженктен эвель арамыз пек яхшы, атта, дост эдик, ал-азырда шунъа ишанып, ич бир тюрлю яманлыкъ япмайджагъына эминликнен эвине бардым. О, район гизли «Поле» тешкилятынынъ етекчиси экенимни, партизанларнен багъым олгъаныны бильмей эди. Дейджегим о мени шек-шубесиз, шенъ къаршылап алды. Чайгъа теклиф этти. Онынъ эвинде секиз немсе солдатынынъ бир уйкен сержантнен бирликте квартирада тургъанларыны, оларнынъ ишанчыны къазангъаныны сёйледи. Бираздан сонъ мени оларнен таныштырды. Экинджи куню кене бардым. Оккупант солдатлар ве сержант меннен де эйи муамеледе булуна башладылар. Олар Германия ишчилери аилелеринден экенлер. Эписи дженкке лянетлер этип, эрте-кеч «Гитлер капут!..» «Вива Тельман!..» дейиштилер. Бизим гизли тешкиляткъа сонъ дередже зарур бу танышлыкъ, якъынлашув шунъа барды ки, уйкен сержант бир кунь манъа, Клячуктан пек яшырын оларакъ маналы-маналы: «Керек олур...» дие немсе тапанджасы багъышлады.

Мени ялынъыз ишсиз инженер оларакъ бильген бу немсе олянларынен алякъам ялынъыз дёрт ай къадар девам этти амма, шу вакъыт ичинде олардан «Поле» ве партизанлар ичюн бир талай арбий малюматлар,

районда карателлернинъ мерамлары акъкъында малюматлар ала бильдим.

КИЙИК ЗАЛЫМЛАР ДЖЕЛЛЯТЛЫКЪЛАРЫ

1942 сенеси март айынынъ сонъунда, биз, Эски-Юрт коюнинъ якъында баскъынджыларнынъ насылдыр бир япыджылыкъкъа тутунгъанларыны эшиттик. Онынъ не олдыгъыны билюв разведкасынынъ операциясы «Поле»де манъа ве Билял Хыярджыгъа авале олунды. Эртеси куню саба шу вазифени эда этюв макъсадынен сокъакъ къапыдан чыкъкъаным ань огюз бичимли, чёюн каскалы арбий жандармлар къамачавында къалдым. Албуки, бизим квартал гитлерджилер тарафындан сарылып алынгъан экен. Даа сонъра, анълашылды ки, шеэрнинъ дигер кварталларында да тутулгъан бир чокъ эркеклер жандармерия бинасына алынып келинди, автомат ве тюфеклерини азыр туткъан, янларында копеклери тикленип ырылдагъан йырткъычлар бизни — бир талай эркекни чыкъмаз аралыкъ ичинде сюрюнен туттылар. Бир сааткедже окюрювлери, кийик, къарыкъ шаматаларындан сонъ, бинанынъ балконындан:

— Ахтунг! Ахтунг! — деген сада эшитильди. Узун бойлу, арыкъ, сарыпышлакъ джанавар майор — шеэр коменданты, янында тургъан 4—5 фашистнинъ огюне чыкъып къычырыкълады. — Сиз эпинъиз коммунистлер, большевиклерсинъиз, совет укюметининъ таяма сюнгюлери эдинъиз! Буны биз эйи билемиз. Бугунь сизни кутьлевий суретте къуршунгъа тизеджекмиз! Манълайларынъызда бирер деликке азыр олунъыз! — деп терджимеджи вастасынен айкъырды.

Адамлар бу гитлеризм вахшийлигине шаштылар. 15-20 дакъикъадан сонъ бизни кучю арттырылгъан сакъчыларнынъ алкъасы ичинде вокзал бетке айдадылар. Симферополь—Севастополь демирёлунынъ ёлагъыны кечерек, Эски-Юрт кою якъынында тикенли теллернен къоралангъан къоджаман территориянынъ тар бир кечитине догърулап сыкълаштырдылар. Джеллятлар эки тарафы солдатларнен сыкъ къорувда шу кечиттен зонагъа адамларны чифт-чифт кирсете ве шу аньде балабан, къалын таякъларнен аркъаларыны якъыджы дереджеде учер кере шиддетли ура башладылар. Йыкъылгъанларгъа вахшийлер ойле текрар урувлар эндире эдилер ки, имаесиз адамлар буны корип, текрар таякъ урувындан къуртулмагъа тырыша эдилер. Гитлерджи залымларнынъ кишилерни бойле терен къоркъутув «усулынынъ манасыны» мен бизни группалаштыргъан сонъ анълядым: оккупантлар иште шу, алдын биз меракъланган, объектте — демирёл чыкъылмаз кошесинде узакъкъа атылгъан топларыны ерлештирмеге, Севастопольни бомбалав позициясы къурмагъа ашыкъа ве бизни иптидаий къуллар киби чалыштырмагъа тедариклене экенлер.

Баскъынджылар бизим тарафларгъа кельмез эвель шу объект мен къурдургъан мудафаа ёлакълары, о заман къазылгъан траншейлер арасында олгъанындан ве бу ишлерде о заман иштирак эткен кимер кишилер де шимди бу адамлар ичинде булунгъанындан толайы озюмни сонъ дереджде мукъайт алып бармам лябит эди. Бунъа рагъмен, беш-он шеэрдеш тахкъирленген бу адамлар арасында анълатув, тешвикъат тесирини, эр алда, яйрата бильдик ве нетиджеде эпимиз кельмешеклернинъ джебр ишини ред эттик. Олар къутурды, чевремиздеки тёпеликлерге учь пулемёт къойып, башларымыз устюнден къуршун атеши сачтылар. Чалышмадыкъ. Шу вакъыт къапавлы автомашинадан зорнен адым аткъан, ач, ялангъач, сынавлардан яры олюм алына кельген мабюсни чыкъарып, козюмиз огюнде къуршунладылар. Чалышмадыкъ. Бизни къамчылап, тепмелеп бу ерден къувдылар.

Сонъра, мени полицайлар келип эвден алды, етеклеп шеэрде, бастырыкънынъ ифляс бир камерасына тыкътылар. Мен анда отургъан он докъуз шеэрдештен бу камерагъа къапатылгъан мабюслерни соравсыз, махкемесиз чыкъарып аткъанларыны бастырыкътаки секиз камерадан энъ хавфлы элементлер булунгъан камера иште бу сайылгъаныны анълядым. Камералар тюрлю мабюслернен, хусусан карателлер якъкъан Лака кой кишилеринен — къартлар, къартийлер, къадынлар, балаларнен толу эди.

Оларны партизанларнен багъланувда, ярдым косьтерювде къабаатлагъанлар ве орманларгъа чыкъып кеткен къоджалары, огъуллары, къызлары ве торунлары ичюн кефиллик (заложник) оларакъ тута эдилер. Ихтияр кишилерни, хусусан балаларны олюм къокъусы эп агъламагъа меджбур эте эди. Э, эпимиз зинданда бичаре, гъарип алда эдик...

1942 сенеси апрель башында, сабалейин, бизим камерагъа учь жандарм ве гестапо чанакъ ялайыджысы ерли бир полицай йылан деликке далгъан тарзы кирдилер. Макъсадлары: къапавлыларнынъ къабаатларыны конкрет аргументлернен исбатлап, къулланыладжакъ джезаларны аныкъламакъ экен. Бу къурунты эвеля менден башланды. Уйкен жандарм рус тилинде ярым-юрты сёйленип:

— Не ичюн облавадан къачтынъ? Не ичюн лагерьде шеэрдешлеринъе позиция япыджылыгъындан ред эттирдинъ?.. — деп багъырыкълады.

Мен буларнынъ эписи уйдурма лафлар олгъаныны, нафиле таякъ котеги ашап, шу заман эссиз яткъанымны сёйледим. Когерип шишкен, бедатлангъан аркъамны косьтердим. Алла ярдым этти дегенлери киби, джеллят къанды. Джедвельде адымнынъ къаршысында нелердир язды.

Сонъ, арамызда екяне огъланчыкъ, 14-15 яшында Асанны чагъырды:

— Къызыл пич, Германиягъа хызметке ёлланылгъан осьмюрлер сырасындан къачып, Багъчасарайда не япаджакъ олдынъ шу? — диерек джекирди жандарм ве баланынъ юзюне тюкюрди. Огъланчыкъ тентиреп, окюрип агълагъаны киби, онынъ якъасыны ташлады, дигерлерни сораштырмагъа кириштти. Мени исе, полиске ишмар этип, тышары алып чыкъмасыны буюрды. Яни азат этти.

Къалгъан мабюслернинъ такъдирлери насыл нетиджеленгенини бильмейим, бир къачыны солукъ, хаста алларында сокъакъта корьген эдим. Анавы джебрнен яптырылгъан узакъ топлар позициясы, Севастополь тарафкъа бираз топ аткъан сонъ, совет бомбардуман учагъынынъ къуллелеринен кулю кокке савурылгъан эди.

ЭСИРЛЕР ЛАГЕРЬДЕН НАСЫЛ КЪАЧТЫЛАР?..

«Поле» гизли тешкиляты ватанперверлерининъ бирдемлиги, джесаретлиги ве тешкилятлылыгъы эп къавийлешмекте эди. Бизим корюшювлеримиз, кенъеш, топлашувларымыз эксери алларда табиат къучагъында — чёль джарында, чалы-чименлер, юксек мысырбогъдайлар ичинде ве тар черчиведе отькерильгенде Б. Хыярджы, В. Сосновский, А. Громышев я да Асене Асановнынъ хавфсыз, бизге уйгъун квартиралары, яки эвлеринде отькериле эди. Эп семерели гизли куреш алып бараракъ, эльде эттигимиз арбий малюматларны кенди векилимизнен партизанларгъа, сийректе исе, олар вастасынен «Буюк топракъкъа» ёллай эдик.

250 кунь амансыз, дешетли, фелякетли муаребе дёгюшлеринден сонъ, свастикалы къашкъырлар шуретли Къараденъиз денъизджилерининъ мисильсиз джесюрликлерини, чыдавларыны сёндюре бильдилер. Ярым адамызнынъ мукъаддес топрагъы, далгъалары алевленген къадимий эфсанелер шеэри Севастопольге сокъулдылар. Душманлар джебэнинъ тек бу къысымында къарардан ашыкъ орду эм де техника гъайып эткенинен эсаплашмадылар. Озь арбий къуветлерининъ сайылмаз дереджеде чокълугъы, устюнлигинен денъиз саиллерине чыкъкъан гитлерджилернинъ ве оларнынъ пропаганда васталарынынъ къопайсыравы, эльбетте узун вакъытларгъа дегиль эди...

Арбий джанийлер Севастопольни запт этькен сонъ, Сапындагъ, Мекензия юдже къаялыкълы, чалылы ерлеринде, шеэр янларында агъыр яралынып, я да тесадюф эсирге тюшкен совет аскерлерини тикенли теллер къоралары ичине ташламакъ ичюн, негедир авлакъта, Багъчасарайгъа якъын Эгиз-Оба отлагъында концентрацион лагерь ачмагъа чабик кириштилер. Шу олюм джеэннеми япылып, арбий эсирлернен толгъан сонъ, «Поле» ватанперверлерининъ энъ телюкели вакъиаларынен олса биле, шу лагерьден эсирлернинъ къачувларына эллеринден кельгенине коре, ярдымлашув ичюн разведка япув объекти олды. Бу енгиль вазифе дегиль эди ве

онынънен мешгъуль олув теджрибели «Поле»джи Сандаловгъа, ёлда эсирлер колоннасындан къачкъан, оларнынъ бир талайыны бильген, шу вазифеге келишикли, судакълы Джемиль Измайловгъа ве багъчасарайлы эсир-талебе Юсуф Сулейманов-Исмиханлыгъа авале олунгъан эди.

Лязим азырлыкътан сонъ, бир кунь, биз дёрт киши балыкъ тутув маначыгъынен Эгиз-Оба денильген тыйнакъ—гольге кеттик. Лагерь бу ерге пек якъын эди. Биз «балыкъчылар» сувгъа къармакъларымызны ташладыкъ, аслында исе, тикенли теллер аланына козь тикип отурдыкъ. Мабюслерни эр кунь диерлик анда-мында ёлларны тамирлевге айдасалар да, бугунь негедир алайы мында эдилер. 1942 сенесининъ яз чиллеси топракъны чатлаткъан къайнакъ сыджакъта бу бичаре адамлар баш сакъламагъа ич бир тюрлю салкъынлыкъ олмагъан чёльде тенлерини якъып отура, тикенли теллерден тышта—25-30 метр эректе серин, шеффаф Къачы озенинден сув ичмеге марум эдилер. Бу джеза не къадар вахший хасисликке, бунъа куньлер бою даянмакъ ичюн не къадар чыдам, эрлик керек эди... Шундан себеп бу зулумдан, ачлыкътан, юкъунчлы хасталыкълардан лагерьде олюмсиз кунь олмай эди. Гъарип, омюринден тёнъюльген лагерьлилерге къартоп, къапыста чыкъынтыларындан, от-олен, кийик емишлер чёплюги ве кепектен пиширильген кирли «емеклерни» ашамакъ ичюн энъ олмайджакъ савутлар, атта, тенеке къутулар етишмей экен...

Олюм лагеринде ал-эвалны корьген сонъ, къармакъларны унуттыкъ, юреклеримиз аджыды, вуджудларымыз атешленди. Мен азырлап кельген вазифеме кириштим: голь четине барып, къыядан козетсе, къуббеде тургъан сакъчы не ичюндир ашагъы тюшти. Аман теллер янына чапып бардым, кириш пунктында сызгъырыкълагъан дигер фрицке джавлатмадан, кунь-эвельден азырлангъан тёгерек эв отьмегини ичери аттым. Лагерьдекилер деръал къапкъач алдылар. Отьмекнинъ ичинде исе, орманда партизанларгъа къачув ёлунынъ планы бар эди. Мен кери дёндим, «балыкъчылыкъны» девам эттирдим. Лякин, апансыздан, беля котерильди: бир къысым эсирлер топланып отьмекни пайлашкъанда ве планны сакълагъанда бу къалабалыкъны корьген, амма, фаркъына бармагъан сакъчылар оларгъа айкъыра, низамгъа чагъыра башладылар. Насылдыр бир румын арбийси келип, бизни шубенен гольден къувды, меним ачувлангъанымны сезип, автомат тюфек къундагъынен манъа бир къач дефа яндырды, йыкъылдым; къатып къалгъан агъыр чызмаларынен тепмеледи, ёлдашларым алып кеттилер. Факъат, бу разведка-операциямыз рухий-умютли дуйгъулар уяндырыджы нетиджелер берди. «Поле»нинъ бу лагерьге дикъкъаты артты.

Чокъ вакъыт кечмеден, он куньден сонъ, «Поле»нинъ авалесинен ильки разведкамызнынъ тесирини бильмек ниетинен, саарьде элимде къармакънен чалылар, байырлар, когемликлер бою кестирме ёлчыкънен кене шу лагерьге ёлланылгъанымда къаршыма къубаталлыкътан, гъафлеттен, эскирген совет аскери кийиминде арыкъ адам чыкъа къалды. Элинде демир чубукъ бар эди, зияде къоркътым, не япаджагъымны бильмей къалдым. Худжур киши менден ормангъа, ачыгъыны айткъанда партизанларгъа насыл барып чыкъмакъ мумкюнлигини пек торс, серт къабалыкънен сорады.

— Ялынъыз керчек айт, аксине, башынъа бир саллаштырып, мызгъыртырым, — деди демир чубугъыны саллап. «Не япмалы, бу ким, лагерьден къачкъан адаммы я полисменми?... «Догърусыны сёйлев — партизанларны душман элине берюв, яланнен алдатув — бу къачакъ мабюс олса, хаинлик... Не япмалы?..» ойларынен шашмаладым. Къараны, беязны анъламай мешуньлик япмакъ бир шей дегиль. Ботенден бойле ольмек де мумкюн. Эр алда, оны эйи кишиге ошаттым, ерге отурдым, шу беклеп тургъан ёл кесиджиге партизанларгъа чыкъувнынъ энъ якъын, телюкесиз кестирмесининъ — Мангъуш кою бетте ёлнынъ планыны ян дефтеримден бир кягъыткъа чызып бердим. О, кескин сызгъырып, «Миш!..» деп къычырды. «Ана санъа олюм» деп буз кесильдим. Орталыкъ бутюнлей агъараяткъан бу маальде чалылар ичинден, эллеринде демир чубукълары, дёрт

ипрангъан адам даа чыкъты. Олар мени чалыларнынъ сыкълыгъына кетирди, не япаджакъ экенлер деп тасалангъанымда бириси озюнинъ тамамынен джартылангъан чызмасыны чыкъарды, чылгъавыны силькти, ондан сыкъ сарылгъан пакетчик тюшти. Бу лагерьлилерге ошагъан беш киши пакетчиктеки планнен шимди мен чызып бергенимни — амана экиси айны бир ёл планыны — партизанларгъа къачув ёлнамесини дикъкъатнен козете башладылар. Мен озюм авторы олдыгъым шу планны буюк бир тёгерек отьмекнен лагерьге ташлагъан эдим деп гъурурландым. Бешев исе, бу къайгъырувчанлыгъымыз ичюн «Поле»ге ве манъа эвалла дедилер.

Таныштыкъ: олар сабыкъ къызыл аскерлер Алёша, Миша, Валентин, Коля ве Саша экенлер. Сыджакъ лакъырдыда олюм лагерининъ тикенли теллерине уджюм эткен, бу беш себаткъа янъы курешке ёл ачкъан мубарек отьмекни анъдыкъ.

Дигер куньлери булар киби бир къач группачыкъ даа шу олюм теллеринден къачкъан сонъ, «эсирлер лагерьден насыл къачтылар?..» суаллери къайнады, анда режим даа дешетли севиеге чыкъты... Шу фашизм лагерини 1942 сенеси августта, ниает, Эгиз-Обадан Симферополь дживарындаки Къартоп шеэрчиги денильген ердеки къоджаман лагерьге кочюрип къоштылар.

ЗИНДАНЛАР, ИСЬЯНЛАР, КЪУРБАНЛАР

Дженктен эвель Къалъа-Асты мааллесинде бизим къомшумыз, кенди зенаатынен адландырылгъан, «Гужтруд» артелининъ азасы Вели Арабаджы агъа яхшы танышым эди. О, баскъынджылар къыяметинде шеэр сакинлеринининъ сымарышларынен оларгъа тюрлю юклер ташый, кимерде бир, я квартираларда отургъан оккупантларгъа, я да озю базарда сатмакъ ве яки ашайткъа денъишмек ичюн орман четлеринден одун ташый эди. Он учь джанлыкъ аилесини бакъмагъа башкъа чареси ёкъ эди эльбетте. О, керекли арабаджы сайыла, пешинден динълеген агентура ёкъ, кимсе ондан шубенен телесленмей; атта, орман четлерине барып кельмеге изин кягъыты да бар эди. О, барып кельген ерлер биз ичюн ич имкяниетсиз, бир талай мааллий хаинлер, саткъын унсурлар этрафта ач баракълар тарзы къокъланып юре эдилер.

Вели агъанынъ арабаджылыгъыны мен бир афтагъадже дикъкъатлы козетип юрьген сонъ, онъа тамам ишинде — озь эвине ормандан кетирген одунларны бошаткъанда якълаштым, селямлаштым.

— Къомшу агъа, эки атлы арабагъа не ичюн бойле аз агъач юклединъиз? — деп сорадым.

— Бир озюмим, къардаш. Къоранта буюк амма, эписи бала-чагъа яврулар ве хастаджанлар. Бутюн хызметлерни кендиме япмакъ керек ола. Ярдымджым ёкъ. Бу пыштавлы хырсызлар, ягъмаджы къатиллер арбий акимиетинде чокъ тамакълы къорантаны кечиндирюв мумкюнми, къардаш... Къыйналам. Совет укюмети тез къайтып кельгейди баре... — деди о.

Бу лакъырдынен субетимизге мевзу тапылды. Эбет, оны тек аилесининъ такъан-тукъан тынч турмуш кечирюв къайгъысы саргъан эди, «Поле»ни исе, меселининъ сиясий тарафы... Бу эснада партизанларнен сыкъы суретте багъланув, разведканы къуветлештирюв мумкюн эди. Мен онъа ярдымджы олмакъ истедим. О, разылашты. Учь куньден сонъра, онынъ арабасынен партизанлар аилевий лагери булунгъан Мангъуш кою тараф ёнельдик... Ормангъа бойле къач кере барып кельген сонъ Вели агъа меним ишлевимни бегенди, мен де оны. Ниает, бир кунь, орманда Осман Измаилов адлы гъает азгъан-тозгъан адамнен — партизан разведкаджысы къырджыман балыкълавалынен корюштим. Алякъамызны башлавнен бирге, онъа орманда пек зайыф, бизде исе баягъы имкянлары олгъан медицина ярдымлары яптыкъ. Бу меселе авале олунгъан Владимир Сосновскийнинъ тедбирлеринен о, 15—20 куньден сонъ тамамынен тедавийленди. Бу операциялардан хабери олмагъан арабаджы озюне мен киби бедава «ортакъ» тапкъанындан хошнут эди.

1942 сенеси сентябринден башлап, биз берген бутюн малюматлар партизанлар штабына Осман Измайлов тарафындан бериле, орман хаберлерини бизге о етиштире эди эльбетте. Бойлеликнен, «Поле» орманнен къавий багълангъан, душманлар аркъасында куреш арекетлерине даа янъы исселер къоша башлагъан эди.

Вакъытлар якъыджы-йыкъыджы дженкнинъ дешетли дёгюшлери, ордумыз ве халкъымызнынъ мукъаддес Ватанны баскъынджылардан азат этюв огърунда амансыз курешлери ве къанлы вакъиаларнен кече эдилер. «Поле» бу алевли ташкъында бир сыра дженкявер вазифелерни фааль эда эте эди. Факъат, душман агентурасы ве карателлери партизанларгъа, подпольеджилерге, эм де дигер курешчен алларымызгъа сонъ дередже четинликнен незарет къойгъан, пек буюк сакътлыкъ, вахшийликнен козете эдилер.

Бизим къарардан ашыкъ сакът олып арекет эткенимизге рагъмен, баскъынджыларнынъ джезалав — ёкъ этюв органларына насылдыр чакъувлар-хаберлер тюшкен ве 1943 сенеси февраль 27-де гизли тешкилятымызнынъ беш азасыны гестапо бастырыкъкъа къапатты. Бильдик ки, хаинликни дженктен эвель сюргюнден къайткъан Ю. Л. Чукуров япкъан. О, къыз къардашы — немсе эрининъ фамилиясинен яшагъан Л. С. Штабенининъ эвинде яшай ве даима — кунь бою экинджи къатта балабан пенджереде отурып, этрафны, эр адисени козете, маалледе долана; къыскъасы жандармлар копеги хызметинде экен...

Шу аюв бичимли, чайнакъланып сёйленген алчакънынъ чакъыштырувларынен Асене Асанова, Владимир Сосновский, Асан Халилов, Халиль Байраш ве мен Багъчасарай бастырыгъынынъ бир адамлыкъ камераларына айры-айры къапатылдыкъ. Меним квартирамда арсызджа тинтюв япып, Авропа сиясий харитасыны, сакълы къалгъан «Къызыл Кърым», «Красный Крым» газеталарынынъ нусхалары ве журналларны, «Эдебий Кърым» меджмуасыны, меним студентлик йылларым хатраларынынъ дефтерлерини, эки немсе компасыны ве башкъа уфакъ-тюфеклерни чувалгъа толдурып кеткенлер. Зиндангъа ташлангъан илък кунюмизден башлап, чаталлы ийлекярлыкълар, джанаваране сынавларгъа огъратылдыкъ. Та 1943 сенесининъ март онына къадар бизден бир талай коммунистик, подполье, партизанлыкъ сырлары алмакъ истедилер. Ахыры, мени Сосновский ве Асенени Симферополь гестапосына сюрдилер, Халилов ве Байраш Багъчасарай бастырыгъында къалдырылдылар.

Бизим учюмизни меркезий шеэрге кетирип, сабыкъ педагогика институтынынъ бутюн корпуслары гестапо зинданына чевирильген къоджаман бинадаки айры-айры камераларгъа ташладылар. Камераларда режим ойле мутхиш эди ки, язып тасвирлемек къыйын эди. Мабюслерге мында чешит чюрюк чыкъынтылар чаймасыны куньде бир кере бере эдилер, о да биревге ете, дигерге ёкъ... Ёкълап келюв ичюн бу ерге кимсеге аякъ бастырмай эдилер. Зинданнынъ башы немсе майоры, онынъ ярдымджысы, негедир, Вася адлы рус эди. О, партизанларгъа хиянетлик япкъан, озюне зенгин турмуш къурмакъ ичюн фашистлер тарафына кечкен экен. Зиндан башы да, Вася да камераларгъа сутканынъ тюрлю вакъытларында эллеринде къамчынен, янында сакъчысынен кире, невбети кельген мабюслерге кольмеклерини чыкъармаларыны эмир эте ве къанлары сув киби акъкъанджe къамчылай эдилер. Вася эр кунь саба саат секизде элинде бир топ анахтар олгъан алда бизим, энди умумий камерагъа келип кире ве дигер камераларны да доланып чыкъа, адларыны анъгъан мабюслерге шейлерини алмай чыкъмаларыны эмир эте эди ки, бу — оларны атмакъ ичюн полигонгъа алып кетеджеклерини бильдире эди эльбетте.

Мабюслер камералардан чыкъып, узун коридор бою кеткенде, хорнен:

— Эльвида, ватандашлар! Бизни эбедиет дюньясына ёллайджакълар! Вакъыт келеджек, къутурмыш джанаварлардан интикъам алынъыз, оларнен дегерли эсаплашынъыз!.. — деп къычыра эдилер.

Бу мутхиш олюм изоляторларындан эвлерине къайткъанлар пек сийрек ола эди.

Бизим шимдики умумий камерада къапавлылар даима отуз секиз-къыркъ мабюстен эксик олмайып, мында, бутюн Кърымдан денъизджилер, сабыкъ колхозларнынъ реислери, базы совхозлар, ишханелернинъ директорлары, оджалар, сиясий-ичтимаий хадимлер, бухгалтерлер, руханийлер, партизанлар ве подпольеджилер бар эдилер. Меним янымда индемей отургъан, ялынъыз бир афтадан сонъ сийрек-сандыракъ лаф эте башлагъан киши Кърым АССР прокурорынынъ муавини Берёзкин экен. Озюни тышкъы онынъ киби туткъан дигер адам исе, Багъчасарай районы Буюк-Яшлав кой советининъ реиси Ислямов экен амма, оларны бир къач дефа алып кетти, кетирди. Сонъра, бир кунь экиси де ёкъ олып кетти; не олдылар, ич бильмедик.

1943 сенеси март 15 куню Вася бизим камерагъа кирип:

— Бекиров, шейлеринъни алмадан чыкъ! — деп эмир этти.

Бу тамам мабюслерни атмагъа алып чыкъа тургъан саатлеринде эди. «Демек, мени де «масраф» этеджеклер. Омюримнинъ сонъу кельген», — деп башымны эгдим. Чыкъарды ве дигер камералардан алынгъан он эки къапавлынынъ группасына къоштылар, сакин сеснен бир-биримизнен ведалаштыкъ. Бизлерни буюк юк автомашинасына миндирдилер, беш автоматчынынъ сакъчылыгъы алтында адамларны атув ерине дегиль де, демирёлнынъ тюрлю мал-юклер ташув станциясы якъынына кетирдилер. Биз бол нефес алдыкъ. Кунь исе, ойле сувукъ, ойле аяз эди ки, ерлер бузлы къар астында кипкилегий къаплы эдилер.

Бизни устьлеринден къар баскъан, бузлы топракъкъа япышып къалгъан демир метилер янында, эндекче ерге кетирип ташладылар. Умум мейдандан бир-бир бучукъ метр алчакълыкъта ве ичлерине насылдыр стратегик материал толу шу бузлы метилерни юксек копчекли вагонларгъа юклетеджеклери анълашылды. Бизге — енгиль кийинген, тамамынен такъатсызлангъан махкюмлер ичюн бу джебр, хор олюмнен бир дереджеде эди. Эки аякълы къашкъырлар буны эм ойле яптылар ки, эр биримизге бирер вагон юклемекни эмир эттилер. Шу къарлы-бузлы метилерни юз отуз — юз къыркъ метр ерге тыгъыртув ве эки метр юксек траптан вагонларгъа чыкъарув ичюн къатиен кучюмиз ёкъ эди. Сакъчылар бизлерге окюре, тыныш-тыныш саатлерине бакъа эдилер. Бизим бичарелигимиз, фашистлернинъ джебэсине аджеле ёлланыладжакъ шу материалны тутып тургъанымыз ичюн олар къутурындылар. Биреви манъа келип, тюфек къундагъынен ойле урды ки, къарлы ерге серильдим ве урушнынъ текрарланмаювы ичюн чабик турдым. Бу хызметни япувдан аджизлигимиз ичюн фашист зорбаланлары къошумджа мабюслер алып кельгендже бир кунь даа кечти, аджеле материал джебэге эки кунь кечиктирилип ёллангъандыр, о бизге малюм дегиль...

Полисмен Вася, 1943 сенеси март айынынъ сонъунда, йигирми дёрт-йигирми беш яшларында, яхшы кийимли бир олянны бизим камерагъа ташлап кетти. Генч исе, бираз индемей турды да, сонъ мени косьтерип:

— Шу адамны бегенем, онынъ янында отурайым. Мен сизни не ердедир корьгендим. Сиз Эбазер Бекировсынъыз, — деди.

Тааджиплендим. Меним ерим энъ кошеде эди, учюнджи сетте (нарда). Бастырыкъ мемуриетининъ шу олянны бизге ойле йиберюви эпимизни шашырды.

— Меним яным метийде сельдь балыгъы киби шып толу...— дегенимнен о:

— Мен сизнен чокъ булунмам, олгъаны бир сутка... Сонъ не ергедир алып кетеджеклер, — деп мырылданды. Бунынънен озюне шубени даа пек арттырды. Джылымсокълыкънен яныма тыкъылды. Таныштыкъ.

— Сервер Асанов, — деди озюни, — алуштalым. Комсомолда эдим. Бабам шеэр идаресининъ башы (голова). Партизанлар ичюн силя-савут азырлагъанымны, подпольеджилернен корюшкенимни дуйып, достларымдан кимдир гестапогъа чакъкъан; полислер тефтиш этип одамдан эки тапанджа, бир тюфек, одыр-будыр булдылар. Иште, каталажкадам... — деп

ялан лакъырдынен айнеджилик япты. Мен онынъ джебинде сёз-лаф язып алгъан аппаратчыкъ олгъаныны да сездим. Онъа нефретнен терс бакътым. О, шашмалады, ич бир шейге малик олмады. Вася оны йигирми дёрт сааттен сонъ алып чыкъты.

Алтмыш алты кунь бастырыкъта такъдирим насыл оладжагъыны беклеп тургъанда, Вася келип, кене шейлеримни алмай чыкъмамны буюрды. Чыкътым. Саткъын зинданджы Вася мени коридорда токътатып:

— Ахмакъсынъ сен, лянетли, янъы акимиеттен къанаатлы дегильсинъми, пезевенк? Ах, сени, юлбарс; сталинджи мектепнинъ къызматабан айдуты!.. — деп сёгюнди. Васянынъ мени сынагъаныны дуйып, индемедим. — Энъ баш сорадджыгъа — гестапонынъ башына бар, русларнынъ кери дёнеджеклерини беклегендже бу копекче омюринъе нокъта къойылсын, — деп агъыз копюртти.

Иште, мен баш сорадджы — гестапонынъ начальниги Менцнинъ кабинетине кирдим. Онынъ янында терджиман Межанбаева отура. Бир сыра ватанперверлерге, совет гражданларына эр кунь онларнен олюм джезалары тайинлеген къатиль, кучюк забитнинъ балабан столыны, кабинетини козьден кечирем. Терджиман къадын манъа бакъып кулюмсирей. Енгильден нефес алам. Гестаподжы манъа биз — беш адамнынъ къапатылгъанына себеп, гизли тешкилятта фюрерге, ордусына къаршы алып баргъан курешимиз олгъаныны анълата. Бунынънен багълы суаллер бере. Соравлардан дуям ки, бизни чакъкъан унсур оларгъа делиллернен исбатлангъан малюматлар берип оламагъан. Суаллер туманлы, ачыкъ-айдын дегиллер. Мен бундан файдаланып эр шейни ред этем, «булар адий яланлар, уйдурмалар...» дейим. Пыртлазлангъан Менц къалкъа ве:

— Бир сааттен келирим. Мен кельгенге къадар суаллерге джеваплар азыр олсун! Акс алда бешинъиз де атыладжакъсынъыз, — деп кете.

Терджиманнен къалам. Межанбаева столгъа якъын отура, соравны девам эттиреджек ола, лякин, юзюме бакъып:

— Сиз пек асабийленгенсинъиз. Эсас суаллерге бираз мавыкъкъан сонъ джевап берирсинъиз. Олмаса эр шейни къарыштырувынъыз мумкюн, — деди, йылмайды: — Дигер суалиме тездже джевап берирсинъиз беллейим. Э, сиз мени таныйсынъызмы шу?.. Студент йылларымызны яхшы хатырлайым. 1933—34 сенелери мен Симферополь мединститутында, сиз коммуналь-къуруджылыкъ техникумында окъуй эдинъиз, Эбазер Бекирович. Сиз шу окъув юртунъызда комсомол комитетининъ секретары, мен де институтта шунынъ киби секретарь эдим. Шеэр комсомол комитетинде сыкъ корюше эдик, — деди о, сия сачларыны тюзетип. Бу суаллерге де джевап берип оламазсынъызмы? — деп кульди.

Онынъ бойле ишанчына базанып, хош разылаштым. Бу ачыкъ лакъырды эйи алякъанен, Межанбаеванынъ вастасынен, «Поле»нинъ къапавлы векиллерини къуртарувгъа багъланыр дие умют эттим. Сонъ:

— Мен, эр алда, сизни анълап оламайым, Татьяна Васильевна, бу ерде эки комсомолмыз. Юксек медицина тасилине малик совет экими насыл олды да бу вахшийлерге, джанаварларгъа хызмет этмеге кельдинъиз? — дедим де, диварда Гитлернинъ портретини косьтерип: — шу балталы джелляткъа, адам ашайыджы обурларгъа къанлы баскъынларында ярдымлашасынъыз... Бойле дюльбер, муляйим къыз отураджакъ къасап тюкяны дегиль гестапо... — дегенимнен онынъ мор козьлери торландылар. — Къызыл Орду Оркъапы ве Керчь босагъаларында, тезден Кърымгъа шиддетли уджюмлер башлар. Сиз исе...

О агъарды.

— Сиз мени эльге берменъиз, сатманъыз... Бу ерге меджбур кетирдилер. Олардан ойле тёнъюльдим ки... Энди Бруно Менц келир, — диерек банаки ерине кечип отурды.

Кабинетке Менц кирди. Татьяна бир такъым уйдурма суаллер, джевапларнен онынъ башыны айландырды. Камерагъа конвойсыз къайттым. Коридорда Вася корип:

— Бугунь группанъызнынъ умумий соравлар нетиджеси ачыкъ белли олмагъанджа сени камерагъа йибермем. Шимди эки аркъадашынъыз да

соргъугъа чагъырыладжакълар. Багъчасарайда къалгъан экевини де анда соргъу этмектелер. Шимдилик, мынавы одунларны бир ерге къала, — деп буюрды, кетти.

Мен бычылгъан одунларнен мешгъуль ола башладым. Ве кимни камерадан алып чыкъар экенлер дие козетип турдым. Иште, сакъчылар башта Владимир Сосновскийни соравгъа алып кеттилер. О, хастаджан алда, чырайы сараргъан эди. Бу «Поле»джини чокъ туттылар, сонъ кене камерагъа кетирип ташладылар, кабинетке Асене Асановы кетирдилер. Бираздан къадын агълавы эшиттим. Бу — Асене эди эльбетте.

Онынъ паспорты ве весикъасында миллети «туркмен» олса да, акъикъатта о, салачыкълы бизим чингенелерден эди де. Мегер, бу алындан къоркъып, сорав вакътында агълагъан... Бираздан Татьяна Васильевна Межанбаева манъа якълашты ве теляшнен элиндеки анахтарларны саллап:

— Бекиров, учюнъиз де азатсынъыз, анъладынъмы?.. — деди ве бунынъле бизге озюнинъ буюк ярдымыны бильдирмек истеди.

О, баскъынджыларгъа керчектен де чокъ хызмет эткен, бир такъым совет адамларынынъ олюмлеринде иштиракчи. Амма энди, озь ойларынынъ темелинден денъишювини ис этип, биз киби эски танышлардан озюне аркъа-ярдым азырламагъа тырыша, ялтакълана эди.

— Сизге кене шуны айтайым ки, энди кеч олды, комендант сааты башланыр. Бугунь мындан чыкъсанъыз патруллернинъ элине тюшип, текрар бу демир чабакълар артына тюшювинъиз мумкюн. Бир гедже даа бу ерде къалынъыз. Весикъаларынъызны 1943 сенеси майыс 5 кунюне ресмийлештирирлер, саба раат-раат кетерсинъиз, — деди о.

Лякин бизлер онынъле разы олмадыкъ. Немсе ве рус тиллеринде язылгъан весикъаларны алып Симферопольде геджеледик, эртеси куню Багъчасарайгъа поезднен экиндиде келип чыкътыкъ. Маалли комендатуранынъ изин кягъытыны бизге даа керек оладжагъындан отрю, къайтарып бермедик; кендимизде къалды.

Мына о изин кягъытынынъ мундериджеси:

«Хызмет болюги: Ортскомандатур

Симферополь, 04.05.43.

ПРОПУСК

(Бу изин кягъыты демирёлдан файдаланмагъа акъ бермей),

Гр. Бекиров Эбазер.
Догъгъан йылы — 1910 с. Багъчасарай районы.
Яшагъан ери — Багъчасарай шеэри.
Миллети — татар.
1943 сенеси майыс 4-тен 1943 сенеси майыс 6-гъадже Симферопольден Альма ёлунен Багъчасарайгъа кетмек ичюн рухсет алды.
Яшагъан ерине баргъан сонъ бу изин кягъыты Багъчасарай комендатурасына теслим этильмек шарт.

Хызмет моори. *Дер Ортскомандант*
Имза: Наиртманн».

«Поле» гизли тешкиляты биринджи ве экинджи группаларынынъ гитлерджилерге къаршы дженюбий джебэ аркъасындаки курешлери эп къуветлешмекте эди. Бунынънен берабер, карателлернинъ къутурувы да арта эди эльбетте... Олар геджелери, джедвельге алынгъан кишилернинъ квартираларына, шахсий эвлерине алджыгъан киби дала, оларны къапата, акъаретлей, ата эдилер. Кимерде панджаларына тюше къалгъан партизанларнынъ эски кийимлерине «къушанып», ийлекяр операциялар кечире эдилер. «Поле»нинъ азалары исе даима озь тарафындан листовкалар даркъатып, юртдашларыны фашистлернинъ бойле фитне къурназлыкъларындан сакъынмаларыны тенбиелей эдилер. Ниает, «Поле»нинъ койде ве шеэрдеки группалары партизан отрядынен алякъаны кереги киби багълады, разведка тертибини мукеммеллештирди ве Стиля коюнде карателлер участкасыны къыйратувгъа азырлыкъ коре башлады. Бу арбий тепренюв совет аскерлери душман аркъасына — Кърымнынъ бир къач ялысына десантлар тюшюрильген заман къызгъынлашкъан эди.

Ахыры, партизанлар ве гизли тешкилятымыз федакярларынынъ силялы-атешли бирликте урушынен форт-фортлы «кендини къорув» пислиги бир саатте дарма-дагъын этильди. Гебермей къалгъан бир къач хаин «дегме бабам» зувдылар... Бу урушта «Поле»джилер Сейтабла Асан, Асан Таран, Мустафа Мухтеремов Дука, Якъуп Меметов ве дигерлер джесюрлик косьтердилер эм де биз бир къач автомат, пулемёт ве дигер сой силялар эльде эттик. Шу карателлер участкасынынъ ёкъ этильген куню (1943 сенеси сентябрь 16 эди) гизли тешкилятымызнынъ партизан отрядынен бирликте ильки дженкявер чыкъышынынъ шуретли саифеси олды, халкъ арасында февкъульаде хабернен яйрады. Ярым ададаки учь партизанлар бирлешмеси — Дженюбий, Шималий ве Шаркъый бирлешмелер партизанларына бу хабер гъурурнен барып етти. Бунынъ нетиджесинде бизим группамыз Кърым партизанларынынъ Дженюбий бирлешмесине ресмий суретте къошулды. Бу бирлешменинъ комиссары Ялта район партия комитетининъ секретары Мустафа Селимов, командири Багъчасарайда ёллар идаресининъ баш бухгалтери Михаил Македонский эди.

Бу ерде мен «Поле» гизли тешкилятынынъ актив азалары олгъан ве оккупантларгъа нефрет беслеп, Ватан огърунда джанларыны ортагъа къойып амансызджа курешкен базы интикъамджылар акъкъында шу малюматны бермекни лязим деп таныйым. В. Сосновский ве А. Громышев дженктен сонъ Багъчасарайда вефат эттилер, М. Сандалов джебэде эляк олды, Асанова Асене Самаркъанд области Чархин къасабасында ве Аблялимов Афуз Маргъылан шеэринде ачлыкътан ольдилер, Бекиров Челеби Стиля коюнде вефат этти, Хайбуллаев Халитни Къувуш коюнде немселер аттылар, Чалыкъов Керим Наманган области Чартакъ къасабасында ве Хиярджы Билялнен Хиярджиева Ребия Самаркъанд области Джамбай къасабасында вефат эттилер, Байраш Х. бельгисиз гъайып олды, Халилов Асан Бекабадда, Асанов С. Джелиль исе Новосибирск областында вефат эттилер...

Янъы тешкиль этильген партизанлар группасына манъа етекчилик япмакъ керек олды. Сонъундан бизим группамыз 7-джи бригада эркянындаки 9-джы партизанлар отряды адыны алды ве онынъ комиссары Мустафа Мамутов олды. Бу бригаданынъ командири Л. Вихман, комиссары исе Ю. Сытников эди. Сонъра мен отрядымыз комиссары Мустафа Мамутовнынъ ярдымджысы ве комсомол боюнджа комиссар олдым.

Мустафа Мамутов меселеси исе шойле олгъан эди. Биз партизанларгъа къошулгъан куньлеримизде манъа шахсий бир вазифе авале этильди. Партизан комиссарларындан бири Абдулькерим Ашировнен субет вакътында о, бундан бираз вакъыт эвель Буюк топракътан партизан арекетини къавийлештирюв ичюн оларны (50 къадар адамны, шу джумледен Мустафа Селимов ве даа чокъларны) дагъгъа махсус десант этип ташлагъанларыны, десантчыларнынъ эписи бир ерге къошулгъаны ве тек бирисининъ тапылмагъаныны айтты. Бу адамны мытлакъа къыдырып тапмакъ кереклигини анълатып, вазифени сизинъ устюнъизге юклеймиз, деди о. Эбет, вазифе гъает мурекkеп эди, бунъа махсус азырлыкъ корьмек керек олды. Десан-

тчыны къыдырып тапув ишинде манъа группамызнынъ партизанлары Меметов Якъуб Дерменджи, Сеит-Абла Асан Тархан ве Мухтеремов Мустафа Дука фааль ярдымда булундылар.

Комиссар Ашировнынъ косьтеришинен разведка кергин суретте озь ишини алып бармакъта эди. Душман аркъасында актив чалышкъан ватанперверлерден шуны анъладым ки, гестапо излейиджилери меним изиме тюшкенлер. Буны бильген сонъ базы сакътлыкъ чарелерини корьмеге меджбур олдым ве разведканы даа зияде кергин алып бардыкъ. Нетиджеде, Стиля коюнде итибарлы бир адамнен багъ эльде эттим. Бу Азиз Сеит-Бекир Молаха эди. Онынъ лагъабы Бербер Азиз олды.

Гедженинъ дер маалинде мен онынъ эвине бардым. Самимий, хош субеттен сонъ о насылдыр бир адамнынъ менимле пек корюшмек истегенини айтты. — Эгер разы олсанъыз, сизни саба саат 10-да онынънен корюштирейим, — деди Бербер Азиз. Мен онъа шу ерде разылыкъ берип оламадым, чюнки бойле шейде сонъ дередже сакът олмакъ лязим: бельки бу арекет фашистлер тарафындан мени я да райком секретары В. Муртазаевни туткъан кишиге адалгъан буюк пара мукяфатыны алмакъ ичюн япыладыр? (Бу мукяфат адагъы акъкъында бастырыкъта яткъан Багъчасарай шеэр иджра комитетининъ сабыкъ машинисткасы В. Путилина эшиткен экен сорав вакътында). Эр алда, мен бахтымны сынамагъа джесарет эттим ве базы бир азырлыкътан сонъ шу адамнен корюшмеге къарар бердим. О меним койдешим Мустафа Мамутов экен. Мен оны дагъгъа партизан бригадасына алып кельдим.

Биз энди бутюнлей партизан аятына алыштыкъ. Партизан отрядларынынъ шу джумледен бизим 9-джы отряд азаларынынъ кениш пропаганда фаалиети нетиджесинде этрафтаки койлер эалисининъ ватанперверлик руху зияде котерильди. Ерли халкъ эсабына партизанларнынъ сайысы эп артты. Партизанларнынъ душман постларына, оларнынъ автоколонналарына, силя складларына уджюмлер де сыкълашты. Эр кунь душманнен чарпышмалар акъкъында янъы-янъы малюматлар келе, оккупантларнынъ аякълары астында от яна эди.

1943 сенеси октябрь айы орталарында бизим козетиджилеримиз немселернинъ арбий кийимлеринде, силялы бир группа солдатнынъ таш ёл бойлап, Стилягъа догъру кельгенлерини аджеле суретте бильдирди. Мен аман гизли козетюв пунктымызгъа етип келерек, козетиджилернен бирге бу къоркъунчлы вакъиагъа дикъкъат эттим: джысманий арыкълагъан, урбалары чамурлы, тозлы солдатларнынъ баш кийимлеринде къызыл лентачыкъларны эледик; базыларынынъ эллеринде ал байрачыкълар да корьдик. Эр алда, бир маджерагъа къапылмайыкъ деп, аддий бир койлюни одунджыгъа ошатып, оларгъа къаршы ёлладыкъ. Олар шу «одунджы»дан риджанен: «Партизанларгъа барып къошулмакъ ичюн анги тарафкъа кетмек керекмиз?» — деп сорагъанлар. О, солдатларны пешинден етеклеп кельди.

Шу ёргъун группадан ниетлерини сорадыкъ, анълаштыкъ. Олар Совет Ордусынынъ тезден Кърымгъа келеджегини сезип, мешакъатлы эсирлик зулумындан джанларыны къуртармакъ истеген гурджилер, эрменилер, азербайджанлар, бир-эки де кърымтатарлар — эписи къыркъ секиз солдат, фашистлерге дуйдырмадан, бир имкян тапып къачкъанлар. Олар да Ватан огюнде къабаатларыны акъламакъ ичюн озь силяларыны фашистлерге къаршы айландырдылар. Бу вакъиа Сталинград урушындан сонъ фашист аскерлери арасында энди шашмалав башлагъаныны ачыкъ косьтере.

Разведкаджыларнынъ малюматларындан яхшы анълашылды ки, фашистлер бизим 7-джи партизан бригадасы ерлешкен ве арекет эткен территориягъа догъру ве бу бригадагъа къаршы ири масштаблы уджюм япмагъа азырланалар. Оларнынъ макъсады эсасен Къачы ве Бельбек вадийлерининъ юкъарысында ерлешкен бу бригаданы дарма-дагъын этмек ве шу этрафта койлернинъ адамларыны Германиягъа айдамакъ эди.

Бу телюке партизан ёлбашчыларындан козьачыкъ олмакъны ве зарур чарелер корьмекни талап эте эди. Бутюн Дженюбий бирлешмеде дженкявер низам къаттылаштырылды, митинглер отькерильди ве иляхре. Бу тед-

бирлер тек партизан отрядларында дегиль, бутюн койлерде эли арасында да алынып барылды. Бу муим сиясий тедбирлернинъ чокъусыны Дженюбий бирлешменинъ комиссары Мустафа Селимов шахсен озю кечире эди.

Козьде тутулгъан тедбирлерден биринджи ерде койлернинъ эдисини къорчаламакъ ве, керек олса, оларны дагъгъа къачырып ерлештирмек эди. Бу макъсаднен дагъда бир чокъ магъазлар, чалашлар, къобалар азырланылды, ашайт махсулатлары ве малларны дагъгъа чыкъарув чарелери бельгиленди. Бутюн бу ишлерге ерли эли гъает активликнен къол тутты ве къартлар, яшлар, къадынлар — эр кес ярдым этти. Бойлеликнен, учь афтада бу ишлернинъ эписи япылды ве 1100-1200 адам ичюн ерлер азырланылды. Адамларнынъ эписи партизан штабынынъ махсус сигналы муджиби деръал дагъгъа чекилип, къаерге бараджагъыны биле эдилер.

Куньделик дженкявер арекетлер сырасында фашистлернинъ Багъчасарай гарнизоныны ёкъ этмек меселеси тура эди. Бу гарнизон оккупантларнынъ партизанларгъа къаршы курешинде гъает ишанчлы бир кучьлери сайыла эди. Онынъ эркянына Сеит-Абла Раимовнынъ етекчилигиндеки карателлер группасы да кире эди. Онынъ озю Стиля коюнден олып, къоранталары, догъмушлары партизанлар тарафындан азат этильген территорияда яшай эдилер. Белли бир арекетлер саесинде бу ал Раимовнынъ психологиясына тесир этип, онда бутюн группасынен бизим тарафымызгъа кечюв ичюн ынтылыш догъура биле. Буны эсапкъа аларакъ биз — Мустафа Мамутов ве Якъуп Дерменджинен берабер бу муим арбий-сиясий операцияны бельгиледик, азырладыкъ ве омюрге кечирдик.

С. А. Раимовгъа махсус мектюп язылды ве мектюпни онъа етиштирмек вазифесини онынъ догъмуш агъасы Раимов Асангъа (онынъ лагъабы Къаравул Асан эди) авале эттик. О, экинджи ынтылышта шеэрге сокъулмагъа наиль олды.

Раимов Сеит-Абла мектюпни окъугъан сонъ, истекнен бизим теклифимизге разы ола ве чокъкъа бармадан, 1943 сенеси ноябрь 4-те 16 адамнен ве бутюн силяларынен берабер бизим тарафымызгъа кечти. Базы тешкерювлер ве соравлардан сонъ олар бизим 9-джы отряднынъ эркянына къошулдылар. Бу операция оккупантларгъа джиддий бир сиясий дарбе олды ве Багъчасарай гарнизонынынъ зайыфламасына башлангъыч къойды.

Раимовнен ачыкъ-ачыкъкъа субетлерде фашистлернинъ якъын вакъыткъа арекет планлары белли олды. Онынъ айткъанлары бизим джесюр разведкаджыларымыз Джелялов Дилявер Нури, Сейтаблаев Шакир Чауш ве Сейтмеметов Мустафа Перед ве дигерлернинъ малюматларынен дос-догъру кельди.

Вазиетнинъ мурекъкеп олгъанына бакъмадан, 9-джы отряднынъ ёлбашчылары партизанлыкъкъа янъы кельгенлерни ресмийлештирюв мерасимини келеяткъан Октябрь революциясы байрамы кунюне къарарлаштырдылар. Октябрь байрамы мерасимини азырлав ве кечирюв вазифеси манъа авале олунды. Бельгиленген тедбирлерни омюрге кечирюв ичюн партизанлардан Асан Ахсеит Гдай, Меметов Якъуп Дерменджи, Сеит-Абла Асан Таран, Сейтмеметов Сеит-Абла Табан, Мухтеремов Мустафа Дука ве дигерлер джельп этильдилер.

1943 сенеси ноябрь 7 куню саба кой халкъынынъ ярдымынен тизильген столларгъа бир-эки шейлер такъыштырылды. Саат 10-гъа Стиля коюнинъ аман-аман бутюн эализи ве янаша койлерден кельгенлер кениш Гъаджал Багъча мейданында топландылар. Чалгъы такъымынынъ давушы ве адамларнынъ эльчырпмалары алтында Стиля кой Советининъ къызыл байрагъы чыкъарылып тикленди. Бу байракъны «Поле» гизли тешкилятынынъ азасы, башлангъыч мектепнинъ оджасы Якъубова Эмине Къувушлы сакълап къалдыргъан, Онынъ бу ватанперверлик арекетине эр кес сукъланды, гъурурланды ве оны юректен алгъышладылар.

Байрам митингини мен ачтым ве Улу Октябрь социалист революциясынынъ 26 йыллыгъы акъкъында доклад ичюн сёзни отрядымызнынъ комиссары Мустафа Мамутовгъа бердим. Мейданда топлангъан 750—800 киши онынъ чыкъышыны хошнутлыкънен динъледи. Халкънынъ гъалебеге ишанчы даа зияде артты, адамлар бизим Къызыл Ордунынъ джебэлерде

енъишлери ве партизан отрядларынынъ арекетлеринден гъает рухландылар. Стиля коюнинъ бир чокъ яшлары исе бизим 9-нджы партизан отрядымызгъа къошулмагъа къарар бердилер. Бойледже, халкъ интикъамджылары сафына шу куню 50 адам къошулды. Бу исе халкъымызнынъ фашизмге нефрети ве ватанперверлик чизгилеринынъ ачыкъ делилидир.

Тантананынъ сонъунда «Интернационал» чалынды ве: «Ура-а! Ура-а! «Яшасын Совет акимиети!» «Фашистлерге олюм!» шиарлары янъгъырады.

Ноябрь 9-да мен Стиля коюнде ерлешкен штабымызда эдим. Гедже тамам саат 2-де разведкаджыларымыздан хабер алдыкъ: чокъ мыкъдарда душман аскери Стиля кою тарафкъа сюрип кельмекте экен. Олар энди койге 10—11 километр къалгъанлар...

Биз оларнынъ уджюмге азырлангъанларыны чокътан биле эдик. Эр алда, тревога сигналы берип, эр кесни аякъкъа котердик. Чюнки койде яшагъан 1100-1200 адамнынъ эксерисини аджеле суретте дагъгъа чыкъармакъ керек эди. Гедже къаранлыгъында бу иш 3-4 саатте битирильди. Лякин биз койни бырakъмадыкъ. Онда айры партизан группаларыны къалдырдыкъ ве олар тешкилятлы суретте озьлерине позиция ишгъаль этип, фашистлерни атешнен къаршыладылар. Къызышып кеткен уруш вакътында биз ерли шараиттен ве къаранлыкътан файдаланып, фашистлернинъ огге догъру арекетини токътаттыкъ.

Умумен Къачы ве Бельбек вадийсиндеки Буюк Озенбаш, Кучюк Озенбаш, Стиля, Къувуш, Улу-Сала койлерини запт этмек макъсадыны къойгъан эм де тиши-тырнагъынадже силялангъан ве бизден он-он эки кере арткъач олгъан душман къуветинен бизим партизанлар йигитче дёгюштилер. Биз озь позицияларымызда къатты турдыкъ. Эм фашистлернинъ баягъысыны къырсакъ да, озюмиз адам гъайып этмедик. Ялынъыз куньдюз саат 3-те бизге къаршы атлы аскерлер къоюлгъан сонъ, оларнынъ къасыргъалы автомат атешине чыдаялмай бизлер дагъ теренине кери чекильмеге меджбур олдыкъ. Бир ань биле токътамагъан урушлар саесинде экинджи куню душман бизим койлеримизни эльге кечирмеге мувафакъ олды. Фашистлер деръал озь ачувларыны шу койлердеки къачып етиштиралмагъан халкътан ала башлады. Адамларгъа вахшийдже къылындылар, партизанларгъа къол туткъанлары ичюн оларны асты-кестилер. Стиля коюнде бичаре къартларны, къадынларны, балаларны мектеп бинасына къапап, анда оларны эзиетлегенлер, къуршунгъа тизгенлер. Бунынънен де къанаатленмейип джанавар къыяфетли фашистлер Стиляны ве шу дигер койлерни бутюнлей якъып, ернен ексан эттилер. Бу къыямет ичинде шу койлердеки юзлернен эали эляк олды.

Затен, партизанларгъа къаршы куреште чул туттырамагъан ве оларны ёкъ этюв макъсадына иришалмагъан фашистлер бизим 7-джи бригаданынъ таянчы олгъан шу юкъарыда анъылгъан койлернинъ эсас эалиси дагъгъа чекильгенине ачувлары кельгенинден козьлерини къан басып, Къачы вадийсиндеки даа бир сыра койлерни: Улу-Сала, Бия-Сала, Авджи-Кой, Шура, Татаркой, Пычкъы ве дигер койлерни де бутюнлей якътылар. Биз кельгенде бу койлер харабеге чевирильген эдилер. Койлернинъ эалиси исе ярысы къырылгъан, ярысыны да фашистлер къайдадыр айдап алып кеткенлер.

Бу къан ичерлернинъ Улу-Сала коюнде япкъан вахшийликлери акъылгъа сыгъаджакъ шей дегиль. Мында олар Умер Ментаир деген адамнынъ магъазына 25 кишини эль-аякъларыны багълап ташлагъан ве устьлерине бензин тёкип якъкъанлар. Янгъанлар арасында 1 яшында ве 3 яшында сабийлер ве 75 яшынадже къартлар бар экен. Башкъа эвлерден 11 джесет даа тапылды. Мына, фашистлернинъ япкъан иши. Къартларны, сабийлерни тирилейин якъмакъ — бу не къадар дешет, бу не къадар кийиклик!

Иште, фашист карателлеринынъ ялынъыз бир бизим 7-джи бригада территориясында япкъан вахшийликлери бу дередже эди. Къалгъан эки бригаданынъ территорияларында да вазиет бойле эди. Малюм ки, комиссары Мустафа Селимов олгъан бизим Дженюбий бирлешмемизде учь бригада бар эди ве оларнынъ эркянына 12 партизан отряды кире эди.

Къырым партизанлары бирлешмелеринынъ учюнде де олгъаны киби, Дженюбий бирлешменинъ 1944 сенеси апрель 12 эмирине бинаэн, бизим Докъузынджы отряд да энди шашмалай, абдырай башлагъан кельмешек езитлерге къаршы уджюмге кетти ве амансыз дёгюшлер саесинде, апрель 13 куню, Сюрень станциясыны, Албат, Коккозь, Буюк-Айрыгуль, Айрыгуль, Юкъары-Керменчик, Ашагъы-Керменчик, Янджу, Фотисала, Юкъары-Къаралез, Ашагъы-Къаралез киби къасабалар ве буюк койлерни эп денъиз тараф козь тиккен — джаймакъ ёллары арагъан къатиллерден азат эттик.

1944 сенеси апрель 14 куню бизим отряднынъ штабы Албат къасабасына ерлешти. Штабнынъ эмирине мен ве Буюк-Озенбаш коюнден Сеитумер Османов эм де бир группа генч партизанлар — халкъ интикъамджыларынен фашистлернинъ энди Севастополъге чекилювлеринынъ эсас магистрали ташёл кенары орманда разведка ве засада тутмагъа кеттик. Ёл-излерде совет учакълары урып парчалагъан топлар, зениткалар, тюрлю арбий шейлер джайрап ятмакъта эди.

Орман кестирме ёлчыгъынен кетерек, ташёл бетке якъынлагъанда гъает ёргъунлыкътан сонъ олмалы ки, Къырымдан денъиз тараф гемилерге ашыкъып кери чекильген — табана къувет къачкъан душман ордусы бир сюрю солдатынынъ орман аланында салкъынлыкъта серилип агъыр юкълагъаныны корьдик. Биз автомат тюфеклернен эки тарафтан бир къач къуршун атып, оларны пек шашмалатып, къоркъутып уянттыкъ. Эллерини котеришип турды, силяларыны быракътылар. Базыларында тюфек, тапанджа, ич бир шей ёкъ эди. Эслидже бир солдат:

— Йигитлер сиз кимлерсинъиз? — Биз Къырымдан дегиль де, делирген сачма фюрернинъ башкесерлеринден къачкъан «батырлармыз». Партизанларгъа бармагъа ёл къыдырамыз, — деди русча. Йылмайды. Тырышыкъ юзюнде гъариплик сезильди.

Бу он секиз солдат немсе, румын, гурджи, украин миллетлеринден, бири де татар эди. Оларны джесюр яш — Судакъ районы Къапысхор коюнден кельген партизан Усеин Меметов конвой алында, Албаткъа штабкъа алып кетти.

...Дёрт тарафта узакъ уфукълар исе, топ, бомбардуман гурюльтилеринен янъгъырай эди. Эфсанели денъиз къальасы шеэрнинъ босагъаларында шиддетли, кескин дёгюшлер къайнады, къамачавда къалгъан баскъынджылар сонъки кучьлеринен уруша эдилер. Бу ерде — Балыкълава ве Севастополъге кеткен эки ташёлнынъ чатышкъан бирлешювинде, орман четинде ёл месафелерини, аланларны, байырларны козетип отура эдик. Фашистлернинъ тюрлю орду къысымлары ашыкъып, абдырашып къача, танклар, топлар, машиналар ве техникалары къарышып, шаматанен денъиз бетке зува эдилер. Энди бизим бутюн отряд он бешер адамлыкъ группаларгъа айырылып бу тарафларгъа кельген, онъайтлы аньлерде оккупантларгъа апансыз дарбелерни яндыра эдик... Меним болюгимде он йигит олып, Бельбек станциясыны ве шу якъта орман къысымларыны, багъчаларны, демирёлны къачаяткъан гитлерджилернинъ миналавларындан къорчалап, Симферополь—Севастополь магистраль щоссе ёлуна якълашкъанымыз вакъыт учь сене къадар девам эткен, миллионларнынъ башына еткен; дешет къанлы, харабе виранлы, улькелерни эсаретлеген дженктен сонъ, бекленмеден улу тарихий вакъиагъа келип къавуштыкъ: дженюпке догъру илькиде уджюм эткен бизим совет танкчылары биз партизанларны абайлап, машиналарыны токътатты, танкларнынъ экипажлары бизни къучакълап опьтилер ве:

— Орманлы къарталлар, сиз бу урьметке ляйыкъсынъыз! Биз Къырымдан душманларны къувып чыкъармакъ къыйын олур, ярым адада эр чалылыкъ, эр байыр, тёпе, чевре фашистлер тарафындан къавий пекитильген беллеген эдик. Албуки, сиз маалли партизанлар шу лянетлернинъ яхшы сепини бергенсинъиз, арамларнынъ пешинден дызман къувалаймыз... — деди кесментик вуджутлы уйкен лейтенант.

Тешеккюр сёзлеринден сонъ группамызнынъ фото-суретини чыкъарып алдылар. Бу корюшюв 1944 сенеси апрель 16 куню олгъан эди.

Иште бойле бир чокъ уджюмлер, партизанлар ве умумхалкъ дженкявер ярдымлары саесинде тувгъан Кърым, майыс айында, паалы, къанлы, тарихий Зафернен тамамынен азат олды! Къуванчлы куньлерге къавушты... Улькеде дженк яраларыны эр саада сагъылтув йыллары башландылар...

ХАТЫРЛАВЛАРГЪА 21 ЙЫЛДАН СОНЪ КЪОШУЛГЪАН ВАКЪИА

Самаркъандда эмекдарлар, 1962 сенеси, Улу Октябрь байрамынынъ 45 йыллыгъыны — шанлы юбилей тарихий кунюни бутюн мемлекетимиздеки киби буюк тантана шерефинен отькергенде, сокъакълар, джадделер, мейданлар нумайыш, инкъилябий ве земаневий йырлар ве маршларнен гурьлегенде, мен 1943 сенеси октябрьде — атешли куреш алкъасы ичинде, Стиляда, 26 йыллыгъыны кечирдигимиз Октябрь байрамыны хатырлагъан эдим.

Шу узакъ куньлер хатрасына далып, шеэр раатлыкъ багъчасында долангъанда бу шеэрде къомшум, Улу Ватан дженкининъ себат аскери Эмир Гъафаровнен расткелише къалдыкъ. Узун отургъычкъа ерлештик. Кокюсини яраштырып парылдагъан дженкявер орденлери ве медаллерине тебессюмнен бакъып:

— Джебэде акъикъатен батыр йигит олгъанынъызнынъ шаадетнамеси — кокюсинъиз, ватандаш, — дедим...

Биз кулюшип тургъанда заманджа эйи кийинген, муляйим чехрели бир йигит манъа якълашты ве тебессюмнен селямлашкъан сонъ:

— Эбазер эмдже, мен сизни таныйым, амма, сиз мени ич танып оламазсынъыз, — деп кулюмсиреди.

— Эбетте танымайым. Я сиз кимсинъиз? — деп сорадым.

— Хатырлайсынъызмы, ёкъмы, мен Ватан дженки вакътында он яшында огъланчыкъ олгъанда сизинъ — партизанларнынъ арбий юкюни мерум бабамнынъ бир атлы арабасынен та орманлы дагъ тёпесине чыкъарып ташлагъан эдим...

Йигит бу лафларны айткъаны киби къулакъларым узакъ атешли куньлер нидасынен чынъылдап кетти. Хатырладым... Оны къучакълап опьтим:

— А-а, къардаш, о вакъиа 1941 сенеси ноябрьнинъ башында — 21 йыл эвельси олгъан эди. Хатырлайым, кадям! Шу къара кунни унутмакъ мумкюнми? Шу куню адынъны сорап бильмегенимизге аля яныкълай эдим.

— Идрис Ибраимов! — деп кульди йигит...

— Не япасынъ, не ерде чалышасынъ, зенаатынъ не, ватан дженки огъланчыгъы? Бабанъ джебэден къайттымы, кимлеринъ бар? — деп сорады янымда отургъан ветеран.

Йигит мугъайсырады:

— Бабам не ерседир, джебэде къалды. Бельгисиз гъайып. Анам ачлыкътан вефат этти. Сонъ эмджемнинъ аилесинде осьтим, энди о да ёкъ. Отуз бир яшына кельдим, бир озюмим... — «Иште, дженк фаджиалары, къанлы мусибетлери...» деп тюшюндим мен. О, лафыны девам этти: — Зираатчылыкъ институтында тасиль алгъан агрономым. Фергъана вадисиндеки «Гульбаарь» совхозында баш агроном вазифесинде чалышам. Самаркъандкъа достума байрамлыкъ кельдим, мусафир олып. Даа бойдакъым...

— Не ичюн я?..

— Асыл макъсадым тувгъан топрагъым — Багъчасарай районы Сюйрюташ коюне кетип генч эмегимнен чалышмакъ, анда ерлешип, эвленмек, эмдже...

— Аферин, огъурлы ёл, кърымлы огълан!

Дженк йыллары биз иште, бойле Байрам ичюн къан тёккен эдик.

Неширге азырлагъан
Р. МУРАД

ЕКЯНЕ АРЗУ

Улу Октябрь инкъилябынынъ нетиджесинде башлангъан лениндже миллий сиясетнинъ улу принциплери мемлекетимизде кениш ёл алды.

Инкъиляпкъа къадар Русиеде яшагъан дигер халкъларнен бир сырада бизим кърымтатар халкъы да чаризмнинъ мустемлекеджилик ве истисмарджылыкъ сиясетини озь елькесинде ис этти. А. И. Герценнинъ 1816 сенеси декабрь 23-те «Колокол» журналында басылгъан «Кърымтатарларнынъ такъип этилюви» серлевалы макъалесинде бойле сатырлар бар: «Кърымтатарларнынъ топракъларыны эльге кечирюв сиясети башланды. Топракъ саиплери чаресиз гъайыпларгъа огъратылмакъталар. Ярым аданынъ чёль тарафы бутюнлей сахрагъа чевирильди: койлер эалисиз, топракълар сюрюльмей къалды. Бу диярны аз бир вакъыт ичинде бойле алгъа тек дешетли дженк, ачлыкъ, я да бинълернен инсанларнынъ джаныны алып кеткен юкъунчлы хасталыкълар къалдыра биле».

Чар акимиетининъ бу ийлекяр сиясети ерли эалини — кърымтатарларны тувгъан топрагъындан чыкъармакътан ибарет эди. Бу сиясетнинъ эсас принциплеринден бири — «Кърым кърымтатарсыз къалсын» деген шиар эди.

Чар акимиетининъ ийлекярлыгъы рус аскерлеринен бирликте о вакъыт чет эль истиляджыларына къаршы дженклешкен ве Русиенинъ топракъларыны къорчалагъан кърымтатар халкъына къаршы догърултылгъан эди. 1812 сенесининъ дженкинде Платов казак корпусынынъ теркибинде иштирак эткен дёрт гонъюлли кърымтатар полкунынъ къараманлыкълары тарих саифелеринден акълы ер алгъандыр.

Тарихчы В. Броневский Бородино урушында кърымтатар огъулларынынъ дженклешкенини тасвир этерек, шойле яза: «Бу рус атлы аскерлерининъ йылдырым киби дженкявер арекетлеринде Симферополь ве Перекоп кърымтатар полклары къараманане джесюрликлер косьтердилер. Хусусан Кульм, Дрезден тюбюндеки къатты урушларда ве Данциг къалесини забт этювде олар озьлеринынъ къараманлыгъыны нумайыш эттилер. Рус аскерлеринен бирликте олар та Парижге барып чыкътылар ве анда озь сеферини екюнледилер». («Обозрение южного берега Тавриды —1815 г.», 1822 сенесининъ нешири, 192-нджи саифе.)

Халкъымызнынъ рус ве украинлернен берабер умумий душмангъа къаршы курешини акс эттирген бойле унутылмайджакъ мисаллерни тарих саифелеринде чокъ расткетирмек мумкюн.

1648 сенеси кърымтатар аскер башы Тогъай-бей озюнинъ аскерлеринен бирликте Польша шляхтичлерине къаршы куреште Богдан Хмельницкийге ярдымда булунып, украин халкъыны къорчалагъаны да унутылмаз бир вакъиадыр.

Кърымтатарларнынъ чокътан-чокъ эвлятлары рус ве дигер халкъларнен бирликте 1904 сенесининъ япон дженкинде, 1914 сенесининъ бириндже джиан дженкинде душмангъа къаршы джесюране дженклешкени тарих саифелеринден ич бир вакъыт силинмез.

Бунъа бакъмадан, чар укюметининъ бойле зулумы ве зорбалыгъы саесинде он бинълернен адамлар тувгъан ерлеринден котерилип, эвлерини, мал-мулкюни ташлап, Булгъарстангъа, Румыниягъа, Тюркиеге догъру иджрет ёлларына миндилер. Русиеге къошулув арфесинде (1783 с.) бир къач миллион эалиси олгъан Кърым къыскъа бир тарихий девир ичинде бошап къалды.

Кърымтатар халкъынынъ такъдири бойле эзиет ве зулумлыкъ иле багълы олгъаны хусусында малюматларнен таныш олгъанда, юрегинъ къан агълай, багърынъ сарсыла.

Тарихчы Е. Марков кърымтатарларнынъ башына кельген азапларны козьде тутаракъ, шойле язгъан эди: «Ресмий малюматларгъа коре, чар укюмдарларынынъ, арбийлерлининъ, помещиклерининъ баштакълыгъы нетиджесинде 1863 сенеси Таврия губерниясынынъ 784 татар кою бир тамам бошап къалды». («Очерки Крыма», 4-нджи нешир, 106-нджи саифе).

Совет акимиети девиринде чыкъып башлагъан «Жизнь национальностей» газетасы чар укюмдарларынынъ Кърымгъа нисбетен алып баргъан мустемлекеджилик сиясетине къыймет кесерек, бойле язгъан эди: «XVIII ве XIX асырларда кърымтатар халкъы бир къач миллионны тешкиль эте эди. Чар мустемлекеджилерининъ инсаниетсизлик тедбирлери нетиджесинде бир асыр ичинде юз бинълернен татарнынъ башына фаджиа тюшти, бир чокълары муаджирликке кетмеге меджбур олдылар». («Жизнь национальностей», 1921 с. Октябрь 10.)

В. И. Ленин ёлбашчылыгъы алтында Коммунист партиясы Совет акимиетининъ биринджи куньлеринден озь миллий сиясетини омюрге кечире башлады. Советлернинъ II съезди Русиенинъ дживарларында яшагъан джеми халкъларгъа озь такъдирини озю бельгилевде акъикъий укъукъ берильгени хусусында бутюн алемге беян этти.

Октябрь инкъилябындан бир къач кунь кечкен сонъ, 1917 сенеси ноябрь он беште Совет укюмети тарафындан къабул олунгъан «Русие халкъларынынъ акъукъукъ декларация»сында эр бир халкънынъ мусавийликке, айры укюмет тизип, атта мустакъиль яшамагъа акъкъы олгъаны айтыла эди.

1917 сенеси ноябрь йигирмиде (декабрь учьте) В. И. Ленин Халкъ Комиссарлары Советининъ адындан «Русие ве Шаркъ эмекдар мусульманларына махсус мураджаатта булунды. Бу мешур Мураджаат мааллерде Совет акимиетини тиклев ве пекитювде муим роль ойнады. «Русие мусульманлары, Волга бою ве Кърым татарлары, Сибирь ве Туркстаннынъ къыргъыз ве сартлары, Закавказьенинъ тюрк ве татарлары, чеченлер ве Кавказ дагълылары! Бугуньден сонъ, сизинъ урф-адетлеринъиз ве дининъиз, сизинъ миллий ве саньат оджакъларынъыз бутюнлей сербесттир деп илян этиле. Озь миллий аятынъызны озюнъиз сербест ве маниасыз тизинъиз. Сизинъ бунъа акъкъынъыз бар. Билинъиз ки, Русиедеки дигер халкъларнынъ акъ-укъукълары киби, сизинъ акъ-укъукъларынъыз да инкъиляпнынъ бутюн къудрети ве онынъ органлары олгъан Ишчи, Солдат ве Койлю депутатлары Советлернинъ къуветинен къорчалана ве имае этиле!» — дениле шу Мураджаатта.

Совет укюметининъ ильки къанунлары Русие халкъларыны сиясий тенъликке, озьлеринынъ такъдирини озьлери чезе билювине ёл ачты. Совет укюметининъ бу весикъалары бутюнлей шу эзиетленип кельген халкъларнынъ, бу джумледен кърымтатарларнынъ да арзу-итияджларыны акс эттирди.

Ф. О. Жаров озюнинъ «Кърым» серлевалы китабында Севастополь дженкинден сонъки вазиетни тариф этерек: «Тек бир Севастополь дженкинден сонъ, 1854—1855 сенелери Кърымдан 200 бинъ адам кетти ве 687 кой бош къалды, багълар ве багъчалар виране олды», — дей. («Крым» Учпедгиз, Москва, 1936 с.)

Октябрь инкъилябындан эвель, кърымтатарларнынъ укъукъсызлыгъыны ве чеккен акъаретини депутат демократ Решид Медиев 1907 сенеси апрель айында II Девлет Думасынынъ экинджи сессиясындаки чыкъышында ачыкъ-айдын беян этти: «Эбет, кърымтатарларнынъ алы фена. Бундан даа бетер ал олмаз. Мына сиз, дженап алийлери, сёз кестирип, бизим топрагъымыз ёкъ деп айтасынъыз. Ёкъ! Сизинъ, эр алда, ольгенде, дефн этильмек ичюн учь аршын топрагъынъыз бар. Оны сизден кимсе тутып алмай. Бизде исе помещик мевтаны мезарлыкътан котерип ата биле. Чюнки мезарлыкъ онынъ шахсий имаесиндеки топракъта. Кърым кампаниясындан сонъ, кърымтатарлар икътисадият джеэтинден ойле бир алгъа тюштилер ки, несили бозулып, олип битеяталар».

Решид Медиевнинъ нуткъына къыймет кесерек, В. И. Ленин шойле язгъан эди: «Кърымтатарларнынъ векили депутат Медиев (Таврида губерниясы) озюнинъ алевли революцион нуткъында топракъ ве сербестлик акъкъында айта». (В. И. Ленин. Эсерлеринининъ толу топламы. 4-нджи нешир, 18-нджи том, 574-нджи саифе).

1918 сенеси март онда Таврида республикасынынъ биринджи Советлер съезди олып кечти. Съезднинъ эркъына Кърым ярым адасындан гъайры Мелитополь, Бердянск, Днепр уездлеринининъ векиллери де кирсетильген эди. Съездде, эписи олып, еди юзге якъын делегат иштирак этти. Олардан юз йигирмиси кърымтатар эди. Шу юз йигирми кърымтатар делегатынынъ джумлеси большевиклер резолюциясы ичюн рей бергенлеринден себеп, съезд Русие Большевиклер партиясы социал-демократик фракциясынынъ тарафдары олды.

Таврида республикасы Меркезий Иджра Комитетине сайлангъанлар ичинде он бир делегат — большевик, секиз делегат — сол эсерлер эдилер. Меркезий Иджра Комитетине бир кърымтатары — Ибраим Фирдевс аркъадаш сайлангъан эди. Ибраим Фирдевс докъуз адамнен берабер Халкъ Комиссарлары Советине де сайланды ве анда чет эль ишлери халкъ комиссары вазифесине тайин этильди. Халкъ Комиссарлары Советининъ реиси оларакъ Антон Слуцкий аркъадаш сайланды.

1918 сенеси Кърымда биринджи кере тикленген бу Совет акимиети 46 кунь яшады. Кърым укюмети азалары Слуцкий, Новосельский, Тарвацкий, Коляденко ве Акимочкин аркъадашлар кери чекильген вакъытта рус акъгвардияджы офицерлери, украин гайдамак миллетчилери ве татар миллий къурултайджыларынынъ эллеринден эляк олдылар.

1920 сенеси январь айында Севастополь гизли тешкилятынынъ ёлбашчылары акъ гвардияджы разведкаджыларынынъ эллерине тюштилер. Олар: В. В. Макаров, А. И. Бунаков, Н. И. Севастьянов, М. И. Ашевский, Ю. А. Дражнинский, М. С. Киняченко ве дигер аркъадашлар эдилер. Апрель айында исе Симферополь, Феодосия ве Керчьтеки большевик тешкилятлары дарма-дагъын олуна. Кърымтатар эмекдарлары арасында сиясий иш алып баргъан «Мусульман бюросы»нынъ гизли тешкилят

азалары: Мидат Рефатов, Хасан Урманов, Абдулла Баличиев, Мурат Решит Асанов, Асан Усеин Сакаев атылалар. («Революция в Крыму» журналы, 1930 с, 170-нджи саифе). Халкъымыз бу къоркъу бильмез, атешин революционер, шанлы огъулларынынъ адларыны ич бир вакъыт унутмаз. Рус ишчи сыныфынынъ шу агъыр тарихий йылларда кърымтатар халкъына япкъан эйилигини бизим халкъымыз эбедий хатырында тутар.

В. И. Ленин чокъ миллетли Совет девлети къурулышынынъ эсас принципларини ишлеп чыкъты, совет автономия ве федерация маиетини тэсис этти. О, Биринджи Бутюнсоюз Советлер съездиндеки нуткъында: «Барсын, Русие сербест республикаларнынъ Бирлиги олсун!» — деген эди. (Эсерлеринынъ толу топламы, 32-нджи том, 286-нджы саифе).

В. И. Ленин кешф эткени киби, совет автономиясы эвельде эзиетленген чокъ миллетлернинъ социализм къуруджылыгъына догъру ынтылышларына ёл ачкъан демократиянынъ энъ эйи шекили эди. В. И. Ленин косьтергени киби, социалистик федерациянынъ негизи асылында Русиеде яшагъан эр бир халкъ ве миллетлернинъ бир-бириндан озь саньаты, урф-адети, тили, эдебияты иле фаркъ эткени ичюн, эалисининъ мыкъдары эм де яшагъан топракъларынынъ колемине ве бу топракъларнынъ насыл бир ерде ерлешкенине бакъмадан, халкъларгъа автономия тэсис этильмесине ёл ачты.

В. И. Лениннинъ шахсий тешеббюси ве догърудан-догъру иштирагинен 1921 сенеси октябрь 18-де Кърым Автоном Совет Социалистик республикасы мейдангъа кетирильди. Шунынъ ичюн 18 октябрь куню кърымтатар халкъынынъ хатырында эбедий къаладжакъ тарихий бир куньдир.

Кърым Автоном республикасы тизилювине азырлыкъ кеткен арада, Миллетлер меселелери боюнджа Халкъ Комиссарлыгъынынъ органы олгъан «Жизнь национальностей» газетасы партия ва Совет укюметининъ Кърымгъа нисбетен олгъан сиясетини анълатаракъ, «Бизим Кърымдаки сиясетимиз» серлевалы макъаледе бойле язгъан эди: «Кърымда Совет акимиетининъ темелини кърымтатар койлюлери ве шеэрлерде яшагъан аз-бучукъ кърымтатар пролетариаты тешкиль эткенини дикъкъатсыз къалдырмакъ ич де мумкюн дегиль. Кърым — Русиенинъ губерниясы, Кърым — кърымтатарларнынъ ватаны олгъаны Кърымнынъ бутюн тарихында къайд олуна биле». («Жизнь национальностей» газетасы, 1921 с. октябрь 10).

Кърым Автономиясы беян этильген сонъ, «Жизнь национальностей» газетасында айны шу муим меселеге багъышланылгъан макъаледе шойле дениле: «Кърым Автоном Республикасынынъ мейдангъа кетирилюви — чар акимиетининъ чокъ вакъыт девам эткен зорбалыкъ ве мустемлекеджилик сиясетининъ бутюн эзиет ве акъаретлерининъ къаршылыгъы оларакъ, халкъкъа берильген бир эдиедир. Республиканынъ мейдангъа кетирилюви эсасен Кърымнынъ ерли эмекдар эалисининъ къарардан зияде мушкюль вазиетини тюзетюв ичюн энъ зарур итияджларыны къанаатлендирювге догърултылгъан бир сыра ичтимаий тедбирлернинъ амельге кечирилювини козьде тута эди». («Жизнь национальностей», 1921 с. октябрь 25).

Бойлеликле, эзиетленип кельген кърымтатар халкъынынъ ватаны — Кърымнынъ устюнде Советлернинъ ал байрагъы — бахт ве сербестлик байрагъы ельпиреди. Кърым татарлар ве Кърымнынъ бутюн эмекдарлары озьлерининъ улу даийси ве досту В. И. Ленинге ильки миннетдарлыкъ ве севги сёзлерини телеграмма вастасынен бильдирдилер.

Бу вакъиадан сонъ, къыскъа бир тарихий муддет ичинде кърымтатар халкъы чечекленген совет социалистик миллетине чевирильди.

Чешит дерсликлер ве методик эдебият чокъ нусхада дердж олунып башлады. Кърымтатарлар Карл Маркс, Фридрих Энгельс, В. И. Лениннинъ эсерлерини тувгъан кърымтатар тилинде окъумагъа наиль олдылар. Рус ве гъарп, авропа ве шаркъ классик ве земане эдебиятларынен таныш олдылар. Сиясий-кутьлевий ве ильмий-популяр эдебият исе чокъ нусхада нешир олуна башлады. Ондан гъайры ана тилинде бир сыра газета ве журналлар чыкъа башлады. Бир чокъ ансамбллер, бедиий авескярлар коллективлери, клублар ве китапханелер, театрлер чалышып башладылар. Бедиий эдебият, рессамджылыкъ, тасвирий саньат, миллий бедиий саньат инкишаф этти, кърымтатар тили ве эдебияты факультети мейдангъа кетирильди. Кърымтатарлар арасында чешит сааларда чалышкъан кадрлар: оджалар, агрономлар, инженерлер ве дигер зенаат саиплери азырлана башлады.

Къыскъадан айтаджакъ олсакъ, Кърым Автоном республикасынынъ мейдангъа кетирильгенинден Улу Ватан дженкине къадар кечильген къыскъа муддетли тарихий ёлда эр бир саада буюктен-буюк мувафакъиетлерге иришильгенини къайд этмек мумкюн. Бу эльде этильген мувафакъиетлерни козьде тутаракъ, 1934 сенеси Кърым Автоном республикасы Ленин орденинен мукяфатланды. Кърым тек Москваны дегиль де, Ленинград, Донбасс ве дигер санайы меркезлерини кой ходжалыгъы махсулатынен теминледи. Бойле махсулатларнынъ етмиш файызы экспорт ичюн ишленип чыкъарылды.

В. И. Лениннинъ вефатындан сонъ, чешит тюрлю такъиплернинъ башланувыны къайд этип кечмемек мумкюн дегиль. Чюнки, бу такъиплер халкъымызгъа буюк зарар кетирди. Бойле такъиплер нетиджесинде 1937 сенеси энъ корюмли зиялыларымыз репрессияларгъа огъратылды. Юзлернен адамлар бир къабаатсыз къапатылды, ёкъ этильдилер.

Сонъундан оларнынъ базылары къабаатсыз танылып, бутюнлей акъландылар ве буюк ишлерде чалышувларыны девам эттирдилер. Меселя, 1958 сенеси март 31-де СССР Юкъары Суды арбий коллегиясынынъ къарары муджиби, Аблямит Гралов (Ялта район иджра комитетининъ реиси) вефатындан сонъ партия сафына гъайрыдан тикленильди. Билял Чешмеджи (Кърым Девлет нешриятынынъ идаре этиджиси), Зера Чешмеджи (КомВузнынъ оджапчеси), Тейфукъ Бояджы (КомВузнынъ директоры) киби бир сыра аркъадашлар бу джумледендирлер.

Амма отузынджы сенелернинъ сонъунда репрессиялар муитинде къоркъу ве ишанчсызлыкъ укюм сюрген девиринде эски чар сиясетинден къалгъан — кърымтатарларны Кърымдан къувув планы къайта баштан омюрге кечириле башлады.

Ишлер ойле алынып барыла эди ки, дженкнинъ ильки куньлери Кърымда базы бир арбий комиссарлыкъларда кърымтатар яшларыны Къызыл Ордугъа алмай башладылар. Лякин сонъундан бу хата тюзетильди. Бу акъылгъа ятмагъан бир шараитта питомник директоры, дюньябакъышынджа зыр шовинист Мокроусов, эр бир кучюк миллет векилинде халкъ душманыны коре эди. Дженк йыллары о Кърымда партизан арекетининъ ёлбашчысы оларакъ тайин этильди. Бу ал буюк фаджиагъа ёл ачты. Партизан арекетининъ ильки кунюнден Мокроусов озюнинъ къара юзюни косьтерди.

Партизан арекетининъ иштиракчиси — А. Я. Олека (Махачкаладан) «Звезда» журналынынъ редакциясына: «Элине силя алып, немселерге къаршы курешмек ниетинен партизан отрядына къошулмакъ истеген кърымтатар ватанперверлерини Мокроусов дагъдан къува ве нетиджеде олар немселернинъ эллерине тюшип эляк олалар. Меркезий Иджра Комитетининъ реиси Абдурефи Сеит-Яя, Судакъ совхозынынъ директоры Асан Сеферов, партия хадими Нури Османов ве дигер аркъадашларнынъ олюминде Мокроусов къабаатлыдыр»,— деп язгъан эди.

Дженюбий ве Шаркъий бирлешмелернинъ сабыкъ комиссарлары — Мустафа Селимов ве Рефат Мустафаев аркъадашларнынъ 1945 сенеси ВКП(б) Меркезий Комитетине ёллагъан мектюбиндеки малюматлар меним элимде бар. Мокроусов ве онынъ комиссары Мартынов оккупантларгъа къаршы озьлеринининъ шахсий беджериксизлиги акъибетинде къабаатны ерли эалиге къалдырып, Стиля, Кучюк-Озенбаш койлерини бомбаламакъ ичюн команданлыкъкъа арбий самолётлар ёлламасыны риджа эткенлер. Олар партизан отрядларына ич бир тюрлю къабааты олмагъан эалиге къаршы джезалайыджы тедбирлер косьтерильсин деп, эмир бергенлер.

Кърым обкомынынъ 1942 сенеси ноябрь 18 къарарында (протокол № 30) бойле дениле: «Кърымтатарларнынъ партизанларгъа нисбетен гуя душманджа арекети акъкъында тасдикълавларны янълыш ве сиясий джеэттен зарарлы деп маххюм этильсин эм де дигер кърым эмекдарлары киби, кърымтатарлар да немсе-румын оккупантларына душманджа бакъкъанлары эр бир ерде анълатылсын».

«Область партия Комитетининъ бюросы партизан отрядларыны текмиллев вакъытында базы бир хаталаргъа ёл къойылгъаныны таныды. Бириндже хата — кърымтатар ёлбашчыларындан ич бир кимсенинъ дагъда чалышмагъа къалдырылмагъанындадыр. Экинджи хата — меркезнинъ сабыкъ векили, обком бюросы азалыгъына кандидат Мартынов аркъадашнынъ онъа авале этильген вазифелерни эда этип оламагъанындадыр».

Шундан себеп, бу аркъадашларнынъ ишлери Кърым обкомынынъ бюросында бакъылып, оларны озь вазифелеринден азат этелер.

Кърым душман тарафындан оккупация олунгъан сенелери кърым халкъы фашист баскъынджыларынынъ эсарети алтында къалды, сиясий укъукъсызлыкъ, ачлыкъ укюм сюрди, адамлар атылды, къапатылды ве мисли корюльмез вахшийликке огъратылдылар.

Улу Ватан дженки фашизмге къаршы куреште эр бир миллетнинъ озь ватанына садыкълыгъыны косьтерди. Бу дженк эр бир миллет ичюн имтиан олды. Кърымтатар халкъынынъ шанлы огъул ве къызлары да дигер халкъларнен бирликте, Ватанынынъ сербестлиги ашкъына дженклешти ве муджизевий къараманлыкълар косьтердилер.

Я улу Ватан дженки гъалебе къазанып, Кърым ярым адасы фашист баскъынджыларындан азат олунгъан сонъ, кърымтатар халкъынынъ алы не олды?

Лениндже миллий сиясет принциплери терен тамыр атаджагъы ерине, аксине душманлар тарафындан хаиндже тапталды. Олар шахскъа табынув йылларында лениндже миллий сиясетнинъ эсас принциплерине янълыш мана берип, арекет эттилер. Бутюн халкъымызны — къадынларны, къартларны ве бала-чагъаны тувгъан юртундан сюргюн эттилер. Бутюн бир халкъны саткъынлыкъта къабаатладылар.

1944 сенеси къырымтатарлар Къырымдан чыкъарылгъан сонъ, ифтираджылар кампаниясы эп кескинлешти. 1952 сенеси 25 майыста СССР Илимлер Академиясынынъ Къырым филиалы тарих ве фельсефе болюгининъ ильмий сессиясында «Къырым тарихы акъкъында нешир олунгъан эдебиятларда Византиянынъ ролюни юксельтюв, Къырымнынъ Русие эркъяына къошулувы акъкъында язылгъан базы бир эдебиятларда акъикъаттан четленюв, славянларнынъ Къырымгъа келип ерлешюв тарихыны келиштирип багълав, акъикъий ильмий тарих боюнджа ишлерни кенишлетюв, Къырым тарихында хазар, печенег, половец ве татарларны идеализацияпувгъа къаршы куреш алып барув»,— киби акъикъаттан узакъ олгъан чешит тедбирлер, къарарлар къабул этильди.

Бу шейлерден сонъ бизим халкъымыз акъкъында эр бир эдебиятта ифтира, акъаретлейиджи чиркин сёзлер айтыла башлады, истеген-истемеген де къырымтатарларны къараламагъа тырышты. Къырымтатар мезарлыкълары ве абиделери ерден ексан олунды. Ильмий ишлерде ве бедиий эдебиятта да чокъ сенелер девамында къырымтатарлар акъкъында акъикъаттан узакъ, бозукъ материаллар берильди. Къырым Автономиясы акъкъында бир ерде бир шей айтылмады, бу факт пек тереннге комюльди.

XX съезд шахсиетке табынувнынъ устюни ачты, къаралады. Ве сюргюн этильген халкъларгъа да нефес алмагъа имкян догъурды.

XX съезд олып кечкенине энди отуз йылдан зияде вакъыт кечти. Бу девир ичинде бизим халкъ партия ве совет тешкилятларына дефаларджа коллектив ве шахсий мектюплер, бутюн халкъымызнынъ адындан мураджаатнамелер ёллады-лар. Бу джемий документлернинъ екяне макъсады — халкъымызнынъ акъ-укъукъы гъайрыдан тикленильмесини талап этмектен ибареттир.

Халкъымыз бир къалмай озь ана-Ватанына къайтув арекетине къошулды. Меркезге шу йыллар ичинде он бинъден зияде халкъ векиллери ёлланылды. Олар япкъан ишлери акъкъында халкъны даима хабердар этип турдылар.

Лякин бу куньге къадар халкъымызнынъ бутюн мураджаатлары ве риджаларына мусбет джевап берильмеди, халкъымыз тарафындан огге сюрюльген талаплар аля ерине кетирильмеди.

Сёз сырасы даа шуны къайд этмели ки, Советлер Бирлиги — миллий сиясетнинъ лениндже принциплерини муджессемлеген бир мемлекеттир. Бу сиясет тек шахскъа табынув девиринде бозулды. Ондан эвельки фактлargъа мураджаат этсек, бизим акъкъымызда чокъ эйи сёзлер язылгъанынынъ шаты олурмыз. Меселя, В. К. Шнуэр «Жизнь национальностей» газетасында: «Кърым — къырымтатарларнынъ бинъ асырлыкъ ватаныдыр. Татарлар осе-осе Тавридада яшагъан дигер якъын халкъларны озюнде муджессемлеп, ерли, эмексевер эалининъ озегини тешкиль эттилер. Кърым Русиеге къошулмаздан чокъ асырлар эвельси бу халкъ махсулдар ве зенгин Таврида диярыны асыл эткен. Къырымнынъ акъикъий саиби оларнынъ несили олгъан шимдики къырымтатар халкъыдыр». (1921 с. октябрь 25.)

Бу ерде В. И. Ленининнинъ сёзлерини хатырламамакъ ич де мумкюн дегиль. Къырымнынъ ерли халкъына автономия берилювининъ халкъара эмиети акъкъында айтаракъ, В. И. Ленин 1919 сенеси Къырым ревкомынынъ реиси Ю. Гавеннен олгъан субетинде шойле деген эди: «Миллий меселе акъылданелик ве сакътлыкънен иш корюльмесини талап эте. Бу меселеге кельгенде, бизим большевиклер акъикъий ёлдан тайпыналар. Барсын, кучюк Кърым республкасы пролетар инкъилябынынъ нурыны Шаркъкъа сачкъан мешъаллеринининъ бири олсун». (В. И. Ленин. «Кърым АССРнинъ мейдангъа келюви», «Красный Крым» газетасы, 1942 с. апрель 23.)

1939 сенеси Кърым Автоном республикасында 1 миллион 126 бинъ адам яшай эди. Оларнынъ 422 бинъи къырымтатар эди.

Улу Ватан дженки къырымтатар халкъынынъ Совет акимиетине ве Коммунист партиясына садыкълыгъыны косьтерди. Юкъарыда анъылып кечильген мисаллер халкъымызнынъ юзюни ачты. Бу фактлар лениндже миллий сиясетнинъ душманлары тарафындан уйдурылып такъыштырылгъан къара тамгъаны силип ташлай. Бизим халкъымыз Коммунист партиясы ве Совет акимиетине даима инанып кельди, онынъле бирликте иш корьди. Бизим халкъымызнынъ башкъа Ватаны ёкъ. Бизим Ватанымыз — Советлер Бирлиги ве бу чокъ миллетли эвде онынъ да тувгъан бир кошеси бар ки, о да — Кърым топрагъыдыр. Бизим халкъымыз бутюн барлыгъынен озь тувгъан топрагъына къайтып, Кърымда башкъа миллет векиллери иле девлетимизнинъ зенгинлигини, вариетини арттырмакъ ве башкъа халкълар сырасында озь девлетчилигине озь автономиясына саип олып яшамакъ истей. Бу арзу — къырымтатар халкъынынъ екяне арзусыдыр.

Партиянынъ XXVII съездининъ къарарлары партиянынъ XIX Бутюнсоюз конференциясындан сонъ, КПСС Меркезий Комитетининъ Баш секретары М. С. Горбачёв аркъадашнынъ реберлиги алтында гъайрыдан къурув джерьяны башланды. Бизлер эминмиз ки, къырымтатар меселеси мытлакъа лениндже миллий сиясет принциплери эсасында мусбет чезилир.

В. Ф. Шарапа,
тарих илимлери кандидаты.
А. А. Непомнящий,
Симферополь девлет университетининъ аспиранты.

В. КОНДАРАКИ — КЪРЫМТАТАРЛАРНЫНЪ ЭТНОГРАФЫ

Кърым тарихыны тедкъикъ этиджилер арасында бир чокъ белли адлар бар. Оларнынъ арасында Василий Христофорович Кондараки (1834—1886) айрыджа корюмли ер тута. Онынъ Кърым тарихы, этнографиясы ве табиаты боюнджа язгъан ильмий эсерлеринининъ толу олмагъан библиографиясы йигирмиден зияде томны ве чешит вакъытлы неширлерде басылгъан алтмыштан зияде макъалени тешкиль эте. Бундан гъайры В. Кондараки эки романнынъ ве бир басылмагъан пьесанынъ муэллифидир.

Рус алимлери ве языджыларынынъ лугъатында, рус тюркшнаслары ве ботаниклерининъ библиографик лугъатында Кондаракининъ ады анъылувы тевеккель дегиль. Языкъ ки, буларнынъ ич биринде белли Кърым улькешнасынынъ терджимеий алы ёкъ. Тек сонъки вакъытларда архив материалларыны ве о девирнинъ вакъытлы матбуатыны дикъкъатнен огренюв нетиджесинде В. Кондараки аятынынъ эсас девирлери тикленди. Белли олгъаны киби, о 1834 сенеси, январь 25-те, Акъмесджит шеэринде, рус ордусы офицери Христофор Кондараки аилесинде догъа, онынъ ана-бабасы XIX асырнынъ башында Кърымгъа кочип кельген румлардан эди.

Василий илькинги тербиени Бюргернинъ шахсий пансионатында ала, сонъра Кефедеки уезд мектебини битире. Василий Кондараки та яшлыкъ чагъындан Кърымнынъ тарихий кечмишинен меракълана. Таврия губернаторы канцеляриясында чалышкъан (1852—1856), Кефе карантин идаресинде терджиман (1856—1858) ве Ялта карантин заставасында комиссар (1858—1867) олгъан йылларында Кондараки улькешнаслыкънен фааль огъраштъ. 1867 сенеси онъа дворянлыкъ унваны бериле ве о истифагъа чыкъа. Озь топракъларынынъ келири эсабына яшаякъ, толусынен улькешнаслыкъ ишине бериле. 1867 сенеси онынъ «Кърым дженюбий ялысынынъ тафсилятлы тасвири» деген биринджи китабы чыкъа. Бундан сонъ Кондараки ярым аданынъ чешит географик, тарихий ве этнографик материалларыны топлавгъа кирише. 1875 сенеси Петербургда онынъ Кърымнынъ умумий тасвири адлы дёрт томлы китабы басылып чыкъа. Бу китап ярым аданынъ биринджи кениш тасвири эди. Бир сыра эксикликлери олувына бакъмадан бу китапкъа озь девиринде юксек къыймет кесильди.

Мувафакъиеттен рухлангъан Кондараки Кърымнынъ Русиеге къошулувынынъ 100 йыллыгъына багъышлангъан янъы нешир азырлай. 1883 сенеси Москвада онынъ «Кърымнынъ 100 йыллыкъ хатрасына» адлы он томлы эсерлери басыла. Асылында бу «Кърымнынъ умумий тасвири»нинъ текмилленген ве тюзетильген нешири эди. Замандашларынынъ Кърым ярым адасына эп артмакъта олгъан мерагъы нетиджесинде Москва нешриятлары 1888 сенеси онынъ этнографик ишлерини бир къач китап этип чыкъаралар. Булар «Кърым масаллары», «Кърым эфсанелери», «Рум масаллары» эди. Бу китаплар он томлыкънынъ аит къысымларынынъ текрары эди.

Кондаракининъ Кърым улькешнаслыгъы саасындаки хызметлери юксек такъдирленди. О, рус география джемиетине, Одесса тарих ве къадимият джемиетине, Дженюбий Русие кой ходжалыгъы джемиетине акъикъий

аза оларакъ къабул этильди. Кондараки маариф ишине де пек чокъ кучь ве вакъыт сарф этти. О тюрк-татар ве янъы грек тиллерини мустакъиль огренмек ичюн илькинги сыныфларгъа къарарлаштырып дерсликлер язды. Онынъ фааль иштираки саесинде Ялта якъынындаки Аутка коюнде халкъ мектеби ачылды. Кондараки Ялта судынынъ меслеатчысы оларакъ сайлана, алтмышынджы йылларда къапалгъанларны къайгъырув джемиетине реберлик япа, багъ ве багъчаджылыкъ джемиетинде фааль чалыша.

1885 сенеси Кондараки къорантасынен Одессагъа коче, анда джигерлерини сувукъландыра ве 1886 сенеси ноябрь 15-те вефат эте.

В. Кондараки озюнден сонъ зенгин тарихий-улькешнаслыкъ мирасы къалдырды. Бу мираснынъ ичиндеки шейлернинъ эписи бирдай дегиль, амма олар тарихий илим ве вакъыт сынавындан кечтилер. Языкъ ки, Кондаракининъ тедкъикъатлары шимдигедже пек аз огренильди, олар этрафлы ве объектив талильге мухтаджлар. Биз о къалдыргъан иджадий мираснынъ тек бир догърулышы — кърымтатарларнынъ тарихы ве этнографиясыны огренюв боюнджа тедкъикъатлары акъкъында лаф этмек истеймиз. О, бу ишнен бутюн омюри бою огъраштъ.

В. Кондараки озюнинъ этнографик тедкъикъатларынен Кърымда яшагъан халкъларнынъ кечмишини, бугунини, келеджегини анълямагъа арекет этти. О шойле язды: «...Аман-аман бутюн аятым девамында Кърымда мифлерни, эфсанелерни, масалларны тафсилятлы суретте язып юрьдим. Башта оларнен тек меракълана эдим, сонъундан исе олардан тарихий вакъиаларгъа къошмалар ве анълатувлар тапып башладым» [1].

Ф. Бродельнинъ сёзлеринен айткъанда, «онынъ ичюн маддий аят — бу адамлар ве эшьялар, эшьялар ве адамлар» эди. Кондараки Кърым халкъынынъ маддий ве маневий медениетини темелли огренди. Озюнинъ миллий теркиби боюнджа, табиат манзараларынынъ чешитлиги ве тарихий абиделеринининъ байлыгъы джеэтинден гъает зенгин олгъан Кърым ярым адасынынъ этнографиясыны огренмек ичюн кениш имкян бере эди. Бу имкянлардан Кондараки кениш файдалана, чюнки о грек, кърымтатар ве тюрк тиллерини яхшы биле эди. Этнография материалларыны, хусусан фольклорны топлав истидады эр кесте олмай. Бунынъ ичюн ерли халкъынынъ тилини, шараитини, онынъ агъыз яратыджылыгъынынъ озюне махсус хусусиетлерини яхшы бильмек керек.

В. Кондараки этнографик материалларны топлав, тертип этюв ве рус тилине чевирювге хусусий дикъкъат айыра. Бу ишлернинъ эписини онынъ озю япа. Кондаракининъ бириндже этнографик эсери 1857 сенеси «Санкт-Петербургские ведомости»де пейда олды. Анда о кърымтатарларнынъ турмуш тарзыны умумий шекильде косьтере. Бир йылдан сонъ онынъ «Одесские вестники» меджмуасында басылгъан экинджи макъалеси де бу мевзуда эди. Сонъки йылларда В. Кондараки «Кърым очерклери» китабы ичюн кърымтатарлар акъкъында чешит этнографик материаллар топлай. Бу макъсаднен азырланылгъан очерклернинъ базылары «Николаевский вестник», «Северная звезда», «Новороссийские ведомости» меджмуаларында басыла. Оларда кърымтатар къадынларынынъ урбалары, кърымтатарларнынъ эгленджелери, диний адетлери, мерасимлери, адлары акъкъында айтыла, бир сыра Кърым эфсанелерининъ мундериджелери беян олуна. 1873 сенеси Николаевде нешир олунгъан «Кърымнынъ умумий тасвири» китабынынъ бириндже къысымында В. Кондараки китапны даа меракълы япмакъ макъсадынен кърымтатарларнынъ 16 халкъ эфсанеси ве айтымыны къоша. Бу вакъытта онынъ элинде кърымтатарлар аятындан кениш материал топлангъан эди. Оларнынъ баягъы къысмы «Кърымнынъ умумий тасвири» деп адландырылгъан дёрт томлыкъкъа, бунынъ киби де «Кърымнынъ 100 йыллыгъы хатрасына» он томлыкънынъ бир къач томына кирди. Бундан гъайры В. Кондараки кърымтатар ве рум масалларыны, Кърым эфсанелерини айры китаплар оларакъ нешир эттирди, этнография боюнджа онларнен макъалелер язды.

---

[1] В. Х. Кондараки. Кърымнынъ 100 йыллыгъы хатрасына. Тавриданынъ тарихий тасвирлери. — М., 1883 — С. 4.

О девирнинъ этнографлары йыр яратыджылыгъына муим дикъкъат айыра эдилер. Кърымтатар халкъынынъ йыр поэзиясында Кондаракини, бириндже невбетте, халкънынъ рухий, ичтимаий, тарихий вазиетке сесленюви меракъландыра эди. О, йырларнен беребер чынъ ве манелерни де топлай. «Кърымнынъ умумий тасвири» китабынынъ он учюндже къысымында къыркъ татар йыры бар. Булар севги, эйилик ве феналыкъ, куньделик турмуш акъкъындаки йырлардыр. Оларнынъ арасында Кърым дженки ве татарларнынъ Тюркиеге иджрети акъкъындаки йырлар, бунынъ киби, «Кёр-Огълу» эфсанесининъ йыр варианты айрыджа къыйметлидир. Бир чокъ йырларнынъ муэллифлери белли дегиль, сийрек алларда Кондараки оларны уйдургъан адамларнынъ адларыны косьтере: Гъазы Герай, алуштали Муртаза ве иляхри.

Этнограф кърымтатар чынъларына айрыджа токътала. Чынълар акъкъында о шойле яза: «...языкъ ки, чынъларны язып отурмайлар ве бойледже олар унутылалар. Мен бир кере къызлар джыйынында эки-учь чынъ язып етиштирдим.»[1] Кондаракининъ эсерлеринде кърымтатарларнынъ диний йырлары, аталар сёзлери ве тапмаджалар, масаллар ве лятифелер мустакъиль болюклерни тешкиль этелер. Муэллиф терджимеде оригиналнынъ дегерини сакъламагъа арекет эте. Кърымтатар йырларынен янянаша кимерде оларнынъ татарджа текстлерини де къоя.

«Кърымнынъ умумий тасвири» адлы тедкъикъатнынъ он бириндже ве он экинджи къысымларында кърымтатарларнынъ чешит мерасимлери, бала тербиеси меселелери, оларнынъ эвлери, урбалары, тарла ишлери тафсилятлы языла. Кондараки кърымтатарларнынъ маддий ве маневий медениетининъ, бунынъ киби де тарихий кечмишининъ эсас тарафларыны ачып косьтериджи зенгин ве чешит этнографик материал топлады. Кондаракининъ этнографик мирасындан бугунь де-бугунь кърымтатар халкъынынъ тарихыны тиклевде кениш файдаланмакъ керек.

---

[1] В. Х. Кондараки. «Кърымнынъ умумий тасвири». 13-нджи къысым. С. 27.

На крымскотатарском языке. **«Йылдыз» № 6 («Звезда» № 6).**
Орган Союза писателей Узбекской ССР.
Ордена Трудового Красного Знамени типография Издательства ЦК КП Узбекистана

Ташкент — 1989.

Техникий редактор Э. Асанова. Корректор З. Эреджепова.

Рессам Ремзи Алиев.

Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муэллифине къайтарылмаз.

Буюк колемли эсерлернинъ къыскъартылгъан, журнал варианты къабул олуна: несир эсерлер 150 саифеден, назм эсерлер 700 сатырдан ашмамакъ керек.

Басылувгъа 20.10.89 с. берильди. Басылувгъа 29.11.89 с. рухсет этильди. Р-10835. Кягъытнынъ форматы $70\times108^1/_{16}$. Офсет басма, кягъыт № 1. Шартлы матбаа табагъы 12,6. Шартлы боялы басма табагъы 12,86. Нешрият-Эсап табагъы 13,5. Тиражы 6437. Сымарыш 1943. Фияты 80 к.

Условных печ. л. 12,6, физ. л. 9. Уч.-изд. л. 13,5. Зак. 1943. Основан в 1980 г.

Адресимиз: 700000, Ташкент шеэри, Ленин проспекти, 41-нджи эв.
Телефонлар: 33-41-91, 33-83-63, 33-29-36.